

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

на правах рукопису

ГРИБОВСЬКИЙ Владислав Володимирович

УДК: 94(=512.123+477.7) “17/19”

НОГАЙСЬКІ ОРДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я
У XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

спеціальність: 07.00.01 – історія України

дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

науковий керівник Брехуненко В. А.,
д-р іст. наук

Запоріжжя, 2006

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан дослідження ногайської проблематики	
1.1. Історіографія питання.....	8
1.2. Джерела з історії причорноморських ногайців.....	32
1.3. Ногайці в проблематиці сучасного кочівникознавства.....	47
Розділ 2. Ногайські орди у складі Кримського ханства	
2.1. Міграції ногайців до Північного Причорномор'я у XVI – на початку XVIII ст.	63
2.2. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр.....	94
2.3. Ногайські орди в політичній системі Кримського ханства.....	122
2.4. Традиційна економіка та соціальна структура причорноморських ногайців у XVIII ст.	143
Розділ 3. Інкorporація ногайського населення Північного Причорномор'я до Російської імперії на зламі XVIII-XIX ст.	
3.1. Міграції причорноморських ногайців в останній третині XVIII ст.	167
3.2. Ногайське козацьке військо. 1801-1804 роки.....	184
3.3. Запровадження російського колоніального управління в ногайських кочовищах біля р. Молочної.....	200
Висновки.....	206
Джерела та література.....	211
Додатки.....	238

ВСТУП

Починаючи з стародавніх часів, Північне Причорномор'я становило ареал розселення різних кочових народів, будучи невід'ємною складовою частиною кочівницької ойкумени Великого Євразійського Степу. Ногайці були останніми кочовиками напередодні української колонізації та інтеграції причорноморського регіону в єдиний етнокультурний простір України.

Маючи за початкове місце розселення межиріччя Волги та Уралу, ногайці з середини XVI ст. розпорошилися на просторі від Аральського моря до Північного Кавказу; частина їх мігрувала до Північного Причорномор'я і дійшла до Балканського півострова. На теперішній час локальні групи ногайського етносу компактно проживають у Поволжі і на Північному Кавказі. Ногайська діаспора існує в Румунії (Добруджа), окремих районах Балканського півострова і Туреччини (вілайет Конья), а також в Узбекистані та Афганістані. Елементи ногайського походження помітні у традиційній культурі сучасних каракалпаків, башкирів, казахів, казанських і касимівських татар, а також татар-мишарів, литовських татар [130, с. 46-47], інших народів. За даними перепису населення 1989 р. в Україні проживає 331 етнічний ногаєць.

Актуальність дослідження. Протягом останніх десятиліть стрімко зріс інтерес до історії формування української національної території і становлення сучасної етнічної карти України. Вивчення історії тюркомовного населення Південної України, так само як і ногайців, дозволяє краще зрозуміти особливості формування традиційної культури українців причорноморського регіону, виявляє місце тюркських чинників у розвитку українського державотворення та етногенезі українців.

В українській історичній науці вже набула усталених форм тенденція до комплексного вивчення окремих регіонів, що було започатковано наприкінці XIX ст. школою В.Б. Антоновича. Активізувалося дослідження і Південної України. Втім, за теперішнього стану дослідження українського

Півдня, все ще залишається поза з'ясуванням історія окремих тюркомовних народів, зокрема і ногайців. Проблематика причорноморських ногайців не виокремилася в самодостатній предмет наукового дослідження, залишаючись на периферії таких тематичних комплексів, як “Колонізація степового порубіжжя Російської держави”, “Заселення Південної України”, “Росія у вирішенні Східного питання”, “Боротьба землеробських народів (українського, російського, польського) з кочівницькою, або турецько-татарською агресією” тощо. Саме тому актуальним завданням є комплексне вивчення ногайських орд Північного Причорномор'я, напрацювання бачення історичної ретроспективи їх етнополітичного та соціокультурного зв'язку з територією України.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукової теми історичного факультету Запорізького національного університету “Міжконфесійні відносини в етнічних процесах Південної України у XVIII-XX ст.” № 16/97 (державний реєстраційний № 0197U012794).

Науковою новизною дослідження є те, що ногайські орди Північного Причорномор'я вперше стали предметом комплексного вивчення. Даною дисертацією здійснено самостійну спробу цілісно дослідити становище кочового населення Північного Причорномор'я напередодні української колонізації, реконструювати процес міграцій ногайських орд до Північного Причорномор'я і характер їхнього підпорядкування Кримському ханству, виявити чинники і зміст трансформацій у традиційній економіці та суспільно-політичному ладі причорноморських ногайців у XVIII – на початку XIX ст., дослідити хід і напрямки міграцій ногайців наприкінці XVIII ст. в умовах завоювання Росією Північного Причорномор'я, вивчено умови і обставини переходу ногайців з-під влади Кримського ханства до російського підданства, прослідковано хід інкорпорації ногайських орд Російською імперією.

Об’єкт дослідження складає ногайське суспільство в усіх проявах своєї історичної еволюції за різної хронологічної та територіальної локалізації.

Предмет дослідження становить процес міграцій ногайців до Північного Причорномор’я та формування на цій території регіонального комплексу соціально-економічної і політичної організації причорноморських ногайців.

Хронологічні рамки визначаються 1700-1804 роками, тобто періодом між Константинопольським російсько-турецьким договором і скасуванням Ногайського козацького війська. В цей час у Північному Причорномор’ї розселилися ногайці Єдисанської, Єдичкульської і Джембуйлуцької орд, що, разом з Буджацькою ордою, склали, порівняно з іншими періодами, найбільшу чисельність ногайського населення в причорноморському регіоні. Нижня хронологічна межа визначена з огляду на те, що Константинопольським договором 1700 р. було започатковано тенденцію до стабілізації державних кордонів у Північному Причорномор’ї, що визначила втрату ногайцями можливості самочинно мігрувати між прикаспійськими та причорноморськими степами, спричинила зменшення пасовищного фонду кочового скотарства і зростання обсягу державної регламентації життя номадів. Верхню хронологічну межу позначено скасуванням російським урядом у 1804 р. автономії приазовських ногайців, уособленої Ногайським козацьким військом. Цим актом було запроваджено режим прямого колоніального управління ногайськими ордами Північного Причорномор’я, що означило їх остаточну інкорпорацію до Російської імперії.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексної реконструкції суспільно-політичного, економічного та етнодемографічного аспектів історії ногайських орд Північного Причорномор’я у XVIII – на початку XIX ст. Зазначена мета конкретизується наступними **завданнями**:

1. З’ясувати, з яких саме етнографічних груп складалося ногайське населення Кримського ханства до кінця XVII ст.

2. Дослідити причини, умови, хід і обставини міграцій ногайців до Північного Причорномор'я упродовж XVIII ст.
3. Визначити форми залежності ногайських орд від Кримського ханства;
4. Проаналізувати зміст трансформацій у традиційній економіці та соціальному ладі причорноморських ногайців у XVIII ст.
5. Реконструювати територію розселення ногайських орд і висвітлити характер їхніх відносин з сусіднім землеробським населенням.
6. Дослідити процес інкорпорації приазовських ногайців Російською імперією наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Відповідно до вказаних завдань, дослідження здійснено **методами** аналізу та синтезу, сходження від абстрактного до конкретного та навпаки, компаративного та історико-генетичного. Застосовано також аксиологічний метод, що дозволив здійснити реконструкцію світоглядно-ціннісних структур у культурі ногайського народу. Унікальність кочівницьких суспільств, їхня відмінність від будь-якого іншого соціуму та власне місце у всесвітньо-історичному процесі розкриваються при застосуванні цивілізаційного і системного **підходів**. Методологічну основу дослідження складає ідея складності та багатолінійності історичного процесу, заперечення принципу жорсткого детермінізму, розуміння закономірності як усталеної тенденції, напрям розгортання якої залишається в межах імовірності. В епістемології сучасного гуманітарного знання позначився відхід від жорсткого детермінізму, утверджуються погляди щодо складності і багатолінійності історичного процесу. Дослідження неєвропейських суспільств потребує методологічно витриманої відмови від європоцентризму і заперечення ідеї гомогенності світу: “демократизація історичного процесу на сьогодні виступає як гасло культурно-цивілізаційного плюралізму” [317, с. 10-21].

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися при створенні узагальнюючих монографічних

досліджень з історії Південної України, а також бути включеними до навчальних програм, підручників та довідників з історії України.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснена у формі доповідей та повідомлень на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: “Адміністративний устрій та самоврядування в Україні XVII-XX ст.” (Запоріжжя, 1999), “Боплан і Україна” (Запоріжжя, 2000), “Внесок поляків в соціально-економічний та культурний розвиток Південної України” (Херсон, 2001), “Культурологічні та етносоціальні процеси на Півдні України XVIII-XIX ст.” (Бердянськ, 2001), “Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва” (Нікополь, 2001), “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району” (Нікополь, 2002), “Історія Дніпровського Надпорожжя” (Дніпропетровськ, 2004), “Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (Запоріжжя, 2004), “Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії” (Одеса, 2005), “Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI-XVIII ст” (Нікополь, 2005), Перших Новицьких читаннях (Запоріжжя, 2002), однієї монографії (Дніпропетровськ, 2004), розділу колективної монографії (Київ-Нікополь-Запоріжжя, 2002) та 16 статтях і тезах, з яких 8 розміщено у фахових виданнях.

Структура роботи визначена метою і завданнями даного дисертаційного дослідження. Дисертація складається з трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (349 найменувань), п’яти додатків. Обсяг основного тексту складає 210 машинописних сторінок.

Розділ 1. Стан дослідження ногайської проблематики

1.1. Історіографія питання

Початкові спроби узагальнення історичних свідчень щодо ногайців здійснено російськими урядовцями Астраханської губернії, котрі у своїх історичних розвідках керувалися потребами управління регіоном з різномірним населенням. Ця обставина визначила утилітарно-прикладний характер досліджень, прагнення прослідкувати походження підвладних “іногородців” та історію їхніх відносин з російським урядом, щоб сформувати відповідну політику місцевої адміністрації стосовно кожного з них. Джерельну базу цих праць складали російські літописи, матеріали місцевих архівів, а також безпосередні спостереження самих авторів за побутом тубільного населення.

Секретар астраханського губернатора з “калмицьких справ” Василь Бакунін до 1736 р. підготував для Колегії іноземних справ Російської імперії документ під назвою “Выписка (краткая) сочиненая секретарем Бакуниным о нагайцах: с которых времен они в российском подданстве? и о разделении их на аулы, и о присвоении их калмыками” [4], де прослідковано події від російського завоювання Астраханського ханства у середині XVI ст. до часу написання праці. Ця “Выписка” стала протографом для складання наступних документів Колегії іноземних справ, що узагальнювали дані про ногайців.

Результатом багаторічних спостережень В. Бакуніна за побутом кочових народів Поволжя стало “Описание калмыцких народов” (1761 р.) [238-239]. Серед таких зазначено і ногайців, які перебували під владою калмицької аристократії. Їх прабатьківщиною В. Бакунін вважав поволзькі степи, де відбувалося дроблення Ногайської Орди на менші орди і звідки йшло переміщення ногайців до інших регіонів [238, с. 192-194]. В. Бакунін приділив увагу завоюванню ногайців калмиками у XVII ст., обставинам переходу Єдисанської і Джембуйлуцької орд з Калмицького до Кримського ханства у 1715, 1723-1725, 1728 рр. [238, с. 201-231]. Кожний вчинок калмицького тайши, хана або ногайського мурзи розглядався автором з

точки зору практичної доцільності та з аналізом наступних наслідків. То ж працям Бакуніна властиві прагматизм і раціоналізм, що загалом характеризують історіографію XVIII ст.

Видатний російський історик В.М. Татищев, астраханський губернатор у 1740-х роках, також не обійшов увагою ногайців. Вважаючи за початкову територію їх розселення Поволжя, він зазначив, що “Нагай был величайший народ около Астрахани, наполняя всю степь меж гор Кавказских до Яика и по Волге до Суры” [298, с. 293]. Результати наукових розвідок В. Татищева стосовно ногайців містяться в офіційних листах, котрі він, у якості губернатора, надсилав російському урядові з приводу вирішення питань управління губернією. У документі “Мнение Татищева об управлении юртовскими татарами и о разверстании земель между ними” (1745) з’ясовується походження різних відгалужень ногайців Поволжя, виявляються причини їхніх втеч з-під влади калмиків, ускладнення відносин з російською адміністрацією і обставини переміщення до Північного Причорномор’я [296, с. 316-319]. При цьому В. Татищев піддав критиці нераціональне управління кочовими народами в Астраханській губернії, вважаючи це за головну причину втеч ногайців до Кримського ханства.

Подібні аспекти висвітлено у “Докладе Татищева Елизавете Петровне об оказании помощи юртовским татарам” (1743) [296, с. 296-299]. “Народы преходящие”, тобто поволзькі кочовики розглядалися ним у “Лексиконе российском историческом, географическом, политическом и гражданском”. Втім укладання цієї енциклопедії не було закінчено; Татищев, напевно, підготував до неї матеріал про ногайців, натомість посилався у статті про калмиків: “зри: Нагай” [297, с. 308]. Однак на час видання фрагментів енциклопедії (1979) ці напрацювання були втрачені.

Науковий інтерес до ногайських відгалужень, що перебували за межами Поволжя, виник в останній чверті XVIII ст. в умовах російського завоювання Північного Причорномор’я і Кавказу. Російський уряд відряджав спеціальні експедиції для вивчення нещодавно здобутих земель.

Багатий матеріал про ногайців зібрано експедиціями І.А. Гільденштедта [142; 160], П.С. Паласа [244-245] та інших. На замовлення Санкт-Петербурзької Академії наук видавалась іноземна література з описами приєднаних до Росії територій та місцевого населення [135, с. 198; 198]. Накопичені факти стали основою для складання енциклопедичних праць, що цілком відповідало духу доби Просвітництва.

Напрацювання В.М. Татищева щодо створення енциклопедії, в якій певна увага надавалася і ногайцям, було продовжено І.Г. Георгі в “Описі усіх народів, що мешкають в Російській державі” (1776). У цій книзі ногайцям присвячено окремий розділ, де побіжно висвітлено традиційний побут, подано короткі відомості з історії та розглянено обставини їх підпорядкування Росії [143, с. 36-44]. При цьому ногайці розглядалися окремо від інших тюркомовних народів, чим підкреслено особливий характер їхнього підданства. Перехід ногайських орд під владу Росії у 1770 р. І. Георгі вважав за “повернення” до початкового, “природного” підданства. Таке концептуальне бачення віддзеркалювало офіційний погляд російського уряду стосовно ногайців, що у XVIII ст. послідовно дотримувався у дипломатичних відносинах з Туреччиною.

Опис “ногайської цивілізації” Дегурова (De Gouroff) (1816) [334] започаткував вивчення власне причорноморських ногайців. Цей автор, як і більшість російських істориків XIX ст., виступив з апологією російського уряду, наголошуючи на його культуртрегерській ролі в “цивілізуванні” ногайських кочовиків. При цьому Дегуров не приховував, що “прогрес” та “цивілізація” потребують на людські жертви і радикальні втручання з боку “просвітницького” уряду [334, с. 81]. Публікація німця-меноніта П. Корніса (1836) [203] витримана у подібному концептуальному руслі; втім завдяки докладному опису матеріальної і духовної культури ногайців і багатому фактичному матеріалу, вона стала помітною подією в історії вивчення даної проблематики.

У другій половині XIX ст. помітно зріс науковий інтерес до вивчення провадженої російським урядом колонізації степового простору. В Україні, Поволжі та на Північному Кавказі з'являються регіональні наукові центри – Одеське товариство історії й старожитностей, Кавказький відділ Російського географічного товариства, Кубанський обласний статистичний комітет. Їхня активна археографічна діяльність створила ґрунт для вивчення різних локальних груп ногайців. Однак при цьому тематика ногайської історії не стала самостійним предметом дослідження і здебільшого розглядалася у контексті вивчення історії територіальних завоювань Росії та провадженої нею колонізації. Тому кожна локальна група ногайців вивчалася відокремлено, в контексті вузької регіональної проблематики.

В умовах регіональної спеціалізації утвердився погляд щодо автохтонного походження причорноморських ногайців. Таке бачення ґрунтувалося на пов'язанні етноніму ногайців з іменем золотоординського еміра Ногая (друга половина XIII ст.). Подібні твердження з'являлись і в західноєвропейській літературі XVIII ст., зокрема у англійки М. Гатрі (1795-1796) [338, с. 46], на початку XIX ст. були представлені і в російськомовних виданнях, зокрема у С.С. Богуша [109, с. 224-225]. Проте у російській та українській історіографії такий погляд усталився завдяки авторитетній думці М.М. Карамзина [190, с. 79], котру підтримали П.К. Брун (1880) [119, с. 79; 120, с. 353], пізніше Ф. Петрунь (1928) [249, с. 182], Л.М. Гумільов [156, с. 182] та інші. Втім для більшості дослідників XIX-XX ст. ногайці були предметом другого плану, за пріоритетний напрям вважалося дослідження землеробської колонізації. За такої постановки питання не було принциповим стверджувати чи заперечувати тезу про автохтонність причорноморських ногайців, що дало змогу карамзинській традиції без належної перевірки дійти до теперішнього часу.

Перехід від накопичення фактів до спеціального вивчення причорноморських ногайців здійснено видним дослідником Південної України А.О. Скальковським. Будучи апологетом імперської політики

царату, в процесі завоювання Росією Північного Причорномор'я він бачив наступ “цивілізації” на “дикість”. Останньою якістю він наділяв степових мешканців – запорожців і “татар”. Причорноморські степи, за А. Скальковським, не належали тубільному населенню через його уявну нездатність до культурного розвитку. Відтак, Росія буцім займала “порожню” (в сенсі господарського освоєння і культури) землю, на яку ніхто не мав історичних прав. Легітимність російського володіння нею пояснювалася масштабною колонізацією, організованою царатом, який таким чином облаштував Новоросію [284, с. 3-5]. Тим самим, А. Скальковський створив історіографічний міф, що наголошував на відсутності будь-якого культурного, економічного та соціального життя у причорноморському регіоні до кінця XVIII ст. [283].

З виданням “Історії Нової Січі” (1841), А. Скальковський змінив ставлення до запорозького козацтва, зобразивши його піонером колонізації краю. Але його погляди щодо ногайців залишалися незмінними. Прагнення створити синтетичну працю з історії Південної України спонукало дослідника приділяти увагу і ногайцям, яким він присвятив окрему працю “Про ногайські колонії в Таврійській губернії” [281], що стала протографом для викладів щодо ногайців у пізніших його публікаціях.

Особливість поглядів А. Скальковського стосовно причорноморських ногайців становить те, що він обійшов увагою тезу про їх автохтонність і завважив, що початковим місцем перебування “татар ногайських” було Поволжя: “они суть потомки той орды, которая именовалась Золотой или Кыпчакской” [282, с. 294-295], отже – потрапили до Причорномор'я внаслідок міграції. Її датовано правлінням кримського Менгли Гірей-хана (1475-1515), котрий, за думкою дослідника, розмістив їх між Доном та Дністром, “дабы ... эти орды были первым оплотом Турции противу славянского государства России и Польши” [282, с. 361].

Перебування ногайських орд у Причорномор'ї А. Скальковський розглядав як статичний процес, незмінний протягом усієї доби козацтва: “с

XV по кінець XVIII століття всякий рік представляв одно і те ж зрелище” [281, с. 363]. Такий концептуальний висновок створював основу для довільних екстраполяцій та еkleктичного нагромадження фактів. Так, Єдисанська і Джембуйлуцька орди, що перебували у складі Кримського ханства починаючи з 20-х років XVIII ст., ототожнювалися ним із очаківською та перекопською ордами XVI-XVII ст. лише на підставі подібності території кочування. А. Скальковський виокремив шість ногайських орд: Буджацьку, Єдисанську, Джембуйлуцьку, Єдичкульську, Кубанську та Киргизьку орди [281, с. 361-362; 280, с. 45-47], хоча й не подав аргументованого бачення походження кожної з них. На наш погляд, еkleктизм та компілятивний підхід до джерел не дозволили А. Скальковському зорієнтуватися в хронології ногайських міграцій. Допущено побіжні аналогії, на кшталт пов’язання назви Джембуйлуцької орди з “чамбулом” (нападом, набігом), що давало підставу твердити про надзвичайну агресивність джембуйлуців та їхнє давнє кочування в причорноморських степах [281, с. 363]. Межі розселення орд протягом XVI-XVII ст. визначались на основі свідчень джерел середини XVIII ст., а ногайські міграції після правління Менгли Гірея взагалі не розглядалися.

І все ж, напрацювання А. Скальковського стали цінним науковим здобутком, завдяки якому окреслилися контури ногайської проблематики в тематичному комплексі дослідження історії Північного Причорномор’я, відбулося її вивільнення зі сфери довільно-уомглядних спекуляцій та утвердження в руслі документального дослідження. Виокремлення ногайців із загального масиву причорноморських “татар” вигідно відрізняє його праці від решти сучасних йому істориків.

Праця О. Сергєєва “Ногайці на Молочних Водах” (1912) [279] стала продовженням напрацювань А. Скальковського щодо ногайців, помітно розширивши джерельну базу дослідження завдяки введенню до наукового обігу документів Ногайської експедиції (канцелярії Ногайського козацького війська). О. Сергєєв залучив багатий документальний матеріал, що

висвітлював широкий спектр відносин російського уряду і ногайців наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Втім, праці О. Сергєєва притаманні компілятивне використання джерел, фактографічне зображення подій поруч з механічним наслідуванням висновків А. Скальковського, зокрема у погляді щодо незмінного перебування усіх ногайських орд у Північному Причорномор'ї, починаючи з XVI ст.

Російський сходознавець В.Д. Смирнов (1887) вперше висвітлив відносини Кримського ханства та ногайських орд на основі ґрунтовного розгляду кримськотатарських та турецьких джерел. Цей дослідник вважав кримських татар і ногайців за гетерогенні етноси, відмінні за рівнем культури. Кримські татари в культурному сенсі наближувалися ним до анатолійських турків, ногайці вважалися за нащадків степових традицій, а їхнє походження локалізувалося Нижнім Поволжям і пов'язувалося з бієм Едигеєм [285, с. 6, 296]. На багатому фактичному матеріалі висвітлено роль ногайської знаті у політичній історії Кримського ханства [285, с. 157-198]. При цьому наголошено, що нагайські орди не стали інтегрованою частиною ханства; у XVIII ст. відбулося “антагоністичне розмежування” основних його компонентів – осілих кримських татар і кочовиків-ногайців. Причиною того названо “короткозору політику Порти”, яка стимулювала ногайсько-кримські суперечності і цим визначила слабку залежність ногайців від Криму [286, с. 188].

Переважне використання кримськотатарських і турецьких джерел спричинило певне однобічне спрямування висновків В.Д. Смирнова. Так, приділяючи увагу боротьбі кубанського сераскера Бахти Гірея за ханський престол у 1710-1720-х роках, дослідник не помітив переміщення основної маси єдисанців та джембуйлуковців до Північного Причорномор'я. Адже кримські хроністи з більшою увагою спостерігали за діями претендентів на престол, ніж за перекочівками ногайців. В. Смирнов часто непослідовний у термінології. Висвітлюючи події XVIII ст., він вважав можливим говорити про цілісну Ногайську орду, коли мову слід вести про окремі орди [286,

с. 188]; деякі ногайські відгалуження, як от яман-садак, він, слідом за турецькими джерелами, вважав за окремі народи. До того ж, надмірному дистанціюванню В. Смирновим ногайців від кримських татар суперечить те, що ногайська родова знать входила до кола вищої кримської аристократії, а самі ж ногайці відіграли певну роль у етногенезі кримських татар.

Більшість українських істориків XIX – початку XX ст. за пріоритетний напрям дослідження проблематики Північного Причорномор'я XV-XVIII ст. вважала історію запорозького козацтва. При цьому тюркомовне населення розглядалося як вороже довкілля запорожців, а ногайці взагалі не виокремлювались із загальної маси “татар” і досліджувалися настільки, наскільки становили один із факторів діяльності козацтва. Найповніше такий підхід простежується у Д.І. Яворницького.

В огляді “мусульманських сусідів запорожців”, Яворницький цілком відтворив висновки Скальковського щодо території розселення та характеру перебування ногайців у Північному Причорномор'ї. Він також наголошував на “дикості” ногайців, їхньому релігійному фанатизмі та нездатності до мирної господарської праці [327, с. 320-321]. З'ясовуючи походження ногайців, Д.І. Яворницький, у більшості, вдавався до довільної інтерпретації джерел та неповно використав інформативні можливості документів, власноруч уведених до наукового обігу. Так, він стверджував, що початок “татарської” державності в Криму покладено “ватагою татар” на чолі з ханом Хаджи Девлет-Гіреєм у XIII ст. [327, с. 319]. Насправді Хаджи Гірей закріпився у Криму в 1440-х роках [336, с. 4]. Не менш парадоксальне датування діяльності “хана” Ногая 1621 роком, коли буцім “крымцы раздвоились: одна часть их оставалась на полуострове, а другая, под предводительством ... Ногая составила самостоятельную орду, Ногайскую, раскинувшуюся на пространстве между Нижним Доном и Кубанью”. Від цієї орди виводилися “четыре самостоятельные орды: Джедишкульская, Джамбойлуцкая, Джедисанская и Буджацкая” [327, с. 319]. Без жодного

пояснення вказано, що у 1625 р. “эти орды делились еще на Ногайскую, Очаковскую и Буджацкую” [327, с. 485].

Названі висновки прямим чином суперечать даним джерел, зібраних самим же Д. Яворницьким для своєї фундаментальної “Історії запорозьких козаків”. У цих документах фіксується переміщення Єдисанської та Джембуйлуцької орд до Північного Причорномор’я у першій третині XVIII ст. [325, с. 1110-1114]. Однак ці аспекти не знайшли належного висвітлення у працях Д. Яворницького, так само, як і численні відомості про більш широкий спектр відносин між запорожцями і ногайцями, ніж просто ворожнеча, що існувала на релігійній основі. Отже, у Д. Яворницького не можна знайти аргументованої позиції стосовно ногайців. Єдиним його внеском у дослідження ногайської проблематики слід вважати накопичення фактичного матеріалу й уведення до наукового обігу представницького комплексу джерел.

Слід окремо зауважити, що републікація праць Д.І. Яворницького призвела до ремінісценції його поглядів щодо ногайців. Так, Л.М. Черенков (1989) слідом за Д. Яворницьким виводить походження причорноморських ногайських орд від Малої Ногайської орди, що, за твердженням дослідника, у першій половині XVII ст. роздробилася на “самостійні” орди [322, с. 45]. Подібні погляди представлені у науково-довідкових виданнях, зокрема у коментарях до публікації корпусу документів Архіва Коша [91, с. 559] та в енциклопедичних виданнях з історії українського козацтва [310, с. 353].

Карамзинська традиція меншою мірою позначилася на працях з історії та етнографії ногайців Нижньої Волги. Прикметою цих досліджень було твердження про автохтонність поволзьких ногайців, які розглядались за основний субстрат, від якого виводилася решта ногайських відгалужень. Початок спеціального дослідження поволзьких ногайців покладено П. Небольсиним (1852) [231], який ґрунтовно висвітлив їх побут, соціальну організацію та родову структуру. Заслуговує на особливу увагу висновок Небольсина щодо міграцій ногайців за межі Поволжя у другому десятилітті

XVIII ст.: “[тогда] было большое брожение кочевых племен и, независимо от обыкновенных перекочевек, готовилось настоящее переселение народов” [231, с. 78].

Вагомий внесок до вивчення історії ногайців здійснено працями Є. Перетятковича, автора фундаментального дослідження російської колонізації Нижнього Поволжя XVI-XVIII ст. [247-248]. Процес формування і розпаду Ногайської Орди, трансформації ногайської державності у другій половині XVI – на початку XVII ст., напрямки міграцій ногайців, взаємини ногайської родової знаті з Росією і Калмицьким ханством він чітко ув’язував з етапами російського завоювання степового простору і його землеробської колонізації. На відміну від А. Скальковського, Є. Перетяткович розглядав російську колонізацію не як “наступ цивілізації на дикість”, але як суперечливий процес, в якому освоєння носіями землеробської культури цілих степів спричиняло нищення ойкумени кочових народів [247, с. 285, 309-316]. На багатому фактичному матеріалі Є. Перетяткович прослідкував, що за кінцевим рахунком колонізація призвела до нищення традиційного ладу ногайців, руйнування їхніх політичних інститутів і депопуляції тубільного населення степу [248, с. 338-339]. Фронтальна розробка відразу кількох тематичних комплексів дозволила Є. Перетятковичу обґрунтувати схему ногайської історії, ув’язавши її з контекстом територіальної експансії Росії.

Розгляд ногайців Північного Кавказу до кінця XIX ст. залишався на рівні етнографічних описів [243]. Урядова підтримка дослідження історії та етнографії горських і кочових народів Кавказу сприяла вивченню кавказьких ногайців. Помітний науково-просвітницький вплив справили публікації в газетах “Кавказ” [95-97], “Санкт-Петербурзькі відомості” [269], “Ставропольські відомості”. Російське географічне товариство виступало замовником праць з історії та етнографії ногайців Північного Кавказу. Накопичення фактичного матеріалу на початку XX ст. створило умови для підготовки монографічних досліджень. Праці С.В. Фарфоровського (1909)

[311] та І.Л. Щеглова (1910) [324], які містять детальний розгляд етнографічного й статистичного матеріалу щодо ногайців, підводять підсумок вивченню кавказьких ногайців у дореволюційній російській історіографії.

Таким чином, на початку ХХ ст. дослідження з ногайської проблематики на матеріалі Північного Причорномор'я, Поволжя та Північного Кавказу не вийшло за межі регіональної історії. На той час до наукового обігу було введено багатий матеріал з історії та етнографії ногайців, докладно задокументовано тогочасні статистичні дані щодо кожної локальної групи ногайців. Однак узагальнюючого дослідження усіх відгалужень ногайського народу не здійснено, а також не напрацьовано синтезованого бачення єдиної історії ногайців.

Становлення радянської історичної науки привнесло у дослідження історії тюркомовних народів СРСР нові методологічні та ідеологічні умови. Централізація тюркознавчих дослідницьких осередків сприяла уніфікації термінології й систематизації напрямків дослідження. Запровадження єдиної філософсько-методологічної парадигми, марксизму, створювало цілісну систему наукової термінології та дослідницьких підходів до вивчення кочових народів і сприяло визначенню їхнього місця у всесвітній історії. Проте репресивний характер радянської держави, репресії та депортації, що поширювалися на більшість тюркомовних народів СРСР, справили негативний вплив на дослідження з тюркської проблематики.

Викриття колонізаторської політики царату щодо малих національностей, сприяння розвитку їхньої культури у контексті провадження курсу “коренізації” у перше десятиліття радянської влади склало позитивні умови для діяльності регіональних тюркознавчих центрів в Україні, Поволжі та на Кавказі. Помітно зріс науковий інтерес до історії народів Сходу, що чітко ув'язувалося з їх боротьбою проти західноєвропейського колоніалізму. У цей час збільшився реєстр наукової літератури і щодо ногайців. Невеликі за обсягом праці А.Е. Мачанова (1929)

[222, с. 24] та В.А. Вишневецького (1930) [131, с. 19, 22] є першими спробами марксистської інтерпретації історії кримських татар і ногайців, що розглядалася в контексті феодальної формації. У цих працях ще відчутна певна ідеологічна розкутість; їх центральною темою було викриття руйнівної ролі “російського імперіалізму” в історії малих національностей. У статті С.В. Бахрушина (1932) [104] наголошено на прогресивних зрушеннях у соціально-економічному житті Кримського ханства та ногайських орд. Помічено, що протягом XVIII ст. скоротилась частота набігів та обсяги работоргівлі, відбулося становлення землеробської економіки в Кримському ханстві. В економіці ногайців простежено збільшення товарності скотарства, хоча поза увагою залишається зростання питомої ваги землеробства [104, с. 321, 326]. На загал, цими напрацюваннями здійснювалася ревізію дореволюційної історіографічної традиції в оцінці російського завоювання Північного Причорномор’я та її ролі в економічному розвитку, етнокультурних, демографічних та економічних процесах, що відбувалися в даному регіоні.

Протягом 1920-х років у системі організації української історичної науки відбувалося становлення сходознавства як окремого напрямку. Помітну роль у цьому відіграла Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), котра мала відділ сходознавства, спеціалізовані кафедри, дослідницькі осередки та наукові асоціації. Активізація україномовних орієнтальних студій спричинилася до появи спеціалізованого журналу “Східний світ” (пізніше – “Червоний Схід”). Центральною постаттю українського сходознавства став А.Ю. Кримський. Його праці (у першу чергу “Історія Туреччини” (1924) [213], “Студії з історії Криму та кримських татар”) закладали методологічний фундамент і формували україномовний науковий інструментарій для вивчення тюркомовних народів Південної України. Українська наукова рецепція Сходу здійснювалася через знайомство з історією та культурою кримських татар, турків, а також дослідження історії взаємин українців з тюркомовним світом Причорномор’я [140, с. 61-62].

Наприкінці 1920-х років спеціальні дослідження з ногайської проблематики представлено доробком О. Варнеке, якого цікавили питання соціально-економічного розвитку і класової боротьби приазовських ногайців на початку XIX ст. [122-123]. Ці аспекти Варнеке, слідом за Мачановим і Вишневським, розглядав у контексті теорії “торгівельного капіталізму” М.М. Покровського. За думкою Варнеке, ногайці на початку XIX ст. були “переважно кочовими скотарями з недорозвинутим феодальним устроєм”, котрі “під тиском нових обставин мусили перебудувати своє господарство” [122, с. 157]. Висновок про те, що “перебудова” традиційної економіки ногайців відбувалася під тиском зовнішнього фактору, не будучи результатом іманентного розвитку (як це впливало з методологічних приписів марксизму), на наш погляд є адекватною оцінкою явища. Але не можна погодитися з твердженням О. Варнеке про те, що ногайська “феодально-родова” аристократія могла бути “героєм початкової акумуляції капіталу” [123, с. 141]. У подальшому обґрунтуванні цієї тези Варнеке не виявив послідовності, завваживши, що у ногайців власна буржуазія виникла за рахунок “заможних плебеїв” [123, с. 140-141]. Втім, О. Варнеке бракувало методологічного підґрунтя, щоб пояснити таке еклектичне поєднання.

Завершення формування тоталітарного режиму в СРСР створило несприятливі умови для вивчення історії тюркомовних народів. З початком 1930-х років у сходознавстві остаточно закріплюється формаційно-стадіальний підхід, що узгоджувався з ідеологічними настановами щодо існування п'яти суспільно-економічних формацій. Кочові суспільства мусили розглядатися виключно в рамках феодальної формації. Переслідування А.Ю. Кримського та інших українських сходознавців, реорганізація ВУАН, закриття журналу “Східний світ”, розгром краєзнавства призвели до тривалої зупинки тюркознавчих досліджень в Україні. Після депортації кримських татар у 1944 р. вивчення історії Кримського ханства фактично припинилося. З іншого боку, було перервано традицію комплексного дослідження українських регіонів, зокрема

Південної України. Аналогічна ситуація була в Татарстані, де під гаслом боротьби з пантюркизмом у 1929-1931 рр. знищили наукові центри тюркознавства, а в 1944 р. Татарський обком ВКП(б) піддано критиці за “помилки” в ідеологічній роботі, зокрема – за “потурання” ідеалізації Золотої Орди та ногайського епосу “Едиге” [306, с. 19]. Після проведення серії репресій проти тюркомовних народів тюркознавчі дослідження провадились під особливим наглядом радянської цензури. Це позначилося і на дослідженні історії ногайців. Так, дослідника кавказьких ногайців І.Т. Мутеніна названо “прислужником пантюркістів” за висновок про те, що у XVIII ст. “Туреччина і Кримське ханство були своєрідними центрами тяжіння ногайців” [111, с. 170].

Після ліквідації регіональних центрів тюркознавства дослідження з ногайської проблематики здійснювались у Москві та Ленінграді. Захист у Московському університеті кандидатської дисертації М.Г. Сафаргалієва “Ногайська Орда в середині XVI ст.” (1938) вперше надав ногайській проблематиці статусу окремого наукового комплексу, цілком “легального” в існуючих ідеологічних умовах. Помітний вплив на актуалізацію дослідження з історії ногайців справив О.А. Новосельський, котрий у 1946 р. захистив у Москві докторську дисертацію “Боротьба Московської держави з татарами”, що у 1948 р. була видана окремою монографією [234].

Значення фундаментальної праці О. Новосельського важко переоцінити. Це, позбавлене ідеологічних штампів, строго документальне дослідження фактично вперше поєднало в одному розгляді ногайців різних локальних груп, створивши міцний фактологічний ґрунт для подальшого вивчення історії ногайців. О. Новосельський схарактеризував обставини утворення Ногайської Орди на Нижній Волзі під час розпаду Золотої Орди, висвітлив політичну організацію Ногайської Орди та її соціальну структуру, докладно проаналізував процес формування окремих ногайських орд, дослідив міграції ногайців у другій половині XVI – першій половині XVII ст [234, с. 15-16]. Дослідник звернув увагу також на обставини формування

Буджацької орди у XVI – на початку XVII ст. [234, с. 101], докладно прослідкував міграції ногайців до Північного Причорномор'я, ув'язавши їх з міграціями калмиків до прикаспійських степів у 20–30-ті роки XVII ст. [234, с. 223]. Та на жаль, О. Новосельському не вдалося довести дослідження до кінця XVII ст., згідно із заявленим планом. У окремій статті, що висвітлювала тему “боротьби з татарами” в середині XVII ст., ногайцям вже не надано докладної уваги, вони характеризувалися без зазначення належності до родових та інших відгалужень, локалізації території кочування [235, с. 24].

У 1950-1960-х центральною подією в радянському сходознавстві стала дискусія щодо тези про “азіатський спосіб виробництва”, яка наголошувала на особному шляху розвитку неєвропейських суспільств. Подібні тенденції заторкнули і кочівникознавчі дослідження, в яких обґрунтовувалися висновки щодо “патріархально-феодальних відносин” у номадних спільнотах.

Загалом, довготривала дискусія позитивно вплинула на процес дослідження ногайської історії, матеріал якої широко використовувався в аргументації теоретичних напрацювань. Один з учасників дискусії, Б.-А.Б. Кочекаєв, у своїй кандидатській дисертації “Соціально-економічний розвиток ногайського суспільства і адміністративно-колоніальне управління ногайцями у XIX – на початку XX ст.” обґрунтував тезу про патріархально-феодальні відносини [207]. Цей дослідник поглибив напрацювання О. Новосельського у вивченні Ногайської Орди, висвітлення процесу її розпаду, формування окремих орд та міграцій ногайців, що було ув'язано в контекст їхніх відносин з Росією. Приєднання ногайських орд до Росії Кочекаєв розглядав як довготривалий процес, що здебільшого відбувся шляхом завоювання, зрештою – засобом визнання російської влади без збройного опору. Режим управління ногайцями в дореволюційній Росії визнано за колоніальний. Втім у контексті радянських ідеологічних настанов дослідник вказав, що підпорядкування Росії було прогресивним явищем,

оскільки “завдячуючи зв’язкам з братнім російським народом” ногайці відійшли від “патріархально-феодального” відставання і стали на шлях прогресивного розвитку [207, с. 11].

Проблема ногайсько-російських відносин окремо розглядалася у докторській дисертації Б.-А.Б. Кочекаєва, виданій у 1988 р. окремою монографією [206]. Поруч із виокремленням етапів ногайсько-російських відносин, дослідник визначив основні періоди ногайської історії: період утворення і розпаду Ногайської Орди (кінець XIV – перша половина XVII ст.), коли сформувався ногайський етнос в межах “ранньофеодальної” ногайської держави; час перебування ногайців у складі Калмицького ханства та посилення “феодального дроблення” Ногайської Орди (30–40-ві роки – друга половина XVII ст.); період перебування ногайців під зверхністю Кримського ханства (XVIII ст.); входження ногайських орд до складу Російської імперії (наприкінці XVIII – на початку XIX ст.). Сформульована Кочекаєвим періодизація ногайської історії не викликає заперечень, хоча окремого розгляду потребує поняття “ранній феодалізм”.

Б.-А.Б. Кочекаєв також приділив увагу вивченню причорноморських ногайців, розглянувши міграції едісанців та джембуйлуківців до Північного Причорномор’я 1715-1728 рр. [206, с. 132-134]. Однак висвітлюючи їх, дослідник обмежився викладом даних В. Бакуніна і побіжно розглянув становище ногайських орд у складі Кримського ханства упродовж XVIII ст., головним чином зосередившись на проблемі російсько-ногайських відносин. Разом з тим, не можна обійти увагою деякі помилки Кочекаєва, зокрема у твердженні про ревне сповідування ісламу кочовими ногайцями [207, с. 20], висвітленні ходу міжусібної боротьби в Калмикії 1723-1724 рр., під час якої значна частина ногайців мігрувала до Кримського ханства.

Окремих питань ногайської історії торкався Л.М. Гумільов. Цей дослідник акцентував увагу на тому, що етногенез ногайців відбувався на основі змішання етнічних компонентів домонгольського часу: половців, аланів, середньоазійських тюрків та ісламізованих мешканців степового

порубіжжя Русі [158, с. 102]. Втім висновки Гумільова щодо ногайців не позбавленні певної умоглядності й апріорного прилагодження до його концепції етногенезу. Виникнення ногайського етносу датоване Гумільовим XIV-XV ст., при цьому до “ногаїв” було зараховано усіх кочовиків, що були опозиційно налаштовані до золотоординських ханів і мешкали “у степах західніше Уралу” [158, с. 102]. Твердження про опозиційність ногайців стосовно Золотої Орди проступає і в обґрунтуванні “бродницької теорії” походження козацтва: бродники уявлялися Гумільову союзниками “татар” і ворогами “ногайських ханів”; початок етногенезу ногайців Гумільов пов’язав з еміром Ногаєм, “котрий виступив наприкінці XIII ст. на боротьбу з монголами” [156, с. 182]. Втім, джерела не засвідчують жодного з “ногайських ханів”, а безапеляційне ув’язання етноніму ногайців з Ногаєм та плутинина з датуванням їх початкового етногенезу (XIII і XIV-XV ст.) після виходу праць Сафаргалієва, Новосельського та Кочекаєва засвідчує слабку обізнаність Гумільова з конкретно-історичним матеріалом щодо ногайців.

Упродовж 1970-1980-х рр. дослідження ногайської історії відбувалося в напрямку поглиблення спеціалізації у вивченні поволзьких і прикавказьких локальних груп. На перший план вийшли питання етнографії, фольклористики і мовознавства. Помітно розширено джерельну базу досліджень, що створило умови для монографічних узагальнень. Працями В.М. Жирмунського (1974 та інш.) до наукового обігу введено пам’ятки ногайського фольклору; епічні сказання ногайців широко співставлялися з документами російських архівів [170, с. 401-413; 171, с. 210-233]. У праці С.Ш. Гаджиєвої (1976), ґрунтовно вивчено матеріальну культуру ногайців Північного Кавказу, відслідковано їхню “глибоку культурну спорідненість” з народами Середньої Азії, Казахстану, Поволжя, Алтаю і Передньої Азії [136, с. 220-222], з’ясовано впливи ногайців на матеріальну культуру українців, росіян, народів Північного Кавказу [136, с. 223-224]. Колективна монографія І.Х. Калмикова, Р.Х. Керейтова, А.І. Сікалієва (1988)

узагальнила матеріал щодо історії та етнографії кавказьких ногайців [186]. Проте розгляд ногайців як однієї з народностей Північного Кавказу вже з самого початку обмежив постановку питань, зумовив неповний добір матеріалу. Перебування ногайців у Північному Причорномор'ї висвітлено на даних А. Скальковського та О. Сергєєва. Позитивним моментом монографії є введення до наукового обігу власне ногайських таксонімів і докладне висвітлення традиційної економіки кавказьких ногайців [186, с. 99-100].

Упродовж 1970-90-х рр. у Москві, Ленінграді (Санкт-Петербурзі), Махачкалі сформувались основні центри вивчення ногайської проблематики, в яких здійснюється підготовка кандидатських дисертацій. Тематика дисертацій заторкнула проблематику традиційних інститутів сім'ї та шлюбу кубанських ногайців (Р.Х. Керейтов) [193], юридичних аспектів організації суспільно-політичного ладу Ногайської Орди в XVI – середині XVII ст. (Є.А. Поноженко) [257], традиційної соціальної структури та звичаєвого права поволзьких ногайців (В.М. Вікторин) [130], соціально-економічного ладу прикавказьких ногайців (О.А. Ялбулганов) [331], впливу кипчаків на процес формування ногайського етносу (М.Б. Гімбатова) [148], особливостей релігійного життя ногайців (А.А. Ярликапов) [332], проблеми російсько-ногайських відносин у XVIII ст. (Д.С. Кідирніязов) [195-196].

Розпад СРСР і загострення національного питання на Північному Кавказі підсилили інтерес до історичної минувшини ногайців. У 1991 р. відбулася перша загальносоюзна конференція, присвячена ногайській історії [180]. Хоча серед наукових проблем, що розглядалися на конференції, проблематика причорноморських ногайців не взагалі не була представлена.

Протягом останнього десятиліття матеріал історії поволзьких та кавказьких ногайців активно використовується істориками Російської Федерації для вирішення теоретико-методологічних питань дослідження кочівницьких суспільств. Особливої уваги заслуговують праці М.М. Крадіна [208-212] і В.В.Трепавлова [304-307], які створили ґрунтовні альтернативи марксистській методології в кочівникознавстві. Синтетичне узагальнення

напрацювань з ногайської проблематики представлено ґрунтовною монографією В.В. Трепавлова, присвяченої історії Ногайської Орди, де серед решти аспектів досліджено формування і міграції Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд до Північного Причорномор'я [306].

На сьогодні в Україні стан розробки ногайської проблематики перебуває на стадії формування спеціального наукового інтересу. Помітній актуалізації дослідження причорноморських ногайців сприяли праці А.О. Добролюбського, котрий на багатому археологічному матеріалі відтворив хронологію і територію розселення тюркомовних кочівницьких етносів Північного Причорномор'я упродовж X-XVIII ст. [161-163]. За його висновком, Північно-Західного Причорномор'я було свого роду “демографічним котлом”, в якому “переплавлялися” в татарські етноси різночасові хвилі кочових мігрантів [161, с. 77-78]. При цьому Нижнє Подніпров'я виступило “клапаном”, що перекривав шлях кочовикам до зворотнього руху на схід [162, с. 2-3]. На використанні археологічного матеріалу буджацьких ногайців побудовано дослідження І.О. Смирнова [288], С.М. Гізера [145-147] та А.Є. Малюковича [145].

За останні роки у вітчизняній науці значно зріс інтерес до історії тюркомовного населення Південної України. Свідченням тому стало проведення міжнародних наукових конференцій “Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу)” [178], “Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє” [309]. Тюркомовне населення Півдня України стає об'єктом дисертаційних досліджень [112], колективних монографій [110], дослідження матеріальної культури ногайців [275]. Дисертації Ю.О. Гомана [153] та О.І. Смирнова [288] присвячені власне причорноморським ногайцям XVI-XVII ст. Напрацювання О.І. Галенка актуалізували проблему залучення до наукового обігу турецьких і кримсько-татарських джерел, а також окреслили напрям їх археографічного опрацювання [139-140].

У західноєвропейській історіографії наукове зацікавлення історією ногайців простежується в працях західноєвропейських авторів XVIII ст. Історіографічну ситуацію того часу визначала колоніальна експансія європейських держав, завдяки якій склався постійний попит на наукові знання з історії неєвропейських народів. Одну з перших спроб вивчення причорноморських ногайців подано в працях Шарля де Пейсонеля [33, 343-345]. Книга німецького автора, Тунманна, “Кримське ханство” побудована на узагальненні комплексу відомостей західноєвропейських авторів про Крим та його мешканців, зокрема і ногайців. Цей автор намагався поєднати свідчення середньовічних географів щодо “татар” з даними XVIII ст. Окремо розглядаючи ногайців, Тунманн наголосив на тому, що вони мігрували з прикаспійських до причорноморських степів, перша частина їх перемістилася в другій половині XVI ст. і утворила Буджацьку орду, решта “астрахансько-ногайських колін” мігрувала у 1715 і 1723 рр., сформувавши у межах Кримського ханства Західний Ногай (єдисанці) та Східний Ногай (єдичкульці та джембуйлуківці) [308, с. 46, 50].

Елементи дослідження історії ногайців простежуються в подорожніх записках англійки Марії Гатрі (Maria Guthrie, 1795-1796). Ця авторка виводила етнонім ногайців від імені золотоординського “генерала” Ногая і вважала причорноморських ногайців за автохтонне населення. Розташування ногайців на крайньому заході кипчацького степу, за думкою М. Гатрі, дозволила їм уникнути погрому, вчиненого Золотій Орді правителем Самарканду Тамерланом [338, с. 46]. М. Гатрі іронізувала над філософами-просвітниками за їхню ідеалізацію “природньої людини”, не зіпсованої цивілізацією. Мандрівниця вважала кращими ліками проти такої ілюзії – потрапити в “жахливі степи” Причорномор’я, побачити цих “грубих” і небезпечних ногайців та пережити на собі неприборканий жах. Проте вона вже змогла помітити у поведінці цих кочовиків “послаблене почуття власної зверхності” унаслідок російського завоювання Північного Причорномор’я [338, с. 47].

На праці англійського дослідника Х.Д.Сеймура (H.D.Seymour) [346] позначилися настрої англійської громадськості часу Кримської війни (1853-1856). Сеймур прагнув охарактеризувати економічні можливості, етнодемографічну ситуацію і стратегічне значення російських володінь на Чорному морі, виявляючи при цьому вороже ставлення до Росії. Цей дослідник акцентує увагу на тому, що наприкінці XVIII – середині XIX ст. населення українського Півдня мало “змішаний характер” (“mixed character”) і не злилося в один національний масив через різний рівень культурного розвитку та конфесійні розбіжності [346, с. 23-24]. Деяку увагу Сеймур надав і ногайцям (Tatar Nogai tribes). Їхній родовід він пов’язав з “ханом” Едигеєм (Idekou), якого назвав “генералом” Тамерлана [346, с. 51]. Ногайці розглядаються як безнадійно відстале населення Причорномор’я; наголошено на нерациональному використанні землі, яку вони займали під пасовище, а ногайські аули зображено як “ще більш жалюгідне видовище, аніж російські села”. У той же час поселення німецьких колоністів видаються за справжні “оази в пустелі” [346, с. 23].

Багатотомна праця англійця Генрі Ховарта (Henry H. Howorth) [339], містить компілятивний виклад досліджень російських істориків, турецьких літописів та західноєвропейських наративів щодо династій держав тюркомовних народів. Втім, ногайцям у ній не відведено окремого розділу, а династія Едигейовичів окремо не розглядалася. Стосовно ногайців знаходимо лише уривчасті відомості в контексті викладу подій щодо правління чергового династа з фамілії кримських Гіреїв. Населення українського степового порубіжжя, у тому числі й ногайці, розглядалося Ховартом як грабіжники, завдяки яким на кордоні постійно існувала небезпека, котру російським та турецьким прикордонним адміністраціям важко було подолати водночас: “marauders who inhabited the border lands could not be so easily restrained” [339, с. 575].

У сучасній англо-американській історіографії визнаним фахівцем з історії Кримського ханства вважається Алан В. Фішер, автор спеціальних

досліджень “Російська аннексія Криму”(1970) [337] і “Кримські татари” (1978) [336]. А. Фішер розвинув тезу С. Бахрушина про те, що “татари” лише включилися до налагодженої задовго до них системи работоргівлі, яка існувала у Північному Причорномор’ї ще з стародавніх часів [336, с. 26-27]. Наріжною ідеєю його праці стало твердження про високорозвинену культуру кримських татар, яка мала економічним підґрунтям работоргівлю. На думкою А. Фішера, у Кримському ханстві на початку XVIII ст. існувало дві адміністративно-політичні моделі. Першу становила розвинена адміністративна мережа з досконалою фінансовою й релігійно-правовою організацією, що існувала в гірському Криму, передгір’ях, на південному узбережжі півострова (цей район складав ядро Кримського ханства). Друга, архаїчна модель, існувала на степовій периферії ханства, де мешкали ногайці. Державні функції тут виявлялися в несистематичній данині та використанні кочовиків у походах проти Росії і Польщі. Саме ж ханство названо ранньомодерною державою (an early modern state) [336, с. 25].

А. Фішер не ставив собі завданням дослідити час і обставини переміщення ногайців до причорноморських степів. Міграції ногайців розглядалися ним як перманентний процес, що відбувався з більшою або меншою інтенсивністю; при цьому А. Фішер обмежився лише викладом порядку розміщення ногайських орд за Пейсонелем і Скальковським [336, с. 24]. За думкою дослідника, ногайські міграції водночас і підсилювали військово-політичний потенціал ханства, і були причиною його внутрішньої слабкості [336, с. 6]. У дослідженні російського завоювання Криму Фішер докладно висвітлив участь ногайських і мурз у внутрішньополітичній боротьбі в Кримському ханстві у період 1771-1774 рр., прослідкував мотиви змін їхньої політичної орієнтації, коливань між російським та турецьким підданством [337, с. 48]. Ґрунтовно дослідив ставлення ногайців до реформ останнього кримського хана Шагін Гірея (1777-1783) [337, с. 82-87, 116-117]. Висвітлюючи політичні процеси в Кримському ханстві, Фішер розглядав ногайців як важливий фактор, що часто визначав перебіг подій. Ці

спостереження дозволили А. Фішеру дійти висновку про те, що для будь-якого кримського хана “ногайські орди далеко не завжди були лояльними васалами, але [більше] предметом іноземних маніпуляцій, а саме – російських” [337, с. 62]. Звернено увагу на те, що й для Росії після аннексії Криму в 1783 р. “ногайці становили набагато складнішу проблему, ніж кримські татари. Ніхто не досягнув значного успіху в створенні дієвого управління (organization) ордами – ані хан, ані оттомани, ні тепер росіяни. Ногойці залишаються напівнезалежними кочовиками аж до [початку] девятнадцятого століття” [337, с. 145].

У французькій історіографії проблематика історії чорноморського регіону широко висвітлювалася журналом “Cahiers de monde Russe et Sovietique” наприкінці 1960 – у 1970-х рр. Публікації містили огляди турецьких архівів [335, 341], французьких наративів щодо кримськотатарської історії XVI-XVII ст. [340]. Помітне місце на сторінках журналу посіли праці французького дослідника Жилля Вейнштейна (Gilles Veinstein) “Повстання татарських мурз проти ханів. 1724-1725” [347], “Міссіонери-ієзуїти і французькі агенти в Криму на початку XVIII ст.” [349], “Кримські татари і друга елекція Станіслава Лещинського” [348]. Вейнштейна цікавили в першу чергу кримські татари та події внутрішньої та зовнішньої політики Кримського ханства. Певна увага надавалася участі в них ногойців, хоча в оцінках їхньої ролі дослідник інколи йшов за висновками французьких дипломатів-сучасників і турецької адміністрації, вважаючи їх прибічниками Росії.

Працями турецького історика Галіля Іналджика представлено традиційне для турецької історіографії сприйняття ногойців як ненадійних підданців Османів, зрадників правовірних мусульман і союзників ворожої Росії [177, с. 49]. Так, стверджується про те, що завоювання царем Іван IV Астрахані відбулося “як завжди, з допомогою ногойських кланів” [178, с. 119]. На думку турецького історика, російський царат надійно прив’язав до себе ногойські орди, відкривши свої ринки для ногойського експорту

коней. Скрізь по сторінкам праць Г. Іналджика проходить тема російсько-ногайського союзу, що є надмірним перебільшенням. Національна упередженість Г. Іналджика проступає у використанні понять “кримська турецько-татарська нація” [178, с. 129] і “турецько-татарські народи” щодо тюркомовного населення Причорномор’я. При цьому наголошено на глибокій “культурній спорідненості між османцями та мусульманським населенням Північного Причорномор’я”. Кримське ханство розглядається як інтегральна частина Османської імперії, а кримського хана зображено в ролі простого призначенця (“тікме”) турецького султана [178, с. 117].

Заслужують окремої уваги висновки Г. Іналджика про те, що Константинопольський (Стамбульський) договір 1700 р. позначив докорінну зміну політичної ситуації в Північному Причорномор’ї, спричиненої зміщенням балансу сил у Східній Європі на користь Росії. Дослідник підкреслив, що відтоді Кримське ханство і Український гетьманат відіграють другорядну роль у міжнародних відносинах, зазнаючи все більшого обмеження своїх прав з боку османського і російського імперських урядів. Звернено увагу також і на спільність історичної долі української та кримськотатарської державності у XVIII ст. [178, с. 128-129].

Таким чином, у зарубіжній історіографії не склалося спеціального зацікавлення ногайською проблематикою. Вивчення ногайської історії здійснюється у контексті дослідження Кримського ханства та Османської імперії, складаючи периферійний план наукових інтересів.

З огляду на загальний виклад історіографії питання, слід зазначити, що дослідження історії ногайського народу на поточний момент існує у вигляді простої сукупності фрагментарних і не поєднаних між собою дослідницьких напрацювань, що в сумі не становлять цілісного комплексу. В загальному масиві досліджень з ногайської проблематики причорноморські ногайці залишається особливим і найменш вивченим фрагментом.

1.2. Джерела з історії причорноморських ногайців

Особливість джерельної бази історії причорноморських ногайців обумовлена відсутністю архівних установ чи центрів літописання, які могли б відносно цілісно та повно відобразити еволюцію цієї частини ногайського народу. Жодний джерельний комплекс, що склався до кінця XVIII ст., неможливо розглянути як основний. Архівні установи України, Російської та Османської імперій, інших країн, будучи віддаленими від степового порубіжжя, накопичували матеріал щодо ногайців несистематично, мірою виникнення інтересу до цього кочівницького етносу.

За видовою належністю актуалізований комплекс документальних джерел поділяється на актові документи (грамоти російських царів, фірмани кримських ханів, укази російських імператорів), матеріали діловодства (“довідки” Колегії іноземних справ Російської імперії, проекти російських урядовців щодо облаштування побуту ногайців, подані В.М. Татіщевим, А. Розенбергом, Д. Мертваго, А. Шостаком, І. Міхельсоном та іншими, реєстри збитків ногайців і запорожців, розвідувальна інформація запорожців щодо ногайців, скарги і прохання ногайців, адресовані російським урядовцям, матеріали комісій з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, офіційна звітність начальників ногайських орд Халіла-аги-ефенді та Баязет-бія), дипломатична документація (документи щодо укладення мирних договорів і конвенцій між Російською та Османською імперіями 1700, 1711, 1739, 1774, 1779 років, а також їх ратифікації), статистичні матеріали.

Документальні джерела містять широкий спектр інформації про міграції, територію розселення, соціально-політичну організацію, традиційне господарство ногайців. Ці відомості істотно доповнюються наративами, представленими подорожніми записками мандрівників Гіндельштедта [160], П. Палласа [244-245; 19, *арк. 4*], М. Гатрі [338] та інших, статійними списками російських посланців до Криму, зокрема І. Новосильцева [293], В. Тяпкіна та М. Зотова [291], а також мемуарами

Тотта [173], Манштейна [174], Д.Б. Мертваго [224], листами [296-297]. Окремий різновид наративів становлять хроніки [84; 232] та етнографічно-географічні описи [128; 189; 203; 238-239; 308; 321; 33; 246; 343-345].

Загалом, наративні джерела характеризуються суб'єктивно-оцінковим відношенням до описуваних подій і явищ, упередженим ставленням до кочового життя ногайців, проте дозволяють установити факти на рівні повсякденності, виявляють побутові деталі, висвітлюють релігійний світогляд і духовну культуру ногайського народу.

Частина актуалізованої джерельної бази була введена до наукового обігу археографічними публікаціями Д.І. Яворницького [325-326], А.А. Андрієвського [87; 89], а також виданням корпусу документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі [90-93], документів Архіву зовнішньої політики Росії стосовно російсько-кабардинських відносин [184]. Окремі екстракти документів з турецьких архівів опубліковано Д. Десаївом і О. Гьокбілгіном [335; 341]. Статистичний матеріал, з відомостями про соціально-економічне становище ногайців різних локальних груп представлено публікаціями А. Скальковського [281] і О. Сергєєва [279] щодо причорноморських ногайців, А. Архипова [95-97] та І. Щеглова [324] стосовно кавказьких ногайців.

Застосовуючи класифікацію джерел за родовими та видовими ознаками, потрібно врахувати вплив етнокультурного середовища, в якому виникло джерело. Адже таке середовище визначало як форми фіксації, так і змістовне наповнення та способи передачі історичної інформації; через нього на джерелі позначалися особливості світосприйняття та бачення іншоетнічного довкілля. Тому джерела вважається можливим класифікувати за належністю до етнокультурного середовища:

Ногайські джерела. В умовах існування ранніх форм державності, у ногайців не виникло потреби у розвинутій канцелярській справі та архівах, як наслідку систематичного діловодства. Перший власне ногайський архів

виник близько 1790 р., в якому діловодство провадили російські канцеляристи; він містить документи кінця XVIII – початку XIX ст. [279].

Основною формою фіксації історичної інформації у ногайців залишалася усна традиція, в якій чільне місце посідали епічні сказання та родовідні оповідання. Усна традиція ногайців основну увагу надавала питанням родоводу, історії виникнення і розгалуження родів, родинним зв'язкам. При цьому, в ній із значною мірою умовності передано хронологію і територіальну локалізацію. Ногайський епос був графічно зафіксований вже після розкладу традиційного ладу ногайців, тому багато його елементів втрачено. Спроби реконструкції епосу ногайців здійснено у XX ст. засобом виокремлення “ногайського нашарування” в епічних сказаннях казахів і каракалпаків, порівняно краще вивчених [170, с. 393].

Центральними персонажами епосу є “ногайські богатирі”, серед яких зазначено реальні постаті бійців Ногайської Орди – Едигея, Нурадина, Муси, Ісмаїла. Загалом у ногайському фольклорі простежується почуття втраченої батьківщини, сумної долі народу і його приреченості на життя в діаспорі. При цьому, епосом не відображено великих міграцій ногайців зі сходу на захід, в межі Кримського ханства. Це слід пояснити тим, що епос ногайців склався у період існування єдиної Ногайської Орди, тому не міг відобразити пізніших міграцій, а носії зафіксованих зразків ногайського епосу рано ввійшли до складу казахського та каракалпакського народів і на початку XVIII ст. були відокремлені від решти ногайців.

Німецьким колоністом П. Корнісом (1836) зафіксовано наративи приазовських ногайців [203]. Вони вели початок свого родоводу від Чингіз-хана [203, с. 5], пам'ятаючи про своє початкове перебування на лівобережжі р. Волги; при цьому засвідчується відхід деяких ногайських відгалужень до Північного Кавказу, перехід основної частини до причорноморських степів і зосередження в Бессарабії. Відображено також напрямки переміщень і дроблення ногайської спільноти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [203, с. 5]. Фольклор поволзьких ногайців вивчено порівняно краще. В усній

традиції цієї локальної групи фіксується ведення родоводу від ногайського бія Едигея, наголошується на його зв'язку з міфічним патріархом Баба-Туклесом. Подано генеалогію наступних Едигейовичів, від яких вели родовід мурзи поволзьких ногайців, відображено початкове місце кочування ногайців у поволзьких степах [231, с. 54-57].

Кримськотатарські джерела не утворюють цілісний архівний комплекс. Це пов'язано із неодноразовим нищенням архівів Кримського ханства під час російсько-турецьких воєн XVIII ст. і завоювання Росією Криму в 1783 р. Низький рівень централізації Кримського ханства не сприяв накопиченню документів у окремих архівосховищах; архіви кримських ханів лишалися приватними і часто гинули в результаті зміни правлячої особи. Через внутрішню нестабільність, часті зміни правителів Криму у XVIII ст. актові й діловодські документи зазнавали значних втрат [133, с. 318].

Утім кримськотатарські джерела у значній кількості осідали в архівах держав, з якими ханство підтримувало дипломатичні відносини, – України (Гетьманщина і Запорозька Січ), Росії, Швеції та інш. Частина їх була опублікована в окремих збірках. Зокрема В.Д. Смирнов опублікував колекцію ярликів кримських ханів, у яких подаються свідчення щодо відносин власності та землеволодіння у Кримському ханстві, фіксується наявність работоргівлі в Криму у XVIII ст. [287]. Публікація М.Н. Бережкова представляє шертні грамоти кримських ханів, в яких відображено російсько-кримські відносини XVI-XVII ст., а також місце, що посідали у них ногайці [108]. “Реєстр справам Кримського ханства” М.М. Бантиш-Каменського подає короткий опис і анотації з фондів Архіву зовнішньої політики Росії, в яких відклалися документи кримськотатарського походження. У них відображено участь ногайців у кримських набігах, надсилання ногайцями депутацій до Росії з метою переходу до російського підданства, обставини укладення ногайськими ордами союзу з Росією у 1770 р. тощо [101].

В архівах Росії кримськотатарські джерела накопичено головним чином у Російському державному архіві давніх актів (документи Посольського і Кримського приказів) та Архіві завішньої політики Росії (матеріали Колегії Іноземних справ). Значна частина документів потрапила до канцелярій прикордонних російських фортець – Св. Дмитрія Ростовського, Св. Єлизавети, Київської губернської канцелярії. У більшості – це листи кримських ханів та ханських урядовців з приводу врегулювання прикордонних відносин. Частина цих документів має діловодний переклад російською мовою, хоча часто якість перекладів була низькою. Так, зокрема, ногайські кочові аули інколи зазначалися як “деревни”, були викривлені назви географічних об’єктів, власні імена і прізвища, на що звертали увагу ще російські урядовці під час роботи комісій з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок.

Значна кількість кримськотатарських документів потрапила до Державного архіву Швеції, відклавшись у окремому фонді “Татаріка”. Частина цих документів у фотокопіях зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького відділення РАН [133, с. 319]. У більшості ними висвітлено політичні події у Кримському ханстві на початку XVIII ст., коли відбувалися найбільш тісні контакти між Кримом і Швецією; певна увага надається участі в них ногайців [133, с. 328].

Велика обсяг документів кримськотатарського походження зосередився в Архіві Коша Нової Запорозької Січі (ЦДІАУ, ф.229). За формою і змістом їх слід розподілити на дві групи. До першої слід віднести джерела часу перебування Війська Запорозького у кримському підданстві (1709-1734). Передусім це документи розпорядчого характеру – фірмани і ярлики кримських ханів, якими засвідчено нерівноправний характер відносин Запорозького Коша і ханських урядовців, регулювання ханською адміністрацією меж розселення запорожців, їхніх стосунків з ногайцями та іншими підданими Кримського ханства. Документами цієї групи

відображено переселення єдисанців і джембуйлуківців з Північно-Західного Кавказу до Північного Причорномор'я у 1725-1728 рр.

Джерела другої групи стосуються часу існування Нової Запорозької Січі (1734-1775) і характеризуються паритетним характером відносин запорожців з ханською адміністрацією [87]. Головну частину документів цієї групи складають листи кримських ханів та ханських урядовців (ор-беїв і перекопських каймаканів, сераскерів і каймаканів ногайських орд), адресованих кошовим отаманам та запорозькій старшині. Відносно усталений зміст інтитуляцій кошових отаманів у листах ханських урядовців указує на наявність певного формуляра, наданого Портою. Його дотримання, вірогідно, ретельно контролювалося. Коло питань, яких торкалися ханські урядовці, стосувалося розгляду прикордонних відносин, роботи комісій з вирішення прикордонних суперечок, торговельних справ, а також повстань ногайців. Більшість документів мають діловодний переклад російською мовою і мовою українського діловодства XVIII ст.,

Окремий різновид становлять кримськотатарські хроніки. Хроніка з зібрання Мурата Аргинського засвідчує відсутність спеціальної уваги до ногайців, лише інколи про них містяться загальні згадки під час опису воєнних дій та зміни престолонаслідування в Криму; за цією хронікою важко простежити міграції ногайців до Кримського ханства та конкретні форми їхнього підпорядкування ханству, відсутнє позначення родової номенклатури, території кочування тощо [232, с. 388-390].

Турецькі джерела незначною мірою введені до наукового обігу. Про інформативні можливості документів Архіву Музею Палац Топкапи (Топкарі Sarayı Müzesi Arşivleri) певне уявлення створюють огляди та екстракти документів з його фондів, опубліковані французьким журналом "Cahiers du monde Russe et Sovietique" [341, с. 110]. Документи, що стосуються Кримського ханства і причорноморських ногайців зібрано в фонді Архіву Топкапи під назвою "Реєстр імперських листів" (Name-i hümayûn), якими охоплено період 1687-1789 рр. У них міститься

дипломатична кореспонденція великих візирів з урядами іноземних держав, донесення турецьких прикордонних губернаторів про події на порубіжній смузі [341, с. 560], де відображена участь ногайців у військових кампаніях Османської імперії наприкінці XVII-XVIII ст.; містяться відомості щодо повстань ногайців проти кримських ханів наприкінці XVII – на початку XVIII ст., запровадження ханської адміністрації у ногайських ордах, звільнення російських та польських полонених, що стали ногайськими ясирями, покарання ногайців за порушення вимог договорів Порти з польським та російськими урядами. Широко представлена урядова кореспонденція щодо повстання Адил Гірей-султана у Буджаку і Бахти Гірея на Кубані у 1724-1725 рр. [341, с. 116]. Зображено також період перебування запорожців у ханському підданстві та їхні відносини з ногайцями.

Окремі відомості про ногайців подають наративи турецького походження, введені до наукового обігу на вітчизняному просторі у публікаціях “Книги подорожей” Евлія Челебі [321] і “Трактата про турецькі фортеці в Північному Причорномор’ї” (початок XVIII ст.) невідомого автора [128]. Цей різновид джерел висвітлює характер відносин ногайців з Кримським ханством та турецькою адміністрацією, фіксує певні етнографічні групи ногайців, територію їх кочування та господарство.

Українські джерела висвітлюють широке коло питань, пов’язане з перебуванням ногайських орд у Північному Причорномор’ї. Найбільший інформативний обсяг зосереджено в Архіві Коша Нової Запорозької Січі (далі: Архів Коша), що складає фонд № 229 Центрального державного історичного архіву України. Матеріали Архіву Коша з відомостями про ногайців поділяються на групи:

а) Документи часу перебування запорожців у кримському підданстві (1709-1734 рр.), що датуються 1713-1734 роками; їх поєднано в одну справу (№ 1) без системи, значна кількість документів втрачена. Серед документів цієї групи маємо ярлики і фірмани кримських ханів, листи російських

прикордонних губернаторів, універсали гетьмана на вигнанні П. Орлика, копії відповідних листів запорожців. Ними відображено регламентацію відносин між запорожцями і ногайцями з боку кримських ханів, участь запорожців у повстаннях і придушенні повстань ногайців у Буджаку і на Кубані, висвітлено територію кочування ногайців, переведених у 1725-1728 рр. до Північного Причорномор'я і розселених на Запорозьких Вольностях, конфлікти між ногайцями і запорожцями з приводу володіння землею [59, арк. 9 зв.-38].

б) Матеріали прикордонних комісій з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, що відображають складний комплекс відносин між запорожцями і ногайцями у період між російсько-турецькими війнами 1735-1739 і 1768-1774 рр. Систематична робота прикордонних комісій почалася з 1749 р., їх документи відклалися у окремі справи. Джерела цієї групи представлено реєстрами збитків, скаргами, претензіями, довідками про відшкодування збитків ногайців і запорожців. Документи прикордонних комісій є цінним джерелом для дослідження території розселення і маршрутів кочування ногайців, висвітлення адміністративного та військового підпорядкування орд кримським ханам, соціального та економічного життя ногайців.

в) Розвідувальна інформація Коша щодо подій у Кримському ханстві, що збиралася систематично, на запит російського уряду; матеріали розвідки запорожців зосередилися в окремих справах №№ 21, 36, 78, 88, 89, 91, 119, 120, 121, 160. Серед цієї групи документів широко представлені “сказки”, тобто записи зі слів розвідників, рапорти полковників запорозьких паланок (здебільшого Бугогардівської, Самарської та Орільської), копії рапортів кошових отаманів до Колегії Іноземних справ і Київської губернської канцелярії. Документами цієї групи зафіксовано участь ногайців у походах кримських ханів на Північний Кавказ, використання ногайців на будівництві фортифікаційних споруд, здійснення ними прикордонної служби; докладно висвітлено хід повстань ногайців.

Російські джерела становлять найбільш представницький і систематизований джерельний комплекс щодо причорноморських ногайців. Переважною більшістю російські джерела представлено документами Посольського і Кримського приказів (початок XVIII ст.), архівів колегії, пізніше міністерства іноземних справ (1715-1804 рр.), військової колегії (XVIII – поч. XIX ст.), міністерства внутрішніх справ (1790-1804 рр.), а також російських адміністративних установ, розташованих в Україні: Чугуївської приказної ізби (XVII-XVIII ст.), Київської губернської канцелярії (1734-1768), фортеці Св. Єлизавети (50-60-ті роки XVIII ст.), Таврійського обласного правління, катеринославського і таврійського генерал-губернатора (1783-1804).

Документи Посольського та Кримського приказів зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (далі: РДАДА); ними представлено кореспонденцію астраханських воєвод, атаманів Війська Донського, кошових отаманів Запорозької Січі, українських гетьманів, а також листування з кримськими ханами та ногайськими мурзами. Зазначені документи зібрано у фондах “Сношения России с Крымом” (ф. 123), “Дела едисанских татар” (ф. 112), “Кубанские дела” (ф. 120). Матеріали РДАДА відображають кочування ногайців у Буджаку, на р. Кубані та тимчасові переміщення кубанських ногайців до північного Приазов'я; засвідчено перебування більшості ногайців в степах Передкавказзя та Нижнього Поволжжя під владою Калмицького ханства [35, *арк. 2*].

Документи Чугуївської приказної ізби складають фонд № 1791 Центрального державного історичного архіву України. Ними відображено ситуацію на кордоні Слобідської України з Кримським ханством на зламі XVII-XVIII ст., у більшості – кримські набіги на українське порубіжжя. Ногайці документами цієї групи не виокремлюються від загальної маси “татарских воинских людей”, що дозволяє простежити тільки загальний план військової діяльності Кримського ханства на окремій території. Важливою інформацією цієї групи джерел є позначення території кочування

ногайців і крайньої північної межі їхніх міграцій в басейні Сіверського Дінця [83, *арк. 43*].

Колегія іноземних справ Російської імперії була наступницею Посольського і Кримського приказів, її матеріали відображають різні аспекти життєдіяльності ногайців у XVIII ст. Документація Колегії велася систематично, згідно єдиного формуляру; умовно її документи можна розподілити на первинні (поточне дипломатичне листування з Портою, рапорти прикордонних російських губернаторів, калмицьких володарів) і вторинні (узагальнені відомості, зібрані на основі екстрактів з поточної документації, що представлено у “выписках” і “мнениях”). Матеріали Колегії увійшли до відкритого відомчого архіву МЗС Російської Федерації – Архіву Зовнішньої політики Російської імперії (далі: АЗПРІ).

У фондах АЗПРІ найбільшою інформативністю щодо причорноморських ногайців відзначаються “Калмыцкие дела” (ф.119, 1720 – 1803), “Сношения России с ногайскими татарами” (скорочена назва: “Ногайские дела”) (ф.127, хронологічні рамки – 1722-1796 pp.), “Дела едисанских, ембулукских, едичкульских и буджакских татар” (Скорочено: “Едисанские дела”) (ф.112, 1723 – 1783), “Сношения России с Крымом” (ф.123, 1722-1803).

Документи фонду “Калмыцкие дела” відображають перебування більшої частини Єдисанської, Єдичкульської і Джембуйлукської орд під зверхністю калмицькою владою у перші десятиліття XVIII ст. Ними засвідчено конкретні форми підпорядкування ногайців, політику російського уряду щодо калмиків і ногайців; у документах даного фонду прослідковуються масові втечі ногайців до Кримського ханства на початку 1720-х років [2; *арк. 4-7*]. Фонд “Ногайские дела” відзначається значною кількістю “выписок” (довідок), що готувалися на основі поточної документації, котра надходила від прикордонних губернаторів. Автор більшості узагальнюючих документів – секретар Колегії Іноземних справ Василь Бакунін. Протографом пізніших довідок є “выписка” 1736 р.,

здійснена на основі компіляцій з праць російських істориків (вірогідно “Історії Російської” В.Татищева), “из дел и писем калмыцких и татарских, и из разговоров с ... нагайцами” [4, *арк. 1*]. Найбільш повним серед пізніших довідок є список 1754 р., доповнений екстрактами з актових документів стосовно ногайців, донесення російських послів у Туреччині, рапорти прикордонних губернаторів, донських отаманів. Найбільше уваги у довідці надано питанням виникнення орд та інших відгалужень їх переміщень та зміни підданства [9, *арк. 1-74*]. Зазначений різновид документу становить найбільш концентроване джерело інформації стосовно ногайців.

Формування фонду “Едисанские дела” [1] стало наслідком уважного спостереження російського уряду за Єдисанською ордою, котра була найбільшою серед решти орд за чисельністю і військово-політичним потенціалом. Документи фонду зафіксували перехід окремих єдисанських мурз до російського підданства протягом 1723-1769 рр.; найбільшою за обсягом є справа про повстання Єдисанської орди проти кримського хана у 1758 р. [1].

Архів Військової колегії містить документи щодо участі ногайців у військових діях проти Росії під час російсько-турецьких війн 1734-1739, 1768-1774 рр., під час російського завоювання Північного Причорномор'я і Кавказу наприкінці XVIII ст. (Ф.2. Канцелярія військової колегії, Ф.112. Панін П.І., Ф.464. Війна з Туреччиною. 1769-1774 рр.). Особливість документів даного джерелового комплексу полягає в тому, що ногайці відображені в ньому без зазначення етнічної та родової номенклатури, локалізації території кочування. Ця обставина створює складність у з'ясуванні участі ногайців у військових діях, їхніх міграцій під час воєн. У Ф.52. „Потьомкин-Таврійський Г.О.”, відображено різні питання колоніального управління причорноморськими ногайцями під час їхнього перебування на Прикавказі, соціально-економічних відносин, міграцій та демографічних процесів [40-45].

Київська губернська канцелярія постійно відстежувала ситуацію на українському степовому порубіжжі; через її посередництво інформація, зібрана Кошем Нової Січі та комендантами російських фортець надходила до Колегії іноземних справ. Київський губернатор мав власний штат розвідки для спостереження за ситуацією в Кримському ханстві. Частина архіву Київської губернської канцелярії увійшла до фонду №59 Центрального державного історичного архіву України. Документи канцелярії містять свідчення про роботу комісій з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, реєстри збитків ногайців і запорожців, листування з Кошем Запорозьким [53-58]. Окремо відстежувалися напади ногайців на запорожців і збитки, заподіяні козакам.

Документи фортеці Св. Єлизавети становлять фонд № 9 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Матеріали фонду докладно фіксують економічну ситуацію та політичні настрої в Єдисанській і Буджацької ордах, більшою мірою – у 50-х роках XVIII ст. Комендант фортеці вів інтенсивне листування з російським резидентом у Стамбулі, турецькими прикордонними губернаторами, молдовськими господарями, розвідувальною агентурою в Буджаку і Молдові [27].

Документи, що зосередилися в Міністерстві внутрішніх справ на початку XIX ст., зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (далі: РДІА) у фонді 383. Документація щодо ногайців формувалася в архіві Міністерства за рахунок систематичного листування з катеринославським (новоросійським), херсонським військовим і таврійським цивільним губернаторами. У ньому відображено переселення ногайців з Прикубання до р. Молочної наприкінці XVIII ст., формування Ногайського козацького війська, соціально-економічний стан приазовських ногайців на початку XIX ст. і політика російського уряду щодо цієї локальної групи.

Архів Новоросійського генерал-губернаторства зберігається у Державному архіві Одеської області (ф. 1). Цей документальний комплекс

зазнав значних втрат під час Великої Вітчизняної війни. Опис фонду вказує втрачені справи стосовно ногайців початку XIX ст., зокрема в описі № 219, справи за №№ 8, 13, 14. Їх матеріали широко використовували А. Скальковський [281] і О. Варнеке [122-123], що надає їхнім працям окреме джерелознавче значення.

Стан збереженості документів Державного архіву в Автономній Республіці Крим порівняно кращий. Матеріал щодо ногайців даного архіву зосереджено у ф. 799 – “Таврическое обласное правление” і ф. 801 – “Екатеринославский и Таврический генерал-губернатор”. Корпус документів указаних фондів головним чином висвітлює ту частину ногайців, що наприкінці XVIII ст. потрапила до кріпацької залежності від російських поміщиків, які мали володіння в Криму. Документи ф. 799, розміщені у справах №№ 114, 322, 197, 199, і 236-а дозволяють прослідкувати шлях перетворення ногайців на кріпаків, їхні втечі до ногайських кочовищ біля р. Молочної, характер використання кріпосних ногайців у поміщицькому господарстві [14-18].

Західноєвропейські джерела представлені більшою мірою подорожніми записками мандрівників. У них уважно зазначено особливості побуту ногайців, їхнє господарство та соціальний устрій. Порівняно з російськими джерелами, вони рясніють неточностями в передачі географічних назв, власних імен, номенклатури орд і родових відгалужень.

У подорожніх записках голландського мандрівника Корнелія де Бруїна подано опис подорожі по р. Волзі до м. Астрахань на початку XVIII ст. Його спостереження стосуються часу, коли більшість ногайців перебувала під калмицькою владою, частина вела напівосіле життя, будучи під контролем астраханських губернаторів [118, с. 165, 171-174]. Подорожні записки Франсуа Феррана (1709), лікаря Селім Гірей-хана насичені етнографічними деталями, описами господарства і повсякденного життя приазовських ногайців. Ферран у складі почту калги-султана здійснив поїздку з Криму до Черкесії через ногайські кочовища в приазовських степах. Цінність свідчень

Феррана визначена тим, що він зафіксував стан причорноморських ногайців напередодні міграції Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд на контрольовану Кримським ханством територію [316, с. 43-47]. У мемуарах Л.-Ф. Сегюра передаються враження від особистого спілкування з імператрицею Катериною II, зокрема її намір реформувати господарство кочовиків, з часом перетворити їх на осіле населення імперії [278, с. 440].

Цикл праць французького торгового консула в Криму середини XVIII ст. Шарля де Пейсонеля є першорядним джерелом з історії причорноморських ногайців. Протографам його публікацій щодо Кримського ханства та ногайців стала “Записка про стан громадянський, політичний та військовий Малої Татарії”, надіслана французькому королю у 1755 р.; російською мовою “Записку” переклала у 1925 р. В. Лотошнікова [33]. У цій праці розгляд ногайців подано окремим розділом під назвою “Держава ногайців”, з докладними відомостями про територію розселення кожної ногайської орди, податки, сплачувані ногайцями кримському хану, адміністрацію сераскерів і каймаканів у ногайських ордах, соціальну структуру ногайців [33, с. 39-42]. Ці матеріали увійшли до пізніших праць Пейсонеля, зокрема до “Огляду історичного та географічного щодо варварських народів, котрі мешкають біля Дунаю і Чорного моря” (1765) [343] і “Трактата про чорноморську торгівлю” (1787). Останній твір є систематичним зібранням свідчень про торгівлю і економіку регіону, політичний устрій Кримського ханства та ногайців [345, с. 305-309].

Російською мовою уривки з “Трактату” Пейсонеля з викладом свідчень стосовно ногайців і західнокавказьких горців публікувались Є.Д. Феліциним [246; 314]. Переклад Є. Феліцина рясніє неточностями, зокрема у позначенні соціального прошарку баш-мурза (bache-mirza) як бат-мурза [314, с. 14]. У дослідженні Д.С. Кідирнізова викладене Феліциним повідомлення про бат-мурзу було переосмислено в батир-мурзу [196, с. 308-309], чим засвідчено хибне уявлення про соціальну організацію ногайців.

Подорожні записки Клеємана (1768-1769) подають свідчення про відмінності в побуті буджацьких і едисанських ногайців, фіксують стан господарського освоєння Північного Причорномор'я напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. [198, с. 43, 67-73]. Щоденники Франсіско де Міранди [294, с. 89-91] і Бальтазара Гакета [121, с. 55-60] відобразили зруйнований війною 1768-1774 рр. стан господарства ногайців і осілих тубільних мешканців причорноморських степів. Їхні свідчення вказують на те, що преселення причорноморських орд до Прикубання у 1770-1771 рр. не було повним, частина кочових ногайців залишилася на степовому правобережжі Дніпра.

Таким чином, актуалізована джерельна база дозволяє дослідити основний комплекс питань, пов'язаних з ногайськими ордами Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст. Найкраще висвітлено джерелами період другої половини XVIII – початку XIX ст., перша половина XVIII ст. висвітлена фрагментарно, хоча достатньою мірою для з'ясування основних напрямів формування та подальшої історичної еволюції локальної групи причорноморських ногайців.

1.3. Ногайці в проблематиці сучасного кочівникознавства

Однією з ознак сучасності стало формування новітніх ідеологій народів Сходу, зокрема різних модифікацій мусульманського фундаменталізму, традиціоналізму, пантюркизму та інше, що стало важливим наслідком демонтажу системи колоніалізму й активізації процесів “пробудження Азії” [124, с. 25-48]. Ці тенденції не залишають осторонь і тюркомовне населення сходу Європи – Поволжя, Північного Кавказу та Криму, так само як і ногайців [236]. Народи Сходу, котрі раніше були репрезентовані лише засобами європоцентристської візії світової історії, напрацьовують форми власної презентації [272, с. 369]. З’являється новий комплекс історичної літератури, що заперечує класичні схеми генези неєвропейських народів, зокрема й тюркомовного світу, обґрунтовує ідеологію їхньої політичної і культурної виключності та месіанського покликання [228].

Цей новітній виклик класичним еволюціоністським схемам спонукає дослідження до більш уважного розгляду потенціалу традиційних структур суспільств з ісламським цивілізаційним фундаментом. Адже ці суспільства, всупереч усталеній європоцентристській парадигмі, що зовсім недавно обґрунтовувала остаточне їх сходження з авансцени світової історії, продемонстрували здатність прилаштовуватися до умов постіндустріальної доби, активно протидіяти процесам глобалізації й протиставляти європейській моделі лінійного розвитку власні нелінійні форми модернізації. Наслідком самоствердження народів Сходу стала критика європоцентризму, заперечення “орієнталізму” як “корпусу теорій та практик”, “знакової системи, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом” і не є “правдивим дискурсом про Схід” [272, с. 17].

Кочові народи традиційно розглядаються у контексті орієнтальних студій. Марксистська методологія, постулюючи ідею єдності історичного процесу, поширювала на увесь загал європейських та неєвропейських суспільств єдиний стадіальний підхід. У радянській історіографії типологія соціального ладу номадів пояснювалася в рамках теорії п’яти суспільно-

економічних формацій; здебільшого визначалася їх належність до первіснообщинної, феодальної або проміжної між ними стадій. Тим самим, марсистська методологія, екстраполюючи виокремлені на матеріалі європейської історії закономірності на неєвропейський простір, створила одну із найбільш усталених модифікацій європоцентризму. Твердження про наявність феодалізму у кочовиків остаточно утвердилася в радянській історіографії в 1930-х роках. Так, С.П. Толстов (1934) вважав, що “зерно кочового феодалізму” крилося у звичаї “суан”, котрий полягав у практиці надання кочовиками-завойовниками худоби полоненим для випасу на певних умовах [312, с. 220].

Найбільш повне обґрунтування теорії кочового феодалізму подано академіком Б.Я. Владимирцовим (1934). На прикладі кочової імперії Чингіз-хана він виокремив комплекси васальних відносин [132, с. 96-101], умовних феодальних держав [132, с. 101-102], охарактеризував феодальні повинності кочовиків [132, с. 113], а також виявив процеси руйнації родового ладу в середньовічному монгольському суспільстві унаслідок зародження феодальних відносин [132, с. 109-110]. Період XIV-XVIII ст. розглянено ним як час розквіту кочового феодалізму монголів.

Проте вже у самому формулюванні “кочовий феодалізм” наявне прагнення вказати на специфічні характеристики, невідповідні типовому феодалізму. Як засіб феодального виробництва у номадів Владимирцов визначив водночас і землю (пасовище), і худобу (стадо). Володіння землею у кочовиків, котрі, як помітив Владимирцов, “не знали і не знають приватної власності”, полягало у тому, що “феодальний сеньор ... керував кочуванням залежних від нього людей ..., розподіляючи кращі пасовища ... і вказуючи стоянки в певних місцях наданого йому нутука-юрта”. Також: “Феодальний сеньор був дійсно господарем ..., розпорядником пасовищних територій” [132, с. 112]. При цьому прості кочовики є “чабанами чужих стад” і виконують “натуральні повинності на користь феодалів” [132, с. 113].

Теорія Владимирцова декілька десятиліть поспіль визначала напрям кочівникознавчих досліджень в СРСР. Разом з тим, вона передбачила три можливих варіанти подальшого обґрунтування тези кочового феодалізму: 1) на основі володіння правлячого класу землею, або 2) худобою та 3) васально-ленних відносин, представлених системою розподілу пасовищ (землі) і умовного пожалування сеньйором васалові улусів з феодально-залежним населенням. Феодальний лад, згідно з теорією п'яти суспільно-економічних формацій, мав об'єктивно змінюватися капіталістичним, або одразу трансформуватися (як у випадку з монголами) у соціалістичний.

Дискусії 1950-60-х років щодо “азіатського способу виробництва” привернули увагу до проблеми типології соціального ладу номадів. Центральне питання полягало в уточненні того, що складає засіб виробництва у кочівницькому суспільстві. У дискусії брали активну участь провідні кочівникознавці СРСР: С.Є. Толибеков (її ініціатор), С.І. Руденко, Г.А. Федоров-Давидов, Б.В. Андріанов, М.М. Чебоксаров, Л.П. Лашук, С.М. Абрамзон, М.І. Артамонов, В.С. Батраков, І.Я. Златкін та інші. Погляди дослідників-кочівникознавців поділилися відповідно до визначення засобу виробництва: земля чи худоба.

Казахстанський дослідник С.Є. Толибеков (1959) обґрунтував твердження про те, що засобом виробництва у кочовиків є худоба; земля становить предмет праці, оскільки не сприймається кочовиками в категоріях власності і належить до природних ресурсів, доступних для кожного кочовика, без залежності від його соціального рангу й майнового становища [303, с. 77-78]. Суспільний лад казахів С. Толибеков визначив як “патріархально-феодальний” або “напівфеодальний” і вказав на його істотну відмінність від класичного феодалізму землеробських суспільств [303, с. 76], оскільки “патріархально-феодальний” і типовий феодальний устрій становили “дві різні форми виробничих відносин” [303, с. 79]. При цьому він виокремив три форми кочового господарства: 1) кочове або таборне, що характеризується відсутністю землеробства і осілості; 2) напівкочове, з

постійними зимівниками і частковою заготівлею кормів; 3) напівкочове при паралельному розвитку землеробства й осілости.

Тезу патріархально-феодальних відносин на матеріалі історії ногайців розвинув Б.-А.Б. Кочекаєв [204]. Обґрунтування даної тези подано ним у окремій праці “Класова структура ногайського суспільства у XIX – на початку XX ст.” [205]. Кочекаєв зауважив, що “феодальні відносини” у ногайців характеризувалися величезною кількістю “патріархальних пережитків”, а саме – наявністю надзвичайно розгалужених родових відносин [205, с. 6]. Відзначено, що представники двох антагоністичних класів – власники худоби і чабани – охоплюються однією системою кривно-родинних відносин, часто належали до одного роду, хоча й мали різну ступінь старшинства у ньому. Ці патріархально-родові пережитки визначали “нечітке оформлення” антагоністичних класів, наявність великої кількості прошарків всередині кожного класу.

Патріархальний характер ногайського суспільства, за Б.-А.Кочекаєвим, полягав у тому, що, перебуваючи на початковому етапі класового розмежування, ногайці не мали остаточно сформованої держави. Основуючись на твердженні про те, що відсутність класів передбачає відсутність держави, Кочекаєв визначив ногайське суспільство як ранньофеодальне, але бездержавне чи додержавне. Подібних висновків дійшов і видатний дослідник тюркського фольклору В.М. Жирмунський, прослідковуючи еволюцію богатирської казки в форму героїчного епосу [171, с. 219].

На загал, теорія “патріархально-феодальних відносин” вказувала на особливий історичний шлях кочівницьких суспільств і мала свій позитивний сенс у тому, що наголошувала на унікальності кочівництва, відкидаючи механічне поширення на нього не властивих йому характеристик. Та в перспективі дана теза вела до заперечення центрального елементу марксистської методології – ідеї єдності всесвітньо-історичного процесу і його обумовленості універсальними соціально-економічними чинниками.

Тож дискусію були припинено засобом адміністративного тиску і формулювання офіційної позиції, що полягала у ствердженні типологічної подібності кочових та землеробських суспільств, котрі, перебуваючи на стадії феодальної формації, мали єдиним засобом виробництва землю.

Втім результатом дискусії став більш уважний розгляд особливостей соціального ладу номадів. У дослідженнях, що обстоювали тезу “кочового феодалізму”, бралися до уваги й детально аналізувалися застереження щодо численних “родових пережитків” як невід’ємного модусу кочівництва [312, с. 218]. Виокремлені С.Толибековим три форми організації кочового господарства знайшли широку підтримку в науковій літературі, зокрема у С.І.Руденка та Г.А.Федорова-Давидова. Останній дослідник, враховуючи аргументи прибічників теорії “патріархально-феодальних відносин”, зазначив, що “власність на землю здійснювалася через управління кочуванням. І в цій формі власність на землю фактично існувала, але приховано, в неявній формі, у вигляді закріплення пасовищ і цілих районів за тими, чи іншими кочовими колективами”. Її існування засвідчується наявністю усталених кочових маршрутів; втім сама земельна власність виникала у кочовиків “стихійно, способом займанщини” [313, с. 13].

Подібні висновки обґрунтовувалися й на основі розгляду ногайців. Зокрема Є.А.Поноженко, досліджуючи ногайське звичаєве право, виступив проти твердження С.Толибекова про те, що земля сприймається кочовиками як необмежений ресурс і експлуатується у формі вільної займанщини, адже “перекочівка становила досить складну виробничу операцію”, що потребувала регуляції з боку політичної адміністрації кочовиків [257, с. 34-35]. Для Поноженка ознакою феодалізму у ногайців було виключне право кочівницької верхівки розподіляти пасовища і регулювати процес кочування. В управлінні цією виробничою операцією прослідковано умовні феодальні пожалування (держання васалом пасовищ за умови служби сеньору), феодальні імунітети, патронатно-клієнтельні відносини і повинності залежного населення [257, с. 71-75].

У дослідженні С.О. Плетнєвої (1982) [251] подані нові аргументи на користь теорії “кочового феодалізму” засобом ув’язання етнополітичних та суспільно-економічних процесів у кочівницьких суспільств з трьома “стадіями кочування”, визначення загального вектору їх еволюції “від кочовищ до міст”. Початкова стадія позначає процес перманентного нашестя, коли кочовики займають чи завойовують територію під кочовища, перебуваючи в стані формування нової етнічної спільноти й формуючи нестійкі політичні утворення. Ознакою другої стадії визначено наявність усталених маршрутів кочування, дотримання повного циклу кочування, в якому землеробство, при стаціонарних зимівниках-кишлах, становить неодмінну частку загального господарського ритму. Третя стадія характеризує ситуацію переважання землеробства над кочовим скотарством, утворення стійкого етносу і наявності державності з усіма атрибутами феодалізму [251, с. 13-123]. Таким чином, лише з переходом до осілості у кочовиків з’являється власне феодальні відносини і державні інститути.

Висновки С. Плетнєвої цілком вразливі для імманентної критики. Якщо дослідниця цілком слушно стверджує про те, що означені нею стадії кочування притаманні номадам будь-яких часів, то незрозуміло, чому допускається саме формулювання “кочовики Середньовіччя”, без з’ясування того, чим середньовічні номади відрізняються від кочівників стародавнього світу, котрі, перейшовши до осілості (як от геродотові скіфи-орачі), мали стати, згідно з логікою Плетнєвої, феодальними суспільствами, уявно випереджаючи за рівнем розвитку сусідні рабовласницькі античні поліси. Сучасний орієнталіст Л.С. Васильєв переконливо обґрунтував, що в історії Сходу неможливо провести грань між Стародавньою добою та Середньовіччям, а єдина підоснова такого розмежування – академічна традиція зі стійкими ремінісценціями європоцентризму [124, с. 252-258].

З іншого боку, виокремлена С. Плетнєвою стадія “нашестя” є періодом малої протяжності, третя стадія (осідання) вказує на втрату кочовиками свого специфікуму. Лише друга стадія позначає період довгої тривалості,

адекватно охоплює своїми характеристиками властивості кочового соціуму. Жоден із зазначених С.Плетнєвою прикладів створення кочовиками феодальних держав не був результатом імманентного розвитку номадів, а траплявся внаслідок дії зовнішніх чинників: міжнародної торгівлі, завоювання землеробського населення чи навпаки, культурного та політичного впливу сусідів. При цьому кочовик, розуміючи свою окремішність, свідомо протидіяв обставинам, що спонукали його втрачати свою ідентичність. Включаючись до чужої системи, в тому числі й феодальної, він набував іншої властивості. Кочовику довелося б припинити бути кочовиком, аби цілком відповідати ознакам однієї з п'яти суспільно-економічних формацій.

Отже, у радянському кочівникознавстві не здійснено переконливого визначення типології номадних суспільств. Не пояснено, чому за умов відсутності розвиненого базиса у кочовиків виникала потужна політична надбудова – імперія, котра мала систему адміністрації, що охоплювала величезну територію, а також розвинені форми військової організації, торгівлі тощо [211, с. 63-64]. Врахування вказаних аргументів у радянській історіографії представлено позицією Г.Є. Маркова щодо осібного “номадного” способу виробництва: “недивлячись на потужний усебічний вплив з боку доокружних цивілізацій, мешканці степів не пішли шляхом створення цивілізацій давньосхідного типу, а своїм власним шляхом” [221, с. 25]. Утім Марков не зважився на ревізію марксизму засобом виокремлення шостої за рахунком суспільно-економічної формації. В більшості, він оперував нейтральним поняттям “кочівницький господарсько-культурний тип” [220, с. 272] або визначав кочівництво як “осібну, самостійну форму діяльності, за якої засоби для існування добувалися головним чином у процесі екстенсивного скотарства” [221, с. 278].

Грунтовна аргументація твердження про осібний історичний шлях кочовиків подана А.М. Хазановим. Після еміграції з СРСР він виступив з критикою теорії “кочового феодалізму”. Та на відміну від французьких

істориків-марксистів, котрі розробляли теорію номадного способу виробництва, Хазанов не виділяв кочівництво в якості окремої формації, вважаючи його за господарсько-культурний тип чи самостійний історичний модус. Хоча його типологічне означення дослідник не представив [212, с. 193]. Головним твердженням А. Хазанова представлено висновком про неповну “адаптацію кочового скотарства до природно-географічного оточення. Зворотій її бік – необхідність активної адаптації номадизма до зовнішнього світу” [212, с. 192-193]. Тобто, кочовики не є ізольованими спільнотами, а існують у тісному зв’язку із “зовнішнім”, землеробським світом. Спектр цих взаємин складає седентаризація, торгівля та торговельне посередництво, експлуатація землеробів засобом набігів, грабунків, війн, данництва, спонукання до васалітету, завоювання й оподаткування, зрештою – входження номадів до складу землеробських суспільств як підпорядкованого суспільства. Виникнення держави у кочовиків Хазанов пов’язував не з результатом їх внутрішнього розвитку, а з процесом завоювання чи підпорядкування землеробських суспільств. Так само й утворення антагоністичних класів визначалося не імманентними формами соціальної еволюції, а результатом дії зовнішніх чинників, що спричиняли виникнення держави [212, с. 193-194].

Напрацювання А. Хазанова посилили аргументи на користь кочівництва як унікального історичного явища та заперечення його здатності еволюціонувати поза зв’язком із землеробським світом і самостійно створювати держави. Однак, за критичним зауваженням М. Крадіна, на сьогодні “існує ... обширна історіографія, що заперечує можливість подолання номадами бар’єра [на шляху до створення] держави” [212, с. 194].

Розгляд кочівництва поза формаціями характерний для Л.М. Гумільова. Цей дослідник унікав використання поняття “феодалізм” навіть при аналізі “удільно-лествичної системи” давніх тюрків [157], котра (на матеріалі Київської Русі) вважалася типово феодальним інститутом. Кочівництво, за Л. Гумільовим, – соціально-історичне явище, найбільш детерміноване

географічним чинником, що визначав його замкнену циклічність: “Внутрішнім протиріччям, що викликало занепад кочової культури, був той же момент, котрий спочатку забезпечив їй прогресивний розвиток, – включення кочовиків в геобіоценози аридної зони. Чисельність населення у кочовиків визначалося кількістю їжі, тобто худоби, що, в свою чергу, лімітувалося площею пасовищних угідь” [158, с. 245]. Циклічність ритмів кочової культури пояснювалася процесами всихання і зволоження степів, що спричиняють міграції кочовиків на узбіччя степу і повернення до його центральних районів; для періоду з III ст. до н.е. по XVIII ст. виділено “три періоди всихання степів, що кожного разу було пов’язане з виселенням кочовиків до окраїн Великого степу і навіть за його межі” [158, с. 249].

Л. Гумільов убачав тісну кореляцію між географічним середовищем, з його природними циклами, та політогенезом кочовиків: “Зволоження надавало їм достаток, що дозволяв їм створювати потужні ханства і здійснювати переможні походи; всихання примушувало їх залишати насиджені місця та тулитися по узбіччях Великого степу” [156, с. 20]. При цьому дослідник беззастережно стерджував про наявність кочівницьких держав, проте уникав пояснення змісту становлення державних інституцій та напрямків розгортання соціальної еволюції номадів. На наш погляд, слабким моментом теорії Гумільова є розгляд кочовиків поза впливом на них землеробських спільнот, конкретніше – Росії, що здійснила наступ на степову ойкумену. У XVIII ст. значення цього фактору на становище кочовиків було набагато більшим, ніж дія природно-географічного чинника. Крім того, як показано в попередньому викладі, стосовно ногайців Гумільов припускався фактичних та концептуальних помилок, механічно поширюючи на них характеристики, напрацьовані на матеріалі кочовиків кінця I тисячоліття до н.е. і I тисячоліття н.е.

Питання типології соціального ладу неєвропейських суспільств ґрунтовно розроблялися Л.С. Васильєвим. У його теорії політогенеза східних суспільств прослідковано еволюцію надобщинних структур у систему

влади-власності [317, с. 408]. Обґрунтування цієї тези Васильєв почав із застосування заявленого К. Марксом твердження про “азійський спосіб виробництва”, розвинувши його до тези про особний, “стаціонарний” історичний шлях азійських народів, принципово відмінний від динамічного розвитку народів Європи. Л. Васильєв детально дослідив проблему становлення політичної адміністрації у переддержавних суспільствах (1980) [126-127] та ввів до наукового обігу в СРСР поняття “протодержава-чіфдом” (1981) [125]. Л.С. Васильєв заперечив існування приватної власності у східних суспільствах: “слабкий і пізній розвиток і вторинність у структуроутворюючому плані приватної власності” визначала специфіку “розвитку політичної адміністрації (держави)” [127, с. 173].

Цей висновок автоматично знімає предмет дискусії в радянському кочівникознавстві, відкидаючи необхідність визначати власність “правлячого класу” номадів на засоби виробництва у вигляді землі чи худоби. Натомість Л. Васильєв запропонував визначати типологію суспільств, що мали своєю політичною організацією протодержаву-чіфдом, поняттям рангова община. Вона, на відміну від простого племені, не є гомогенною, але поділена всередині на усталені й нерівноправні ранги, закріплені за певними соціальними групами. Посилення територіальних зв’язків у ній часто не призводить до витіснення родового ладу. Роди розгалужуються шляхом сегментації; в общині формуються клани, інколи на територіальній основі (за рахунок прийому чужинців); виникають нові галузі родів і кланів. З’являється складна система поєднання нерівноправних родів та усталена ієрархія всередині кожного роду, виникає кінчний клан з “чіткою ієрархією ліній, основою на принципі примогенитури”. При цьому ієрархія та централізована редистрибуція діють як на рівні субординації між родами, так і всередині родів [127, с. 179-183]. Головна редистрибутивна функція закріплюється за верхівкою кінчного клану.

Протодержава-чіфдом, за визначенням Л. Васильєва, становить “проміжкову форму політичної структури, в якій вже є централізоване

управління і спадкова ієрархія правителів та знаті, існує соціальна та майнова нерівність, але ще немає формального і тим більше легалізованого апарату примусу та насильства” [127, с. 182]. В ранговій общині стрункість ієрархічної системи проявлялася в субординації рангів-титулів, якими першочергово і без залежності від віку наділялися представники правлячого і споріднених або близьких йому привілейованих кланів; ранг-титул успадковувався за принципом примогенитури, хоча й за санкцією вождя, що здійснював акт інвеститури. На загал, ранг, титул, родинні зв’язки і посада тісно перепліталися й призводили до інституціоналізації привілейованої аристократії, що виконувала адміністративні функції.

Таким чином, протодержаву-чіфдом вирізняє наявність відносин панування-підпорядкування, однак ці відносини діють не на міжособистісній, територіальній основі, а на ґрунті нерівноправності родів. Цю міжродову ієрархію прослідкував Г.А. Федоров-Давидов у кочовиків Золотої Орди, відзначаючи “залежність від одного рода-завойовника декількох родів, що кочують спільно з родом-сюзереном” [313, с. 38]. Політична залежність у ногайців позначалися як вимушене “спільне кочування”, при цьому в залежність потрапляли не група окремих осіб, а цілісні роди, клани й сім’ї. Ієрархія родів і наявність конічного клану (Мангит) чітко прослідковуються у Ногайській Орді (XV-XVI ст.) [306, с. 72-92]. Розпад родів у ногайців не призводив до формування територіальної общини. Руйнування родової системи спричиняло виникнення аморфних (у соціально-політичному сенсі) і агресивних спільнот, котрі, напровагу стабільній системі – орді, звали себе козаками [257, с. 83]. Проте з часом на їх основі виникали нові орди з тією ж такою ієрархією родів і домінуванням родової системи над територіальною.

За висновком Васильєва, політогенез кочовиків не йде далі еволюції надобщинних структур у протодержаву-чіфдом, рангове суспільство не переходить у стадію стратифікованої спільноти [125, с. 158, 175; 126]. Втім ця еволюційна сходинка вже не дозволяє ототожнювати його з

первіснообщинними племенами [125, с. 159]. Наявність титулів, рангів і посад, остаточне витіснення реципрокності централізованою редистрибуцією є ознакою складного чіфдом, найвищою стадією його еволюції [125, с. 169]. Ці ознаки безумовно наявні у кочовиків, які створювали величезні імперії, зокрема і Ногайську Орду. Однак влада чільника конічного клану в кочівницькому суспільстві не досягає форм деспотичної і сакралізованої влади, як у близькосхідних цивілізаціях. Рангова община залишалася кращим відповідником кочовій економіці номадів, ніж стратифікований характер сусідсько-територіальної общини осілих землеробських суспільств Сходу. Кочування становило об'єктивну межу, яку кочовик не міг подолати на шляху творення більш складних форм соціальної еволюції – держави [125, с. 175]. Останні дослідження політогенезу номадів на прикладі Ногайської Орди М.М. Крадіна [209-211] і В.В. Трепавлова [304; 306] широко використовують токсонім “ciefdom” та його російськомовний відповідник “вождество, суперсложное вождество”.

Застосування цивілізаційного підходу позбавляє дослідження вад європоцентризму, звільняючи від необхідності механічної екстраполяції схем європейської історії на неєвропейський простір. Тим самим, створюється основа бачення внутрішньої логіки становлення кочівництва як явища, визначення межі його соціокультурних можливостей та місця в світовій історії. А.Дж. Тойнбі вважав кочове життя за “тріумф людської винахідливості”, що відгукнулася на виклик степу підпорядкуванням свого господарства “річним кліматичним та вегетаційним циклам” [301, с. 174]. Тойнбі наділив кочівництво якістю окремої цивілізації, хоча відніс її до підвиду “загальмованих цивілізацій”: “Запущена одного разу на орбіту річного циклу своїх мандрів, кочова орда надалі обертається по ній і може обертатися вічно, якщо зовнішня сила, проти якої номадизм безпорадний ... не зупинить його і не вкоротить їй віку” [301, с. 175].

То ж А. Тойнбі, так само як і Л. Гумільов, позначив історію кочівницьких спільнот як рух всередині однотипового циклу, самостійний

вихід за межі якого був неможливий, так само як і динамічний розвиток. У Тойнбі зображено єдиним способом подолання циклізму – його руйнація, яку здійснює землеробська цивілізація, опанувавши степ. Російська експансія “спочатку ... просувалася за козацькими загонами, які тиснули на кочові випаси з півночі, а потім по Транскаспійській залізниці ... Потрапивши під прес, кочовик або розчавлюється на смерть, або набирає форми осілого жителя” [301, с. 176]. Таким чином, Тойнбі подав вичерпні логічні аргументи щодо твердження про те, що осілість кочовика не є наслідком його імманентного розвитку, а становить результат зовнішнього тиску і остаточної перемоги землеробських суспільств. Зміст взаємодії номадів із землеробським світом та конкретні форми його розгортання у Північному Причорномор’ї з’ясовуються теорією Великого Кордону [159].

В сучасній українській науковій літературі широко обговорюється концепція О. Пріцака щодо політогенезу номадів [110; 138]. У ній наголошено на протиставленні “циклічного світосприймання кочовиків” і лінійного мислення осідлої цивілізації”. Творення кочівницьких імперій відбувається за наявності зовнішнього чинника – сприятливої кон’юнктури світової торгівлі: “початковий капітал для такого об’єднання давали професійні міжнародні торговці, які ... були зацікавлені в підтриманні безпеки впродовж міжнародних торговельних шляхів” [110, с. 10-11].

Попередній виклад дає підставу для **визначення кочівництва** як окремого культурно-історичного типу з унікальними господарською, соціальною та політичною системами. Його економічну складову створює екстенсивне скотарство, що ґрунтується на використанні пасовищних площ аридної зони та сезонних переміщеннях основної частини населення як необхідної умови здійснення головних виробничих операцій. Його соціальна система представлена ранговою общиною. Політична адміністрація формується за рахунок конічних кланів рангової общини і своєю чільною функцією має регулювання процесу кочування. Його політичну систему становить протодержава-чіфдом, що є початковою формою політогенезу

східних суспільств, законсервованою у кочовиків; найвищою стадією політогенезу номадів є кочова імперія (складний чіфдом, “надскладне вождівство”), її існування позначає періоди домінування кочівницьких спільнот над землеробськими суспільствами.

Розкриття окресленого теоретичного змісту в даному дослідженні здійснюється засобом уточнення і послідовного використання **термінологічного інструментарію**, застосування в процесі дослідження наступних понять:

Локальна група – сукупність зосереджених у певному регіоні відгалужень кочівницького етносу, що походять від близьких за етнічним зв’язком, але дистанційованих одне від одного колективів, зберігають загальну етнічну ідентифікацію та визнають спорідненість із подібними собі зосередженнями в інших регіонах. У нашому випадку, локальні групи становлять причорноморські (з XVI – до останньої третини XVIII ст.) і приазовські (стосовно 1790-1804 рр.) ногайці. Такими ж локальними групами є поволзькі і прикавказькі ногайці. Враховуючи те, що українське Приазов’я є в географічному комплексі Північного Причорномор’я, вважається можливим поєднати причорноморських і приазовських ногайців (розселених з 1790 р. біля р. Молочної) в загальне поняття ногайські орди Північного Причорномор’я як позначення великої локальної групи, що розглядається за предмет дослідження.

Етнографічна група рівнозначна субетнічним спільнотам або відгалуженням всередині етносу, що мають стабільну родову номенклатуру і сталі структури підтримання міжродового зв’язку всередині власної спільноти, усвідомлюють свою окремішність стосовно інших подібних утворень і зберігають внутрішньогрупову та загальну етнічну ідентифікацію. Етнографічними групами є великі та малі ногаї середини XVI-XVII ст., ногайці Єдисанської, Джембуйлуцької, Єдичкульської, Буджацької та Кубанської орд у другій половині XVI і на початку XIX ст.

Великий Кордон, степове порубіжжя – зона етнічного контакту, унікальність соціокультурних та політичних процесів всередині якої визначалася складною взаємодією суспільств з різними господарсько-культурними типами (землеробським і кочівницьким) в умовах степової географічної зони і політичного кордону між державами з різним цивілізаційним фундаментом.

Потребує на уточнення й саме поняття “ногайці”, що використовується в історичній літературі поруч з етнонімами “ногаї” та “ногайські татари”. З часу татаро-монгольської навали в історіографії європейських народів, зокрема українців, поляків і росіян сформувалася традиція ототожнення усіх тюркомовних народів з татарами взагалі [342]. Така рецепція тюркомовного світу не спонукала до диференційованого розгляду окремих народів і культур. Ще в XIX ст. в українській історіографії для позначення ногайського народу закріпилося поняття “ногайські татари” [282, с. 294-295], поширене і до цього часу [151, с. 91-95]. Проте з появою представницького комплексу літератури з історії та етнографії ногайців Нижньої Волги, у дослідженнях причорноморського регіону стало ширше застосовуватися поняття “ногаї” або “ногайці”. Ці етноніми використовувала, зокрема, О.І. Дружиніна [166, с. 44-45], вважаючи термін “ногайські татари” ненауковим. У літературній мові сучасних ногайців закріпився автоетнонім “ногъайлар” [186, с. 4], що має найближчим українським відповідником “ногайці”. Етнонімом “ногаї” доречно позначити етнографічні групи великих і малих ногаїв XVI-XVII ст., що у XVIII ст. трансформувалися в інші субетноси.

У відповідності з українською рецепцією тюркомовного Сходу вважається можливим використання поняття “Кримське ханство” як позначення держави кримських татар XV-XVIII ст. Саме в такому написанні подано його в працях А.Ю. Кримського [213, с. 183]. Рекомендація О.І. Галенка подавати його в варіанті “Кримський ханат” [138, с. 208] вважається нам малообґрунтованою, оскільки відображає не вітчизняну, а

англосаксонську традицію [336-337]. Ми зберігаємо й варіант написання А. Кримським правлячої династії в Криму як Гіреїв [213, с. 183], вважаючи його більш відповідним українській рецепції, ніж запропонована О. Галенком форма “Гереї” [138, с. 212], або В.Д. Смирновим – “Гераї” [285].

У процесі дослідження використано інші поняття, напрацьовані у кочівникознавстві: родова номенклатура (системно пов’язана сукупність родів всередині орди), типи кочування (меридіональне, стаціонарне, вертикальне), маршрути кочування, інше. Залишається актуальним використання термінологічного реєстру етнології: кочівницький господарсько-культурний тип, потестарне суспільство (спільнота з ранніми формами політичної організації). Поняттям “традиційний” позначено елементи соціокультурного та господарського комплексів, що протягом тривалого часу стабільно існували до виникнення процесів модернізації і були трансформовані ними.

Розділ 2. Ногайські орди в складі Кримського ханства

2.1. Міграції ногайців до Північного Причорномор'я у XVI – на початку XVIII ст.

Питання про походження локальної групи причорноморських ногайців на теперішній час лишається відкритим для окремого наукового розгляду. В історіографії представлений погляд щодо автохтонності ногайських орд Північного Причорномор'я, а також висновки про початковий етногенез ногайського народу в Поволжі та подальшу міграцію його окремих етнографічних груп до чорноморського узбережжя.

Тезу про автохтонне походження сформулював М.М. Карамзин, котрий ув'язав початок етногенезу ногайців з ім'ям еміра (темника) Західного улусу Золотої Орди Ногая (друга половина XIII ст.): “от имени Ногая произошло, как вероятно, название татар нагайских” [190, с. 79]. Це припущення було підтримано пізнішими дослідниками і з часом перетворилося на усталену історіографічну традицію. Зокрема П.К. Брун (1880) [120, с. 353] зауважив, що після знищення “царства Ногая” золотоординським ханом Токтою ім'ям ногайців почали називати “обитавших *тогда уже* между Днестром и Днепром *иедисанских и джамбуйлуцких татар*” [119, с. 79]. Ф.Петрунь (1928) пов'язав золотоординське місто Ябу-городок з “Ямбойлуцькою або Джамбойлуцькою ордою”, яка, за його твердженням, завжди кочувала у Побужжі [249, с. 182]. Аргументи щодо автохтонності причорноморських ногайців наводив і Л.М. Гумільов (1965), [156, с. 182].

У сучасній українській історіографії наявна тенденція до консервації карамзинської традиції у питанні походження ногайців. Зокрема Н.М. Яковенко пов'язує причорноморські орди з улусами трьох “татарських цариків”, розгромлених литовським князем Олгердом у битві на р. Сині Води у 1362 р.: Кримську – з Кутлубах-солтаном (Кутлуг-беєм), Перекопську – з Качибиреєм (Хаджибеєм) та Джамбайлуцької (написання Н. Яковенко) – з Диминтер-солтаном (Димитром). На погляд дослідниці, вони виокремились у першій половині XIV ст з колишнього улусу Ногая й у

подальшому контролювали Поділля та степові території Північного Причорномор'я [330, с. 91]. Зауважено, що “Ногайська орда ... за татаро-монгольської доби утвердилася в межиріччі Дніпра і Дністра” [330, с. 79]. У дисертаційному дослідженні Ю.О. Гомана (2002) подано спробу пов'язати два можливі осередки формування ногайського народу – Північне Причорномор'я, в якому “утворення улусу Ногая завершило формування в Дашт-і-Кипчаку протоногайського етносу”, з Заволжям та Приураллям, куди за його думкою, у XIV ст. переселилися “протоногайські групи”. Після цієї міграції вони складають “Мангитський Юрт на чолі з еміром мангитів Едигеєм. Утворення Мангитського Юрту і його трансформація в Ногайську Орду завершили другий етап ногайського етногенезу, внаслідок якого утворилася давньоногайська народність” [153; 13-14].

У джерелах XIII ст. дійсно згадуються “ногайські татари” як позначення різноманітного улусного населення еміра Ногая. Зокрема, ординець Олдамур у 1285 р. здійснив набіг на Угорщину “з ватагою куманів (половців) і ногайських татар” [195, с. 36]. Однак сам факт фіксації імені Ногая та виведення від нього “ногайських татар” ще не є достатнім аргументом, щоб вважати еміра західного улусу Золотої Орди за етногонічного предка ногайців. У кочових імперіях, які виникли на уламках імперії Чінгіз-хана, за різних часів і обставин прослідковується більше десятка дигнитаріїв з іменем Ногай, які не були пов'язані між собою генеалогічно. У літописі Рукн-ед-Діна Бейбарса під 1270/1271 р. вказаний Іса-Ногай, родич Берке-хана [299, с. 76-101], Саси-Ногай, котрий згадується серед 25 правителів Дешт-і-Кипчаку (XIV), Туглук-Тимур був племінником ще одного Ногая [300, с. 105-106]. До того ж, син іншого Ногая, Саси-Буга походив з султанів Ак-Орди [300, с. 129]. В літописах Рашид-ад-Діна згадується Ногай, один з хакімів Північного Китаю після монгольського завоювання [265, с. 181]. Зазначені також Ногай, син Татара, онук Джучі [265, с. 68, 75, 105], Ногай, син Джарука з роду Джучі [265, с. 69, 82-87], Ногай, начальник передового загону Берке-хана, відзначився в Ірані під час

війни з Хулагу-ханом [266, с. 59], Ногай, правитель “племені” баарин, що кочувало в степах Центральної Азії [264, с. 188].

Отже, ім'я Ногай було надзвичайно поширеним серед різної величини правителів Дешт-і-Кипчаку. Етимологія імені Ногай у ногайській мові має значення “пес”. Шанування вовка – як ознака тотемістичних вірувань – простежується ще в Тюркському каганаті (VI ст. н.е.) [157, с. 11]. Щодо причорноморських ногайців у XVI-XVII ст. фіксуються окремі вказівки про наявність міфологічних постатей вовка/пса, зокрема у вульгарних твердженнях про те, буцім діти у них народжуються сліпими, мов цуценята, “за що турок їх і прозвав собакою, татар кóпек” [98, с. 130]. Іменування Ногаєм указувало на належність носія імені до знатних родів. Основоположник Ногайської Орди, бій Едигей також мав прізвисько “Ногай”, тобто “пес” [206, с. 17]. Можливе також ув'язання етноніму ногайців з центральноазійським календарем, в якому рік собаки зветься ногай-іл і є одинадцятим роком тваринного циклу [300, с. 37, 303].

Наступний контраргумент “автохтонній теорії” ґрунтується на тому, що в улусі еміра Ногая джерелами не зазначено роди Мангит, Найман, Кирейт та інших, котрі визначали етногенез ногайців. Маємо лише: “руські, зіхи, тоти, алани” [120, с. 351]. Після розгрому війська Ногая в 1299/1300 р., золотоординський хан Токта піддав його улус нищівній руйнації, продавши в рабство до Єгипту значну частину його населення [299, с. 110]. Токта свідомо нищив усю політичну та господарську інфраструктуру західного улусу Золотої Орди, аби запобігти виникненню тут нового осередку сепаратизма. Централізація Золотої Орди була відновлена і досягла максимальної сили за хана Узбека (1312-1342) [168, с. 47-50].

Відновлення єдності Золотої Орди унеможливило виникнення на її території альтернативного політичного центру, котрий міг виступити осередком формування такої чисельної етнічної спільноти, як ногайці. Адже на відміну від землеробських суспільств, у кочовиків процеси політогенезу та етногенезу відбувались синхронно, виникнення етносів йшло в кореляції з

формуванням протодержавних утворень. Протягом XIV-XV ст. Північне Причорномор'я залишалося стабільним постачальником рабів до Близькосхідного регіону, ставши з середини XIV ст. ареною нескінченних воєн між претендентами на золотоординський престол. Наростання усобиць, супроводжувалось руйнуванням етнічних зв'язків у причорноморських кочовиків, міграціями гинучих кипчацьких етносів (серед яких ногайці не фіксуються жодним джерелом).

Етнічний субстрат, який, за думкою Ю.О. Гомана, міг після розгрому Ногая переміститися з Північного Причорномор'я до Поволжя і стати наприкінці XIV ст. основою для формування ногайського етносу, мусив неодмінно розсіятися в улусах потужних монгольських родів; вони зберігали контроль за Поволжям, що складало ядро території Золотої Орди. Прикметно, що Д.С. Кідирніязов, котрий у своїй кандидатській дисертації (1988) [196, с. 19] дотримувався погляду щодо початкового етногенезу ногайців в улусі Ногая і завершення формування ногайської народності у Поволжі, з підготовкою докторської дисертації (2001) категорично відмовився від цього погляду [195, с. 36-49].

Ногайська Орда виокремилася в процесі розпаду Золотої Орди і з 1391 р. остаточно стала осібним політичним утворенням на чолі з бієм Едигеєм (Едиге, Идегу, Едюгю). Ядром її території було межиріччя Волги та Емби [206, с. 61]. Основне населення Ногайської Орди складали нащадки кипчацьких етносів домонгольського часу [148, с. 147]; чільне місце в родовій номенклатурі посідали роди Мангит, Мансур, Кипчак, Кирейт, Найман, Китаї, Кангли, Оймаут, Буркут, Кунграт та інші, що походили з центральноазійських степів й історія яких сягала домонгольських часів [84, с. 31-41]. Наявність цих родів прослідковується в інших народів кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї: певні елементи подібної ногайцям родової номенклатури простежувалася у “кочових узбеків” в XV ст. [206, с. 20-21], казахів та башкирів наприкінці XVIII ст. [11, арк. 33-28], кримських татар (серед кримських карачі-беїв були роди Мансур,

Мангит, Кипчак). Правляча династія Бухарського емірату ще в XIX – на початку XX ст. також була представлена родом Мангит; він же зберігав сильні позиції у Хорезмі та Хівінському ханстві [102, с. 556].

Рід Мангит, до якого належав Едигей, у Ногайській Орді мав першорядне значення, потіснивши Чингізидів. Початково він виступав етнонімом нової спільноти. Так, у російських джерелах XV ст. ногайців названо мангитівцями, етнонім “ногаї” згадується дещо пізніше. Зокрема у “Казанському літописці” йдеться: “И придоша Нагаи, прежде реченные Мангиты” [257, с. 25]. Інколи ці етноніми зазначалися як синонімічні: “нагаи сильныя и мангиты храбрые” [12, *арк. 104*]. Східні літописи більш тривалий час позначали ногайців як мангитівців [102, с. 556] Калмики ще на початку XX ст. називали ногайців “мангитівцями” [148, с. 59].

Особливість політогенезу ногайців складало те, що глава їх протодержавного утворення не мав загальновизнаного у тюркському світі титулу “хана”, а йменувався “бієм”. Загалом у ногайців родові відгалуження різної величини очолювали бії; цей титул підкреслював старшинство у роді, так само як і чільні позиції певного роду стосовно інших родів, що легітимізувала владу його носія. Бій мангитів був старшим над іншими родовими біями, оскільки очолював першорядний рід Ногайської Орди, посідаючи вершину конічного клану. В.В. Трепавлов назвав ногайординського бія “некоронованим chief’ом”, тим самим визначивши належність Ногайської Орди до протодержавних утворень типу надскладних вождівств [304, с. 358]. Едигей, не будучи Чингізидом, утримався від претензій на ханський титул і не заявляв про спадковість своєї влади від правителів Золотої Орди [307; 148, с. 58], тоді як Кримське ханство та Османська імперія обґрунтовували легітимність претензій на панування в Дешт-і-Кипчак’у спадковим зв’язком з Чингіз-ханом [336, с. 14].

Легітимність своєї влади Едигей ґрунтував на виведенні власного родоводу від шанованого кочовиками-мусульманами святого Баба-Туклеса [231, с. 54], а через нього поглибив свою генеалогію до одного з перших

халіфів мусульман – Абу-Бекра (VII ст.) [332, с. 25]. Втім обґрунтування легітимності трималося не лише на мусульманській ідеології, але й апелювало і до прецедентів у історії Золотої Орди. Едигей в своїй титулатурі міг використати ім'я еміра Ногая як першого джучідського беклярибека, котрий фактично вважався співправителем золотоординських ханів наприкінці XIII ст. На думку В.В. Трепавлова, нащадки Едигея відновили використання терміна “ногай”, однак тоді він стосувався не лише персональної титулатури бія, “але й усього населення держави, незважаючи на племінну належність”. Таким чином, слово “ногай” слугувало впротягом останньої третини XV – першої чверті XVI ст. не етнонімом, а “державним ім'ям” [307]. Пізніше відбулася трансформація політоніма в етнонім.

Сакралізований образ Едигея відобразився у фольклорі ногайців, казахів та каракалпаків [306, с. 81-85]. Однак Едигею не вистачило міфічної генеалогії й ревного насадження ісламу серед кочовиків для того, щоб досягнути в мусульманському світі визнання за справжнього правителя. Він мав титул “бія”, який землеробські сусіди уподібнили княжому. Так, у хроніці Гваньїні (1578) зазначено щодо Ногайської Орди: “жителі цієї країни не мають королів і царів, а тільки князів” [141, с. 32]. Таким чином, на чолі Ногайської Орди стояв бія, що належав до родини Едигейовичів та обирався або затверджувався на курултаї – з'їзді голів найповажніших родів, дотичних до конічного клану. Спадкова лінія велася за старшинством у роді: брат бія вважався старшим над синами бія, своїми племінниками [258, с. 94]. Така система передачі влади простежується з VI ст. н.е. у давніх тюрків. Л.М. Гумільов запропонував називати її “удільно-лествичною системою”, за аналогією з явищем, що існувало в Київській Русі [158, с. 12]. Принцип “лествиці” становив один із засобів централізації кочівницьких імперій, в умовах слабкості соціально-економічних зв'язків між територіями їхні правителі прилучалися до центральної влади завдяки праву успадкувати більш високий соціальний ранг [158, с. 22].

За правління бія Едигея (1352-1419) геополітична ситуація вже не сприяла провадженню традиційної золотоординської політики стосовно Русі. Головні його зусилля були спрямовані на боротьбу з претендентом на золотоординський трон Тохтамишем. Сам же Едигей, зміцнюючи власний Мангитський юрт, здійснював управління крихким конгломератом Золотої Орди через маріонеткових ханів з роду Чінгізідів [195, с. 49-68]. Очолюючи мангитівське угруповання, він потіснив на другий план клан кунгратів на чолі з беклярибеком Алі й перебрав на себе цей титул [306, с. 87].

На соціально-політичному ладі Ногайської Орди позначилися елементи золотоординської традиції, що простежуються в таких інституціях як улуси, військово-адміністративний поділ на праве й ліве крило. Правим крилом Ногайської Орди було правобережжя (“кримський берег”) Волги, що контролювалося другою особою в Орді – нурадином. Його завдання полягало в охороні ногайських кочовищ на заході, тобто з “кримської сторони”. Ногайські родоводні оповідання пояснюють походження цього ранга-титула від імені сина Едигея – Нурадина [205, с. 11]. На чолі лівого крила стояв третій за значенням дигнитарій – кековат; він контролював кочовища в межиріччі Емби та Уралу, здійснюючи охорону кордонів від казахських орд. Сам же бій з основною частиною орди кочував переважно на лівобережжі Волги, маючи своєю зимовою ставкою місто Сарайчик [206, с. 39-40]. Поділ Ногайської Орди на основну частину й два крила простежується у хроніці О. Гваньїні: “Вона поділяється на три орди. Одна називається Шарайською, знаходиться при замку Шарай (тобто Сарайська, Сарайчик. – *В.Г.*). Друга – Яїцька, названа від ріки Яїк. Третя – Камма, яка межує з частиною Сіверського князівства, Яїцька та Сіверська живуть біля лісів, але Шарайська орда – в чистому полі” [141, с. 32].

З поширенням ісламу ногайці залучилися до культурного набутку близькосхідної цивілізації. Зимова ставка бія з часом перетворилася у місто Сарайчик, де розташувався постійний орган управління – кара-дуван, на чолі з чиновником з титулом кара-дуван. Йому підпорядковувалася решта

чиновників, що мали спеціалізовані адміністративні та канцелярські функції [206, с. 41-42]. Ускладнення соціально-політичної устрою Ногайської Орди в другій половині XVI ст. призвело до появи четвертого за значенням дигнитарія – тайбуги, повноваження якого джерела не дозволяють чітко прослідкувати. Ногайординські урядовці другого плану мали титул мурзи, котрі у ногайській традиції вважалися нащадками Едигея і вели генеалогію через його сина Нурадина: “Едигей с согласия народа, сына своего Нородина наименовал мурзой, а народ узденями, подвластными ему. От сего мурзы Нородина Едигеева потомки все приняли наименование мурз и ныне называются таковыми” [205, с. 11].

Здобуття московським царем Іваном IV Казані та Астрахані в середині XVI ст. дестабілізувало ситуацію в Ногайській Орді; були порушені усталений ритм кочування та зовнішні господарські зв'язки, що стало важливим фактором внутрішнього розколу ногайського суспільства. У 1557 р. цар втрутився в усобицю Едигейовичів. З московською допомогою ногайординським бієм став Ісмаїл, котрий прийняв васалітет царя. Цей крок спричинив гостру ворожнечу Ісмаїла з іншими Едигейовичами, які, не витримавши боротьби, відійшли з Нижньої Волги до Північного Кавказу та за ріку Урал [234, с. 14-15]. Багато ногайських мурз пішло на службу до кримського хана, перекочувавши до причорноморських степів разом зі своїми улусними людьми [169, с. 29]. Внутрішня криза Ногайської Орди співпала з природними катаклізмами, посухою, епізоотіями, які викликали голод. Цареві Івану IV повідомляли: “Нагаи ... изводятца, людей добрых (знатных, – В.Г.) у них мало. Да голодни необычно и пеши нагаи, много с голоду людей мрет, а друг другу не верят меж себя и родные братья. Земля, государь, их пропала, друг друга грабят” [247, с. 277]. Цей період відображений у ногайських наративах як часи вселенської катастрофи і початку нескінченних бідувань та пошуків нової батьківщини. За спостереженням В. Жирмунського, у багатьох епізодах, які визначили сюжет

епічних сказань ногайців, бій Ісмаїл зображається як втілення зла і причина усіх нещасть ногайського народу [170, с. 401-410].

Упродовж другої половини XVI ст. відбувався процес інтенсивного розпаду Ногайської Орди на дрібніші орди, з різними комбінаціями родових відгалужень та ієрахією родів усередині нових орд. Першими від основної орди відокремилися улуси шести дітей князя Шихмамая, одного з старших братів бія Ісмаїла. Згодом це відгалуження отримує назву Алтаульської орди або Джембуйлуцької орди [234, с. 15]. Назву енбулуки або джембуйлуки вони отримали завдяки кочуванню біля річки Емба або Джемба (на схід від ріки Урал): “из Болшаго Нагаю несколько сот семеи за междоусобною съсорою от Волги отошли за Яик и пребывали немалое время у реки Эмбы, которая на на татарском и калмыцком языках называется Дзем и Джем, и от тои реки те нагаицы назвались джембуилук” [9, арк. 1 зв.-2]. На 1629 р. алтаульці певний час кочували спільно з бієм Канаєм [257, с. 174], однак незабаром кочовища джембуйлуковців розсіялися між ріками Емба і Сирдар’я, поруч з казахськими ордами, котрі вплинули на їх етнографічні особливості [206, с. 102-103].

Частина вороже налаштованих до бія Ісмаїла мурз згрупувалася довкола Кази-мурзи, онука бія Шейдяка. Кази-мурза став засновником Малої ногайської орди, створеної на протигагу Великій ногайській орді на чолі з бієм Ісмаїлом. За власним висловом, Кази-мурза довго тинявся по різних місцях, “подібно козаку”, доки не закріпився біля турецької фортеці Азов, на Кубані і в Кабарді [234, с. 15-16]. Прийнявши підданство турецького султана, він став союзником кримського Девлет Гірей-хана. Від кочування поблизу Азова малі ногаї називалися також “азовською ордою” або азовськими козаками. Пізніше, під тиском донського козацтва на півночі та через нашествя калмиків зі сходу кочовища Малої ногайської орди в другій половині XVII ст. розташовуються головним чином в передгір’ях Кавказу біля р. Кубані [199, с. 88]. Нащадки улусних людей Кази-мурзи склали основу Кубанської орди.

У 1554 р. вперше засвідчено єдисанців – “джетысан то есть семь десято тысячни[х]” [9, *арк. I*]. Етнонім цього відгалуження відображає кількісну характеристику, що є вказівкою на велику чисельність цієї етнографічної групи. До початку XVII ст. єдисанці, у більшості, перебували біля Волги, потрапивши під владу клану Урусівців (нащадків бія Уруса) [206, с. 112]. У 1642 р. єдисанський табунний голова Ітимген Юсунбаєв прохав царя “о даче ему рыбной ловли на речке Бузан” [257, с. 78]. То ж немає підстав слідом за Б.-А. Кочекаєвим вважати, що Єдисанська орда дуже рано відійшла від основної Ногайської Орди і першою почала кочувати у причорноморських степах, визначивши етнічний склад Буджацької орди [206, с. 107].

Окрема етнографічна група ногайців Північного Кавказу – караногайці – утворилася за рахунок аулів, котрі відмовилися бути під зверхністю своїх мурз. Ще до відходу Кази-мурзи у прикавказькі степи вони зосередилася при ріках Сулак і Терек. Їхня назва “чорні”, тобто прості ногаї вказує на те, що над ними не було мурз і князів [206, с. 105-106]. Інша назва цієї етнографічної групи – єманчі, що має подібне значення [196, с. 22]. Караногайці стали однією з корінних народностей Північного Кавказу.

Залишається складною проблема походження єдичкульських ногайців. Етнонім цієї етнографічної групи з’являється у документах XVII ст. і використовуються паралельно з назвою великих ногаїв, котрі залишалися у Поволжі під владою нащадків бія Ісмаїла та калмиків. За даними В. Бакуніна, єдичкульці безпосередньо були пов’язані з великими ногаями: “Болшеи нагаи вьобще джетышке улу (тобто єдичкульці, – В.Г.), а по частям келенши, хатаи, хабчак, борлок, мангот и другие некоторые звании” [9, *арк. I зв.*]. Одна з перших згадок про них датується 1625 р., коли на з’їзді “кращих улусних людей” окремо від мурз ухвалено рішення перейти на кочування на правий берег Волги: “А придумали ... то ногайских мурз лучшие люди едички и кипчаки, и китаи” [257, с. 166]. Отже, єдичкульці згадуються поруч із родами, що були у складі етнографічної групи великих

ногаїв. То ж вірогідно, що вона виокремилася унаслідок дроблення Великої ногайської орди на початку XVII ст.

Певна частина ногайців залишилася безпосередньо на Нижній Волзі, отримавши назву юртівських татар, тобто “місцевих татар”. Вони розподілялися на дві групи: осілих, власне юртівських татар, котрі “издревле живут оседло”, і кочових, або аульних татар, які продовжували кочування біля Астрахані [231, с. 52-54].

У 20-30-х рр. XVII ст. до прикаспійських степів приходять калмики, котрі в другій половині XVII ст. встановили контроль за степовим межиріччям Волги та Дону [206, с. 114-115]. У той же час на схід від ріки Урал розташувалися казахи. Скорочення території кочування ногайців відбувалося за рахунок ще одного чинника – просування землеробської колонізації з півночі, забезпеченої російським урядом від протидії кочовиків побудовою “засечных черт”, тобто укріплених ліній [247, с. 309]. З іншого боку, скорочення кочівницької ойкумени було наслідком активізації військової і господарської діяльності донського, волзького, гребінського, терського та яїцького козацтва, котрі, за визначенням В.А. Брехуненка, до кінця XVI ст. утворили “козацький пояс, який обперізував східний відтинок Великого Кордону й тягнувся від Дону до Яїка з відгалуженням на Передкавказзя” [115, с. 89].

До кінця XVIII ст. Північне Причорномор'я залишалося місцем зосередження Великого Кордону – наочно невиразної межі між землеробським і кочівницьким світами-економіками. Ця його наочна невиразність, протяжність на сотні кілометрів завширшки і, в політичному розумінні, аморфність, відсутність чіткого документального визначення є тими характеристиками, що не дозволяють співставити Великий Кордон з будь-якими іншими кордонами. Будучи геополітичною реалією, Великий Кордон відображав складну сукупність експансіоністських зусиль, що виявлялися по обидва його боки. Лінія зосередження Кордону фіксувала ефект їхньої рівності, перебуваючи з XIII по XVIII ст. у стані трьох великих

“припливів та відпливів”, між якими відбувалися численні “сезонні коливання” [159, с. 32-33]. Коливання Великого Кордону позначалося на стані причорноморських номадів, спричиняючи збільшення або зменшення пасовищних площ, а водночас і кількісне зростання кочового населення або його депопуляцію.

Протягом XVI – XVII ст. коливання Великого Кордону було наслідком взаємодії Польсько-Литовської держави, Росії та васального Туреччині Кримського ханства. Росія і Польща перебували в стані боротьби за гегемонію на сході Європи, Кримське ханство дотримувалося стратегії вирівнювання сил, спрямовуючи підвладних кочовиків на Польщу, у випадку послаблення Росії, і на Росію, за умов послаблення Польщі [155, с. 235-242]. Тим самим, Крим протидіяв спробам цих держав оволодіти причорноморським узбережжям і засобом провадження землеробської колонізації інтегрувати причорноморський регіон до своєї державної території. У XVIII ст. відбувається останній “відплив” Великого Кордону з півночі на південь, унаслідок просування Росії до Чорного моря, поруч з послабленням Польщі та Кримського ханства.

Упродовж XVI-XVII ст. для Кримського ханства кочовики складали ефективний буфер, що стримував військову експансію північних сусідів. Унаслідок складного комплексу відносин тюркського кочового й землеробського населення українського степового порубіжжя в Північному Причорномор’ї виникла обширна зона етнічного контакту, в якій жодній з суміжних держав не вдалося встановити стабільний політико-адміністративний контроль, а відтак і певним кордоном чітко розмежувати свої володіння.

Причорноморські степи мали менше пасовищних площ (хоча й вищої якості), порівняно зі степовими просторами Нижньої Волги і північно-західного Казахстану. Однак участь у кримських набігах і работоргівлі забезпечила ногайців тим необхідним продуктом, що уможливив перебування великої кількості кочовиків на обмеженій території, без

розширення пасовищних площ і при збереженні екстенсивного характеру скотарства. Північну межу кочування ногайців становила лінія просування землеробської колонізації, в авангарді якої йшло запорозьке і донське козацтво. Запорозькі Вольності (землі запорозького козацтва) до початку XVIII ст. не відокремлювалися певним кордоном від володінь Кримського ханства. Звичайно запорожці тримали зимівники поблизу степових річок, балок та заливних луків, тоді як у степу пасли худобу татари Перекопської орди, а пізніше ногайці.

Степове правобережжя Дніпра до р. Південного Бугу складало територію, контрольовану запорожцями. Річка Базавлук розмежовувала козацькі й “татарські” займища: у 1681 р. запорожці перевезли через неї російських послів В.Тяпкина та М.Зотова з лівого “татарського” берега “на свою сторону” [291, с. 646]. Лівий берег Дніпра меншою мірою контролювався запорожцями; річки Оріль та Самара часто були місцем зборів військ кримських ханів перед походом в Росію [234, с. 334]. Наприкінці XVI ст. Е. Лясота зауважив, що на степовому лівобережжі Дніпра “починається Татарія, яка в минулому сягала й на правий берег аж до Тясмина. Але відколи козаки почали захищатися, татари залишили правий берег” [218, с. 102]. У жовтні 1680 р. фіксується перебування поблизу р. Оріль не лише “воровских казаков”, але й кримських татар, ногайців та калмиків [291, с. 572].

Наскільки конкретними були уявлення запорожців щодо південних меж своїх Вольностей впливає із заяви кошового отамана К. Гордієнка під час розмежування російсько-турецького кордону на початку XVIII ст., котрий посилався на дарований козакам привілей від польських королів на володіння землею “до самого моря и от берега пока конь копытом достанет” [254, с. 310]. Польські королі вважали своїм “одвічним” кордоном з Кримом межу володінь Великого князівства Литовського, прокладену за князя Семена Олельковича (1455-1471), що тягнулася від р. Мурафи, йшла вниз по Дністру до його гирла, далі – морем до Дніпровського лиману, вгору

Дніпром до Самари, потім вздовж цієї річки проходила до Сіверського Дінця й до Тихої Сосни [188, с. 59].

Проникнення окремих ногайських улусів до Північного Причорномор'я фіксується джерелами останньої третини XV ст., в період правління кримського Менгли Гірей-хана (1475-1515) [281, с. 361]. Можна припустити можливість переміщення окремих ногайських улусів під час правління хана Хаджи Гірея (1443-1466), котрий, за свідченням кримськотатарського літопису, “вмів приваблювати серця, тому й за часів його правління значна кількість людей переселилася з Волги до Криму” [232, с. 381]. Перша докладна звістка про перехід великої групи ногайців датована 1516 р., тоді “цар перекопський ногайських татар под себе подбил” [106, с. 125]. Втім, цей перехід не був ні остаточним, ні масовим. Адже у хроніках М.Меховського (1517) і М.Литвина (1550) Ногайська Орда існувала як окрема й ворожа Кримському ханству сила, найбільш чисельна серед інших кочових орд [225, с. 63, 92; 176, с. 6]. У середині XVI ст. джерелами не згадано жодного ногайського відгалуження, що кочувало в Північному Причорномор'ї; зазначено лише Перекопську орду і “татар білогородських та добруджських” [176, с. 6]. У першій половині XVI ст. ногайці, ще зберігаючи відносну єдність, часто виступали на боці російського царя проти Криму. В 1523 р. ногайці позбавили життя кримського Мехмед Гірей-хана, а під час правління його наступника, Сахіб Гірея I, вдерлися до Кримського півострова і порушували кримськотатарські улуси [336, с. 25].

Кочове населення Перекопської орди, осідаючи в передгір'ях Кримських гір склало основу для формування кримськотатарського етносу. Потрапляючи до Криму, ногайці також взяли участь в етногенезі кримських татар. Проте, за спостереженням А.А. Ярликапова, “разюча відмінність осілої культури татар і кочової культури ногайців створила певні стереотипи, що згодом виплескувалися ... в свого роду «нелюбов» між представниками двох народів” [332, с. 29]. Кримські татари вважали

ногайців “поганими мусульманами”, що перешкоджало тісним контактам цих етносів.

Частота ногоайських міграцій до Північного Причорномор'я збільшується з середини XVI ст., унаслідок дроблення Ногоайської Орди. У турецько-кримському поході на Астрахань в 1569 р. взяли участь до 30 тис. ногоайців на чолі з Кази-мурзою [141, с. 43-45]. Згодом турецький султан розселив у Буджаку бл. 30 тис. виведених з-під Астрахані “астрахансько-ногоайських родин” [308, с. 55; 107, с. 7]. Серед них була частина едисанців, едичкульців і ак-ногаї [105, с. 244]. Вірогідно, що великою одночасовою міграцією ногоайців 1569 р. було започатковано формування етнічного ядра Буджацької орди.

З прискоренням дроблення Великої Ногоайської орди на початку XVII ст., загострилася ворожнеча між різними ногоайськими відгалуженнями на Нижній Волзі. Основними угрупованнями ногоайської аристократії в цей період стали клани Урусових, Тинбаєвих, Шихмамаєвих, Урмаметєвих. Тинбаївці підпорядкували собі юртівських татар, урусівці – едисанців, що кочували при Волзі [206, с. 111-112]. Наприкінці 1630-х рр. вже не було жодного дигнитарія з титулом бія, нурадина; останнім кековатом був Янмамет-мурза, котрий володів лише 1200 улусними людьми. Криваві усобиці та хаотичні пошуки нових територій ускладнилася натиском калмиків, котрі, скориставшись усобицею ногоайців, насувалися на їхні кочовища. У 1628 р калмики здійснили напад на ногоайські кочовища і підпорядкували джембуйлуковців. Більш потужний наступ калмиків відбувся у 1634 р., тоді більшість ногоайців зірвалася зі своїх прадавніх кочовищ і перейшла на межиріччя Волги й Дону [206, с. 114-115].

Одночасно в Північно-Західному Причорномор'ї протягом 1620-х рр. формується улус ногоайця Кантемир-мурзи Дивєєва, що став центром тяжіння для різних ногоайських відгалужень, які залишали Поволжя. Склад Буджацької орди був гетерогенним і формувався внаслідок різночасових міграцій кочовиків зі сходу. Ці дрібні кочівницькі колективи виникали в

умовах руйнації традиційних родових зв'язків, які забезпечували єдність кочівницької орди, а тому часто йменувалися не окремим народом чи ордою, а козаками. Ногайське населення Північно-Західного Причорномор'я отримало назву “білогородських козаків”, від назви фортеці Білгород (Акермен). За свідченням Боплана, у Буджаку “сходяться і переховуються бунтівні татари” [113, с. 46]. Ці гетерогенні утворення не мали стійких інституцій підтримання єдності соціальних та політичних структур, тому головним згуртовуючим чинником для них стали військові походи з метою грабунку землеробських народів.

З огляду на зростання впливу Кантемир-мурза, турецький султан надав йому титул яли-агаси, тобто “охоронця побережжя”. Намагаючись встановити прямий васалітет від Османів, минаючи кримських Гіреїв, Кантемир прагнув не обмежуватися становищем турецького губернатора і претендував на статус династійного правителя. У відповідності з засобами легітимізації влади в кочових імперіях, так само і Едигей, Кантемір створив міфологічну генеалогію. Свій рід він виводив від Тамерлана, “інакше именуемого Кань-тимур”. Вважалося, що цей першопредок походив від Чингіз-хана у восьмому поколінні, серед нащадків якого згадувався хорезмський правитель Алугбег Мурза [32, арк. 24].

Одночасно зі зміцненням влади Кантемир-мурзи в Криму посилювався вплив ногайських родів Мангит і Мансур, верхівка яких увійшла до кола кримських карачі-беїв, – найвищої після Гіреїв аристократії ханства. Крім того, Кантемир мав своїми родичами й Ширинських мурз [234, с. 183-187]. Ногайські мурзи почувалися в Криму на пільговому становищі; їхні улусні люди зайняли під кочування дністро-дунайське межиріччя, південне правобережжя Дніпра, рівнинну частину Кримського півострова. За цими територіями швидко закріпилася назва ногайських кочовищ. У 1634 р. православний богомолець зазначив щодо кримських передгір'їв: “А Старой Крым (місто Ескі-Крим, – В.Г.) стоит пуст, в степь подався далеко, в нагайское кочевье” [252, с. 692]. Втім після смерті Кантемир-мурзи

ногайські мурзи втрачають колишній вплив у Криму, мангитівці витісняються з кола карачі-беїв, а кримський хан поновлює пряму владу над Буджаком. Хоча родина Кантемира зберегла значення аристократичної фамілії, її представники зайняли першорядне місце серед молдавської знаті, а деякі з них, як Дмитро Кантемир, призначалися турецьким султаном господарем Молдови [32, *арк.* 25].

Поруч з Буджацькою ордою, джерела вказують на перебування ногайців в складі так званої Очаківської орди [240, с. 485]. Немає підстав вважати це утворення стабільним за своїм складом, так само як і ототожнювати його з єдисанцями, як це чинив А. Скальковський [281, с. 361-362]. Так, близько 1625 р. зазначено кочування Малої Ногайської орди між Перекопом, Очаковом, навколо Азовського моря і впритул до Сіверського Дінця. Губернатор Перекопу (ор-бей) здійснював безпосередній контроль за кочовиками, що перебували на північ від перекопської лінії [240, с. 485]. В Очаківському степу, що за Е. Челебі звався “пустелею Хейхат”, на 60-ті роки XVII ст. кочувало ногайське відгалуження кара-таяк в кількості “три сотні общин”, тобто родових об’єднань [321, с. 114]. що жодним чином не пов’язані з Єдисанською та Малою Ногайською ордами.

Протягом 1570-х років ногайці, що кочували на степовому лівобережжі Дніпра, біля р. Овечі Води, у верхів’ях Самари та по Міусу, мали своїм опорним пунктом побудований на Кальміусі кримським султаном Алди-Гіреєм “городок” Боли-Сарай [234, с. 33-34]. У 1592 р. тут розташувався Арасланів улус, довкола якого збиралися ногайці для здійснення набігів на російське порубіжжя [253, с. 470]. Проте стабільної ногайської спільноти з центром на Кальміусі не утворилося. Ця місцевість довго залишалася транзитним коридором міграцій, в якому ногайці не затримувалися на тривалий термін. У 1680 р. тут згадується “самое причинное и воровское место, где выходят безпрестанно от Азовской степи и из Дону калмыки, и из Запорожья казаки, и из Крыма и из Ногай татаровя” [291, с. 575].

Небезпечне сусідство запорозького та донського козацтва примусило ногайців відмовитися від здійснення повного циклу кочування за меридіональним типом, що було звичайним у поволзьких степах. “Вони не мають постійного місця, нишпорять то тут, то там по цих великих неозорих степах”, – засвідчив Г.-Л. де Боплан [113, с. 38]. У хроніці О. Гваньїні наголошується на тому, що “татари” “не мають ніяких певних кордонів у своїх поселеннях та полях, але кочують дикими полями”. Ситуацію перманентних міграцій ногайців між Чорним та Каспійським морями відображено у цій хроніці вказівкою про те, що причорноморські “татари” “під час зими ... тікають на Каспійське море” [141, с. 26-27].

Кочування на середній течії Дніпра і Південного Бугу для причорноморських номадів було можливим лише взимку, тоді як з настанням весни вони відкочовували ближче до моря або на Кримський півострів. “Наскільки наш Бористен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них узимку, тому що ... з припиненням судноплавства, вони з повною безпекою пасуть свої стада ... на островах серед лозових заростів на цій ріці”, – писав М. Литвин [176, с. 50]. М. Бронєвський доповнив ці свідчення: “татари ці дуже бояться наших низовських козаків ... [а] також тих стрільців, котрі влітку й восени плавають по Бористену і чинять на них раптові і сильні напади. Однак ... коли Бористен вкривається кригою, вони звичайно залишаються [тут] на зимове кочів'я” [117, с. 338]. Походи українських козаків на турецькі фортеці та “кримські улуси” перешкоджали процесу кочування. Запорожці, за свідченням М. Бельського, “завдають дуже часто великого лиха татарам і туркам .., а в полях (в степу, – *В.Г.*) немало брали здобичі, так що тепер і турки, і татари побоюються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовище, як вони колись пасли, також не пасуть вони худобу ніде і по тому [лівому] боці Дніпра на відстані лише десяти миль від берега” [253, с. 482]. Так, у травні 1646 р. на урмаметівських ногайців напали до 7 тис.

запорожців, від яких вони сховалися за Перекопом. Лише згодом, у серпні того року, ногайці розташувалися на кочування біля р. Молочної [165, с. 3].

Джерела дозволяють простежити певну динаміку змін кочового населення Північного Причорномор'я у XVI на початку XVIII ст., якщо взяти за основу реконструкції співвідношення військового і мирного населення як 1 до 5. Так, близько 1550 р. населення Перекопської орди становило до 150 тис. чол., з розрахунку, що кримський хан міг мобілізувати лише 30 тис. воїнів, “якщо піднімуться ... усі – навіть немічні” [176, с. 11], на 1625 р. маємо, що лише від ногайців вирушає в похід бл. 50 тис. вершників [240, с. 485]. Отже наявне зростання від 150 тис. до 250 тис. чол. На 1709 р. Причорноморські ногайці споряджали на війну від 40 до 60 тисяч чол. [316, 45]. Таким чином, на початку XVIII ст. у Кримському ханстві зосередилося ногайців близько 300 тис. чол.

З огляду на попередній виклад визначимо, що ногайське населення Кримського ханства наприкінці XVII ст. було представлене Буджацькою та Кубанською ордами, а також дрібними відгалуженнями, які ситуативно перебували на території, контрольованій губернаторами Очакова, Перекопа та Азова, не складаючи цілісних етнографічних груп. У титулі кримського Іслам Гірей-хана (1647), названо Буджацьку орда, а також вказані “ногайские мурзы, и Мансурова родства и Меншого Ногаю мурзы, которые в нашем повеленьи, все мурзы и черные улусные люди, и азовские татары и черные люди” [108, с. 45]. Переважна більшість джембуйлуківців, єдисанців і великих ногаїв (єдичкульців), частина малих ногаїв опинилися під владою калмицької кочової аристократії.

До початку 1670-х рр., Калмикія не становила єдиного політичного цілого. Деякі ногайські улусні люди відкочовували “на кримську сторону” на чолі з калмицькими мурзами. Близько 1670 р. через річку Сіверський Донець за сприянням азовських татар і донських козаків переправилася більше 4 тис. калмиків і ногайців у кількості [263, с. 191]. Разом з тим, загострилися уособиці між різними ногайськими відгалуженнями, зокрема

між єдисанцями, великими і малими ногаями [238, с. 195]. В розпал калмицьких усобиць, у 1670 р. мурза Малого Ногаю Ямгурчей, об'єднавшись з частиною великих ногаїв, здійснив набіг під Астрахань, захопив частину юртівських татар і відвів їх до р. Терек. Наступного 1671 р. Ямгурчей з великими та малими ногаями, кримськими татарами і черкесами напав на єдисанців. Зламавши опір єдисанців після цілоденної битви, Ямгурчей відвів їх до р. Кубані, захопивши з собою іншу частину юртівських татар, та змусив їх прийняти підданство кримського хана [238, с. 195]. Решта єдисанських ногайців разом з прикавказькими туркменами в тому ж році відійшла до Астрахані [214, с. 24].

На початку 1670-х рр. калмицький тайша Аюка досягає одноосібного панування в Калмикії й зосереджує під своєю владою розрізнені ногайські улуси. У 1672 р. він здійснив похід на Кабарду і змусив малих ногаїв повернутися до калмицьких кочовищ. Великі ногаї та єдисанці деякий час продовжували боротьбу з Аюкою, перебуваючи на верхів'ях Кубані. Зламавши їх опір, Аюка вивів їх з Передкавказзя до Волги для “спільного кочування”. Малі ногаї, визнавши владу Аюки, зберегли можливість самостійно кочувати поблизу Кабарди. Упродовж 1680-х рр. Аюка зміцнив свою політичну могутність перемогами над казахськими ордами та помітно збільшив кількість улусного населення. Він перевів частину туркменів з півострова Мангишлак до Поволжя, котрі стали кочувати поруч з ногайцями. З рештою, як зауважив В. Бакунін, Аюка зміцнив свою владу настільки, “что и калмыцким народом, и бывшими у них в подданстве нагайцами управлять стал самовластнея”. Близько 1690 р. він отримав від Далай-лами титул хана [238, с. 198].

Активізація військових дій між Росією та Туреччиною у Приазов'ї наприкінці викликала нову хвилю міграцій ногайців до Північного Причорномор'я. У 1695 р. великі ногаї вже перебували на боці турецько-кримськотатарських військ під Азовом [339, с. 566]. Наступного року Аюка відрядив під Азов 3 тис. війська на допомогу росіянам, однак в той же час

від калмиків відійшла інша група великих ногаїв, на чолі з Джакшат-мурзою та Агаш-мурзою. Вони прикочували до Кубані, захопивши з собою частину єдисанців, джембуйлуківців та малих ногаїв “и обще поддались хану крымскому” [9; *арк. 3 зв.*], частина єдисанців рушила далі на захід і, вірогідно, увійшла до складу Буджацької орди [324, с. 24]. Проте незабаром син Аюки-хана, Чакдоржап, спромігся повернути єдисанців та джембуйлуківців з Прикубання до Волги [206, с. 130].

Російський уряд навмисно провокував суперечки між калмиками і ногайцями, щоб послабити обидва ці кочівницькі етноси. Визнаючи суверенітет калмицьких тайшів над ногайськими ордами, царат у той же час надавав “жалування” ногайським мурзам за виконання певних доручень. У 1697 р. єдисанський мурза Тинбаївого покоління Султан Мурат Касбулатов зазначив: “ныне служба моя великому государю то, что калмык ... уговариваю я, чтоб они служили ... великому государю верою и правдою”. За царя Олексія Михайловича він отримував плату “семь шуб собольих”, а за допомогу в придушенні повстання С. Разіна пожаловано йому “семьдесят портищ сукна да одну соболью шубу”; при цьому він хотів отримувати цареве жалуванні нарівні з астраханськими мурзами [35, *арк. 2-3*].

У 1702 р. Аюкі-хану вдалося подолати чергову хвилю усобиць і зберегти під своєю владою більшу частину єдисанців та джембуйлуківців. Проте скоро ногайці знову виходять з-під його контролю, маневруючи між різними угрупованнями калмицької аристократії. Посилення влади над тайшами Аюка досягав засобом більш тісного зближення з російською адміністрацією. 30 вересня 1708 р. він уклав з губернатором Казані та Астрахані П. Апраксіним договір про нові умови підданства. Калмики зобов'язувалися постійно кочувати при Волзі; підтверджувалося калмицьке підданство єдисанців та джембуйлуківців, проте представник губернатора отримав можливість інспектування калмицьких і ногайських кочовищ, щоб виявляти ясирів, здобутих під час набігів на російське порубіжжя. При

цьому Аюка зобов'язався міцно тримати підвладних ногойців у покорі й карати їх за набіги на російське порубіжжя [254, с. 419-421].

В останній чверті XVII ст. Росія просунула лінію захисних укріплень (“засечных черт”) вглиб степового простору, забезпечивши контроль за межиріччям Волги та Дону [248, с. 132-165]. Завдяки цим заходам був перекритий прадавній шлях міграції кочовиків, що проходив від Волги через Дон до Північного Причорномор'я, спричинивши стрімке скорочення ареалу розселення кочових народів.

Константинопольський мирний договір 1700 р. став першим актом установаження нової моделі відносин Росії та Туреччини. У ст. 5 договору засвідчено прагнення обох сторін уникати напруження на прикордонні: [254, с. 68], а в ст. 8 передбачено покарання за “набеги и неприятельства”, самовільно здійснені підданими обох держав [254, с. 69]. Тим самим, традиційний здобичницький промисел, що був невід'ємною складовою життя на порубіжжі, вперше заборонявся цим міжнародним правовим актом. Вирішення прикордонних суперечок покладалося в обов'язок “на рубежах сущим губернаторам и крымским ханам и калгам и нарядынам и иным салтанам”. Окремо обумовлено, щоб “татарские народы и орды ... Оттоманскому государству повиновались и покорялись сим статьям мирным, с совершенным и непорушным хранением” [254, с. 70].

Іншим новим запровадженням стала демаркація і чітке візуальне позначення кордону “явными знаками” [254, с. 69]. У жовтні 1705 р. російсько-турецькою комісією визначено лінію кордону, що починалася від польсько-турецького порубіжжя в середній течії Південного Бугу, його лівої притоки Ташлика, йшла степом, перетинаючи річки Мертві Води, Сухий Єланець до місця його впадіння в Інгул, далі – через річки Ісунь та Інгулець до гирла Кам'янки і далі по Дніпру [254, с. 324-325]. На лівобережжі Дніпра кордон визначався річкою Кінські Води, йшов степом до верхів'я Берди. За думкою Д.І. Яворницького, розмежування російсько-турецького кордону 1705 р. є першим “точним і більш-менш детальним визначенням кордонів

запорозьких вольностей” [327, с. 30]. Таким чином, запорозько-кримське порубіжжя отримало чітку демаркацію, що обмежила північну межу кочування причорноморських ногайців.

Важливим елементом нової моделі російсько-турецьких відносин стала фіксація підданства ногайців. Кочовики позбавлялися можливості вільно залишати територію певної держави та змінювати підданство, так само й обидві держави зобов’язувалися не приймати підданих однієї з договірних сторін. Прикметно, що в 1701 р. буджацькі ногайці прохали гетьмана Івана Мазепу посприяти їхньому переходу до російського підданства або взяти їх під свій захист від кримського хана, на що гетьман категорично відмов: “у великого государя с султаном турецким и ханом крымским постановлен мир(,) и им (тобто буджаківцям, – *В.Г.*) следовало предлагать о подданстве в военное время” [100, с. 356].

У нових геополітичних умовах Порта була змушена дотримувалася заборони набігів та зобов’язала кримських ханів карати своїх підданих за напади на російські території [241, с. 69]. Навесні 1706 р. в Азові відбулася комісія з розгляду справи про минулорічні набіги кубанських ногайців на російські володіння поблизу Азова. Російський уряд відрядив на Кубань спеціальну делегацію на чолі з дяком Кузьмою Рудєєвим. Не спромігшись добитися відшкодування кубанцями завданих збитків, Рудєєв уклав додаткову угоду з ачуївським пашею і кубанськими мурзами про припинення набігів. На випадок її порушення мурзи зобов’язалися за кожного взятого ясиря або відігнаного коня платити 20-кратну компенсацію [274, с. 114].

Однак попри нові запровадження, екстенсивна економіка населення степового порубіжжя не дозволяла водночас відмовитися від здобичництва, що все ще існувало, хоч і в менших розмірах. Вже в 1706 р. кубанські ногайці здійснили черговий набіг на донські станиці біля Азову [273, с. 114]. Запорозькі та донські козаки, у свою чергу, не залишали грабувати ногайців та кримських чабанів. Більше того, населення степового порубіжжя чинило

опір будь-яким спробам розмежувати кордони і регламентувати усталені форми своїх відносин. Так, Бахчисарайський договір 1681 р. відмовилися підписати кримські карачі-беї, заперечуючи саму ідею демаркації кордонів на степу [319, с. 227]. Після укладення Константинопольського договору проти розмежування кордонів виступили запорожці, кримські татари і ногайці, домагаючись подальшого продовження набігів [274, с. 83]. У свою чергу, кримський хан звертався до турецького султана з клопотанням дозволити набіги, мотивуючи тим, що неможливо прохарчувати підвладні орди без грабунку північних сусідів, так само як і втримати їх під контролем.

У подальшому спільне занепокоєння зростанням державної регламентації життя на порубіжжі призвело до зближення Запорожжя з Кримом [292, с. 6; 274, с. 90]. З огляду на це, у 1703 р. цар Петро I наполягав, щоб до комісії з розмежування кордонів не допускали кримських татар і ногайців, аби вони, разом із запорожцями, не зірвали хід розмежування [292, с. 6]. Через ускладнення відносин імперських урядів з населенням степового порубіжжя демаркацію кордонів у Північному Причорномор'ї здійснено тільки в жовтні 1705 р. [274, с. 109-111], тоді як кордони з боку Кубані та Азову розмежовано на рік раніше [241, с. 36].

Невдоволення прикордонного населення регламентацією порубіжжя, серія повстань ногайців, кримських татар, перехід запорожців до кримського підданства у 1709 р., спричинило зміцнення впливу в Порті “партії війни” на чолі з кримським ханом, який прагнув до перегляду умов Константинопольського договору. У листопаді 1710 р. Порта оголосила війну Росії [241, с. 79], в якій на турецькому боці виступили всі політичні сили, занепокоєні зростанням російського впливу на сході Європи. Серед них ногайці, зокрема буджаківці на чолі з сераскером Мехмед Гірей-султаном, склали найбільш чисельне військове угруповання, що діяло проти росіян на Правобережній Україні [90, с. 52; 295, с. 77-80]. Інше угруповання, на чолі з калгою-султаном Бахти-Гіреєм, склали кубанські ногайці, які з

початком війни у кількості 40 тис. чол. рушили на Лівобережну Україну разом із 2 тис. запоржців і 40 шведських офіцерів [274, с. 173].

Під час військової кампанії 1711 р. ногайці, так само як і кримські татари, не відзначалися вмінням здобувати укріплені об'єкти і вести повномасштабну війну методами, характерними для військового мистецтва XVIII ст. Будучи неспроможними протидіяти модернізованій армії Петра I, вони обмежувалися традиційними прийомами війни, здійснюючи диверсійні рейди на ворожу територію і забираючи населення в полон. Через неконтрольоване здобуття полонених (ясирів), кримському хану не вдалося дотриматися угоди з гетьманом Пилипом Орликом і польськими магнатами партії Станіслава Лещинського, що забороняла брати ясирів на українських землях. Ногайці, задовольнившись грабунком доокружної території, поверталися до своїх кочовищ, не чекаючи закінчення походу. Мурзи буджаківців вимагали дозволу “брати ясир” як плату за участь у військових діях [295, с. 80].

Невдалий для Росії Прутський похід Петра I істотно не змінив розстановки сил у Північному Причорномор'ї. Прутським договором 1711 р., не дивлячись на територіальні втрати Росії, підтверджено основні принципи Константинопольського миру в питаннях чіткого визначення кордону, фіксації підданства прикордонного населення, заборони підданам обох держав, зокрема “народам татарским”, грабувати порубіжжя і самовільно перетинати кордон [254, с. 714-716, 824-829]. Більших успіхів у кампанії 1711 р. Росія досягла на Кубані. У серпні-вересні 1711 р. російські війська під керівництвом П. Апраксіна, за участі 20 тисяч калмиків здійснили погромний рейд на Кубанську орду [114, с. 29-41]. 6 вересня російсько-калмицьке військо розгромило кубанського сераскера Бахти Гірея, в складі війська якого було 7 тис. ногайців і 4 тис. некрасівців [274, с. 181]. Російський уряд утримався від використання в поході підвладних калмикам ногайців. Розгрому Кубанської орди сприяли кабардинці, котрі потерпаючи від нападів Криму шукали зближення з Росією. Вони розбили військо

кримського нурадин-султана й перешкодили з'єднанню з кубанцями інших ногайців, що кочували поблизу Кубані [184, с 6-10]. Російсько-калмицьке військо методично знищувало ногайські улуси, аби вщент зруйнувати Кубанську орду; ногайців тоді загинуло більше 16 тис. чол., близько 22 тисяч взято в полон калмиками. Прикубання втратило майже 40 тисяч населення, істотно розладнано господарство ногайців, адже військова здобич калмиків склала 2 тис. голів верблюдів, 40 тис. коней, майже 200 тис. голів великої рогатої худоби [114, с. 38-40]. То ж унаслідок походу П. Апраксіна Прикубання перетворилося на вкрай зруйновану країну, що надовго випала з-під контролю Кримського ханства.

У 1714 р. на Прикубанні закріпився Бахти Гірей-султан, син вороже налаштованого до Росії кримського хана Девлет Гірея, зміщеного у 1713 р. під час унормування російсько-турецьких відносин. Бахти Гірей “на Кубани салтаном учинился собою”, тобто без призначення чинним ханом Каплан Гіреєм (1713-1716) [184, с. 19]. Його за відчайдушну та безладну боротьбу за ханський престол в Криму сучасники називали Делі-султаном, тобто “шаленим султаном”. Бахти Гірей намагався стати одноосібним правителем кубанських ногайців. Він пограбував улуси тих мурз, що залишалися лояльними Каплан Гірей-хану і винищив головних мурз касаї-улу та касбулат-улу. Підтримку Бахти Гірею склали “найбільш бунтівні племена” Оран-оглу (Орак-улу?) з мурзами Арслан-бей, Юсуф і Сумах [286, с. 178].

Володіючи зруйнованою російським походом 1711 р. кубанською областю, Бахти Гірей намагався збільшити кількість підвладного кочового населення за рахунок переселення ногайців з калмицьких та російських територій до ріки Кубані. На початку 1715 р. він здійснив набіг під Астрахань, вивів звідти 1220 кибиток юртівських татар, також інших ногайців, що кочували під Астраханню і що належали мурзам Тинбаєвого покоління, Ель-мурзі та Султан-Мамбет-мурзі, в кількості близько 1 тисячі кибиток. Крім того, Бахти Гірей пограбував улуси Аюки-хана та вивів з

калмицьких кочовищ усіх єдисанців та джембуйлуківців чисельністю 10300 кибиток. Усі виведені ногайці були розміщені біля р. Кубані [9, *арк. 3 зв.-б*].

Проте Бахти Гірею не вдалося довго утримувати ногайців під своєю владою. У 1716 р. частину єдисанців і джембуйлуківців захопили кабардинці та передали їх калмикам [184, с. 16]. У той же час проти нього рушив калга Менгли Гірей-султан, до якого приєдналися китаї-кипчацькі мурзи [286, с. 178]. Під час збройних сутичок з військом Бахти Гірея, частина єдисанців та джембуйлуківців була переведена “в самой Крым и к Днепру” [9; *арк. б*]. Тоді Бахти Гірей уклав угоду з Аюкою, пообіцявши повернути калмикам єдисанців та джембуйлуківців в обмін на калмицьку допомогу в боротьбі з китаї-кипчаками. На початку 1717 р. син Аюки, Чакдоржап вирушив до Кубані, розгромив китаї-кипчацькі улуси і, згідно з угодою, вивів від Кубані єдисанців та джембуйлуківців [238, с. 202], відмовившись від пропозиції кабардинців здійснити спільний набіг на кубанців Бахти Гірея [184, с. 19]. Він залишив Бахти Гірею 170 чол. калмиків для здійснення набігу на Пензенський та Симбірський повіти. Під час цього набігу Аюка утримався від оборони російського кордону [238, с. 202].

Набіг Бахти Гірея став приводом для будівництва російським урядом протягом 1718-1720 років Царицинської лінії, яка остаточно закрила російське пограниччя від набігів кубанських ногайців [197, с. 232]. Російські гарнізони, розташовані вздовж Царицинської лінії і в землях Війська Донського контролювали переміщення кочовиків у межах річчї Волги та Дону. Відтоді остаточно ногайцям остаточно перекривається шлях міграції до Північного Причорномор'я материковою частиною. Протягом першої чверті XVIII ст. Прикубання залишилося єдиним транзитним коридором, через який ногайці могли мігрувати з прикаспійських степів через Крим до Північного Причорномор'я. Переправа через Керченську протоку вкрай ускладнювала ногайські міграції. Залишаючись під контролем турецької та кримської адміністрації, Таманська переправа стала однією з складових у комплексі причин, що обумовили переміщення Єдисанської, Єдичкульської

та Джембулуцької орд до Північного Причорномор'я та унеможливили їхній самовільний рух у зворотньому напрямку.

Аби в подальшому запобігти міграціям ногайців за межі калмицьких кочовищ, у 1721 р. цар Петро I наказав астраханському губернаторові, щоб “джетысаны и джембуилуки все были раскосованы врознь по всем колмыцким улусам” [9, арк. 4 зв.]. Така “раскосовка” була спрямована на руйнування традиційної соціально-політичної структури кочового суспільства і знищення його як етносу. Виконання указу губернатор доручив полковнику Беклемишеву. Проте у розподілі ногайських сімей по калмицьким улусам не був зацікавлений син Аюки, Чакдоржап, котрий з послабленням влади калмицького хана став реальним правителем Калмикії. Він контролював збір данини з ногайців і намагався утримувати їх під особистим контролем. Будучи одруженим на ногоянці Хандазі, він підтримував родинні зв'язки з ногайськими мурзами і використовував їхню підтримку для здобуття влади в Калмикії [9, арк. 4 зв.]. Перешкодою для виконання указу Петра I також стала уособиця між синами Чакдоржапа та спадкоємцями померлого Аюки-хана [238, с. 209]. Чакдоржап, офіційний наступник Аюки, помер 19 лютого 1722 р., [238, с. 204-205].

В умовах політичної децентралізації в Калмикії ногайці опинилися в стані невизначеного підданства і стали об'єктом боротьби між різними угрупованнями калмицької аристократії. За заповітом Чакдоржапа, його улусні люди в кількості 5 тис. сімей, що залишалися після розподілу між семи старшими синами, підлягали наступному розподілу між п'яти його молодшими дітьми [238, с. 204-205]. Ногайці, будучи улусними людьми Чакдоржапа, потрапляли під розподіл його спадщини. Тим самим ногайцям загрожувала перспектива нової “раскосовки”. Загалом же єдисанці на той час становили кількість 12 тис. кибиток, а джембуйлуківці більше 3 тис. кибиток [9, арк. 5 зв.].

Скориставшись уособицею калмиків, у грудні 1723 р. єдисанці на чолі з Буркут-Солтан-Мамет-мурзою Солтанмуратовим і джембуйлуківці під

проводом Ак-Мамет-мурзи Джусупова відкочували на Кубань [238, с. 209]. Інша частина ногайців перемістилася на р. Терек під захист коменданта російської фортеці Святого Хреста [206, с. 133]. Щоб не допустити надмірного збільшення кількості ногайців на Кубані та відповідного посилення Бахти Гірея, кримський хан відрядив для їх переправи до Криму нурадин-султана з 5-тисячним військом. Переведення ногайців з Прикубання до Криму супроводжувалося збройними сутичками, в одній з яких загинув брат Бахти-Гірея. Кримцям вдалося переправити через Тамань лише кипчаків і близько тисячі єдисанців. Від кипчаків відокремилися китаї, які разом з єдисанцями та джембуйлуківцями в загальній кількості до 10 тис. кибиток відкочували до Азова. Таким чином, Бахти Гірей залишився в своїй резиденції в м. Копила “вне силы” [206, с. 133]. 17 вересня 1724 р. Порта наказала арештувати Бахти Гірея [274, с. 326]. Відомо, що у листопаді 1724 р. він був переведений на помешкання до Криму, “в Вохнищи”, в місцевість на річці Солгирь між Бахчисараєм та Карасу-Базаром [325, с. 1110]. Однак арешту Бахти-Гірея перешкодило загострення внутрішньої ситуації в Криму, під час якого багато кримських ногайських мурз виступили на його захист. Біля Перекопу зібралося до 40 тис. чол., які заявили про його підтримку [274, с. 326-327].

Єдисанці та джембулуківці почали масово мігрувати до Північного Причорномор'я. Восени 1724 р. до причорноморських степів “с салтаном Бахтигереем прешло нагайцев тысяч с семь с женами и детьми” [325, с. 1110]. Ногайці розташувалися кочів'ям на кримському боці Дніпра, “по Днепру и Калакичкарами (,) по Каланчаку” [325, с. 1110]. Чисельність ногайців у Північному Причорномор'ї помітно зростала. Якщо у листопаді 1724 р. кількість переведених ногайців становила близько семи тисяч сімей, то в березні 1725 р. їх було “тысяч с двадцать или больше”, а в травні 1725 р. – близько 40 тисяч [325, с. 1113-1114]. Втечі ногайців від калмиків тривали і в 1725 р., коли відійшло “в турецкую сторону много Ногай”, попрямувавши “к Аккерману” [214, с. 25].

Російський уряд намагався зупинити усобицю в Калмикії і запобігти неконтрольованим перекочівкам ногайців. Проте хаотичні переміщення ногайських аулів виходили за межі впливу російської військової адміністрації. Указом від 16 квітня 1724 р. цар взагалі заборонив калмикам тримати в своїх кочовищах ногайців й приймати їх до себе. Таку ж заборону включено до присяги російському цареві намісника Калмицького ханства Черен Дондука 20 вересня 1724 р. [238, с. 210, 214]. За звітками 1725 р., під калмицькою владою залишалися “ногайцы кундровские и трухменцы” [214, с. 25]. Частина єдисанців та джембуйлуківців, що називалася “убогими татарами”, перебувала під калмицькою владою аж до часу міграції калмиків до Джунгарії у 1771 р. [130, с. 67]. Інша частина джембуйлуківців увійшла до складу алабугатських татар, що живуть поблизу Астрахані, свідченням чому є наявність у них роду джембайлик [182, с. 11]. Елементи єдисанського походження помітні у юртівських татар, а саме в існуванні роду “джедисан-дулга” [182, с. 55]. Ще одна частина джембуйлуківців та єдисанців залишилися біля Астрахані і Кизляра, склавши окремі групи [9, *арк. 5 зв.*].

Отже, на 1725 рік переважна більшість єдисанців та джембуйлуківців залишила калмицькі улуси. Проте переміщення їх до Північного Причорномор'я восени 1724 – навесні 1725 рр. не було остаточним. У червні 1725 р. багато ногайців повернулося на Кубань [235; 1121-1122], а вже в 1727 р. єдисанці та джембуйлуківці становили основну збройну силу Бахти Гірея, який знову закріпився на Прикубанні. Здійснюючи безладний грабунок російсько-турецького порубіжжя, він став однаково небезпечним як російському урядові, так і турецькій та кримськотатарській адміністрації, що, інколи поєднуючи зусилля, намагалися його знешкодити [238, с. 227-228; 341, с. 116]. Востаннє Бахти Гірея підтримали деякі мурзи Кубанської орди і кабардинський володар Арслан-бек Кайтукін, однак під час походу на Кабарду в 1729 р. Бахти Гірей загинув [238, с. 231-232].

Після його смерті кримський хан та Порта повернули контроль над Прикубанням, де сераскером був призначений брат Бахти Гірея [184, с. 43-

44]. Бахти Гіреєві нащадки в Прикубанні склали місцеву династію, з представників якої кримські хани часто призначали кубанських сераскерів.

Отже, тільки після 1728 р. Прикубання втратило роль транзитного пункту міграцій кочовиків між поволзьким та причорноморським регіонами; степове порубіжжя, мірою стабілізації російсько-турецького кордону, перетворювалося, за термінологією А.О. Добролюбського, на демографічний клапан, що допускав міграції кочовиків зі сходу на захід, однак перешкоджав їхньому поверненню.

2.2. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 років

Кримському ханству тривалий час не вдавалося утримати під своєю владою великі кочівницькі колективи. За виключенням Буджацької орди, ногайці, тимчасово перебуваючи у причорноморських степах, майже без перешкод мігрували до Північного Кавказу та Поволжя в разі будь-якого ускладнення відносин з Туреччиною та Кримом, посилення податкового тиску чи політичного контролю з боку Кримського ханства.

З виникненням стабільних кордонів на початку XVIII ст. умови перебування кочовиків-ногайців на степовому порубіжжі істотно змінилися. Після поразки Росії у Прутській кампанії 1711 р. російсько-турецький кордон був прокладений на північ від Запорозьких Вольностей, що дозволило використати його землі як додатковий фонд для кочівницької економіки ногайців та відгінно-скотарського господарства кримських татар. Важливим наслідком стабілізації кордонів стало підвищення рівня безпеки на прикордонні, гарантоване постійним державним контролем за степовою смугою. Один з перших таких прикладів простежується в діях Каплан Гірей-хана, котрий, з огляду на завдані запорожцями збитки кримським татарам і ногайцям, відрядив спеціальну комісію в складі ширинського бея Алі-аги та перекопського бея (ор-бея) Фети Гірея для стягнення з них відшкодування [91, с. 50]. Запорожці мусили неодноразово сплачувати “по суду татарському” штрафи за переховування ногайських ясирів-втікачів, а також за відібрані у ногайців речі та худобу [91, с. 67]. Ці вимоги ханська адміністрація поширювала на запорожців не лише відносно ногайців, але й стосовно прикордонного населення, що мешкало по інший бік кордону. Той же Каплан Гірей вимагав від Коша виплати за збитки, заподіяні польським підданим протягом 8 років [91, с. 48-49].

Відносно безпечні кордони дозволяли ногайцям прокладати маршрути кочівок упритул до лінії кордону (що не спостерігалось раніше) і

здійснювати повний цикл кочування за менш рухливим порядком. З часом стабілізується територія розселення орд. Розподіл кочовищ між ордами і загальна регуляція процесу кочування (що в будь-якому кочівницькому суспільстві становить головну функцію потестарних інституцій) стає першорядною прерогативою влади кримських ханів над ногайцями. При цьому стабільний кордон перетворюється на серйозну перешкоду для відтоку кочовиків на схід, виступаючи також і в якості чинника унормування відносин підданства.

Під тиском переміщень ногайців зі сходу територія Білогородської орди вже в другій половині XVII ст. обмежилася південним правобережжям Дністра. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від білогородців кочували недиференційовані джерелами “ногайці” [273, с. 67]. До початку XVIII ст. територія розселення білогородців стабілізувалася у південній Бессарабії, себто у Буджаку. Буджак (у перекладі з тюркських мов “куток”) складали посушливі степи міжиріччя Дністра, Пруту і Дунаю. Поруч з буджаківцями, котрі розселилися по степу, поблизу турецьких фортець у прибережній смузі розташовувалися адміністративні округи, підпорядковані турецькій адміністрації – Аккерменська, Кілійська та Ізмаїльська [189, с. 25-27], з податним населенням райя.

Північну межу Буджака визначено у 1672 р. кордоном Халіл-паші, який тягнувся від гирла р. Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер [189, с. 6]. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно одмежована від Молдовського князівства, що перебувало у васальній залежності від Туреччини. Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусила молдовського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною” [146, с. 213].

Більшість буджацьких ногайців давно залишила кочування і займалася напівкочовим скотарством, мешкаючи в постійних селах. Кримський хан на

початку XVIII ст. володів 200 буджацьких сіл [270, с. 36]. Прикметно, що їхня кількість не змінилася з часу фіксації їх Евлія Челебі. За його даними чисельність буджаківців складала 45 тис. сімей [321, с. 40], або близько 230 тис. чол. Якщо взяти до уваги те, що Буджацька орда до 1770 р. не вдавалася до міграцій, а її соціально-економічний лад не виявляв значних змін, можна припускати, що кількість її населення протягом більшої частини XVIII ст. залишалася в межах 250 тис. чол.

Завдяки відносній осілості населення у буджацьких ногайців протягом XVIII ст. склався територіальний поділ, хоча в ньому ще спостерігалися залишки родового ладу. За виключенням родів Орак-оглу і Орумбет-оглу, у назвах буджацьких “повітів” простежується спорідненість з різними групами ногайців та інших кочовиків. Так, у назві “повіту” Єд-Шан наявний зв’язок з Єдисанською ордою, у його складі перебувало 61 село або аул, серед них – Аджи-дере (інакше Хаджи-дер, сучасний Овідіюполь), Алкали-дере, Сарата, Челебі, Бою, Кундук і Чаді; “повіт” Орак-оглу з 30 селами по урочищах і балках Ескі-Опус, Когильник і Чагі; повіт Орумбек-оглу (Орумбет-оглу) з 76 селами в урочищах Салча, Ялтухан (Ялпух?), Буюк-Ялту, Улупка; Ізмаїльський “повіт” розподілявся на два “казани” (буквально: сім’ї): Киргизький (наявне казахське походження) з 6 селами і Джамбулатський з 26 селами (пов’язаний з джембуйлуковцями). Ці “повіти” розташовувалися в урочищах по балках: Коджа-Куйлію, Канлубуд (наявна аналогія з родом Кангли), Ташлик [281, с. 391-392].

Слід окремо розглянути ту обставину, що поруч з назвою “Буджацька орда” в джерелах XVIII ст. паралельно згадується Аккерменська або Білогородська орда. За Д. Кантемиром обидві ці назви синонімічні: “одні історики називають їх Буджакськими, інші Білогородськими”; хоча цей автор розрізняв “Буджак” та “Аккерманську землю” [189, с. 25-27]. В інституціях кримських ханів XVIII ст. вони також інколи згадуються нарізно, зокрема в листі запорожців до Каплан Гірей-хана від 8 травня 1734 р. зазначено: “гане великих орд Кримских, Белагородских, Бужацких,

Нагайских, Черкеских и протчих державца” [91, с. 70]. Деякі дослідники, зокрема С.Ш. Гаджиєва [136, с. 9], розрізняють Буджацьку і Аккерменську орди. Втім джерелами XVIII ст. не зафіксовано на півдні Бессарабії двох окремих ногайських утворень; обидві назви використовуються як синонімічне позначення однієї субетнічної спільноти. Вірогідно, паралельне використання назв успадковано від XVI ст., коли перші ногайські мігранти селилися у Буджаку поруч з тубільними “татарами”, підпорядкованими фортеці Аккермен; напевно вони з часом асимілювали попередників, у результаті чого утворилася цілісна етнографічна група з самоназвою аккермен ногъайлар, за українськими та російськими джерелами – “буджацькі татари”, буджаківці.

Не зважаючи на відносну осілість, Буджацька орда протягом XVIII ст. все ще становили загрозу для землеробського населення Молдови та Румунії й охоче брала участь у військових походах кримських ханів. За свідченням Д. Кантемира буджаківці “часто непокоїли Молдову своїми набігами навіть у мирний час і довели її до такого злиденного стану, в якому вона перебуває і сьогодні” [189, с. 8]. Тунманн також фіксує напади буджаківців на молдовські села та забирання в полон їхнього населення, яке згодом продавалося в рабство у Стамбулі під ім’ям “руських”. Хоча, як зауважив цей автор, “молдавани платять їм часто тією ж монетою і взагалі вважають обов’язком християнина позбавити татарина життя” [308, с. 56]. Однак, не зважаючи на здобичницькі традиції, буджацьке порубіжжя так само як і решта прикордоння підлягало процесу стабілізації. Так, у 1717 р. буджаківці взяли участь у поході хана Сеадет Гірея на Балкани. Повертаючись з кампанії, буджаківці компенсували свої військові витрати грабунком та забиранням у полон населення Молдови та Румунії. З цього приводу Порто створила спеціальну слідчу комісію у Бухаресті для відшкодування збитків молдован та румун [286, с. 183]. Напади буджаківців на волоських сусідів активізувалися під час повстань, зокрема під час бунту калги Адил-Гірея у 1725 р. [347]. Після його придушення Порто доклала зусиль для повернення

пограбованого майна, а “ногайцям наказано було сидіти спокійно на визначених їм землях і не турбувати сусідів під загрозою стягнення контрибуції в розмірі тисячі мішків акче за всякий непорядок” [286, с. 196]. Розглянуті випадки засвідчують позицію Порти та Кримського ханства, спрямовану на сприяння стабілізації кордонів.

Крім напівосілих буджаківців у Бессарабії близько 1759 р. мешкали кочові єдичкульці. За наявними джерелами не можна точно визначити час та обставини їхньої міграції до Північно-Західного Причорномор'я. Окремими даними переміщення єдичкульців фіксується під час міграції єдисанців та джембуйлуковців в межі Кримського ханства у 20-х роках XVIII ст. і розселення на Запорозьких Вольностях [325, с. 1853]. За даними запорозького військового судді А. Вербицького, до 1718 р. ногайців узагалі на Дніпрі не було, в часи Олешківської Січі ногайські чабани лише інколи заходили на П. Буг, а в 1740 р. єдичкульці кочували на його правому березі [94, с. 59]. Належність до різних господарських систем і наявність певних відмінностей у культурі та побуті перешкодили асиміляції єдичкульців і буджаківців. Обидва ногайських субетноси трималися нарізно як у період спільного перебування в Бессарабії, так і під час подальших міграцій.

У період 1709-1734 рр., головним чином починаючи з 1725 р., ногайці, що мігрували з Північно-Західного Кавказу стали вільно займати давні козацькі землі. Степове лівобережжя Дніпра, включаючи й лівобережжя Самари, стало “кримською стороною”, запорожцям дозволялося виїжджати туди лише для полювання [229, с. 11]. Поруч з тим, у басейні Самари залишалося багато запорозьких зимівників [91, с. 50]. Під тиском міграції ногайців, запорожці, у свою чергу, стали заглиблюватися в межі Кримського ханства, влаштовували вздовж річок зимівники, займались рибалкою та іншими промислами, залишаючи степ вільним для кочування ногайців.

За станом на березень-травень 1725 р. переведені з Прикубання ногайці кочували на просторі від Кизикермена до Олешківської Січі, поблизу Перекопа, біля Качкар та Каланчака, а також вздовж р. Конки і впритул до

російського кордону; частина їх перейшла на правий берег Дніпра і розташувалася поблизу Січі. Стрімке розселення ногайців виклакало занепокоєння запорожців, які поскаржились кримському ханові на масове проникнення кочовиків на свої давні землі [325, с. 1113-1114]. У червні 1725 р. значна частина ногайців, зазнавши утисків від ханських урядовців і, вірогідно, через конфлікт із запорожцями, повернулася на Кубань [325, с. 1121-1122]. У 1728 р. єдисанці та джембуйлуки були знову розміщені у причорноморських степах. Кримський хан, в якості пільги, дозволив їм безборонно займати землі запорожців. Козаки нарікали: “барзе превеликую нужду от Ногайских орд мелисмо, которые, взявши от низу Днепра, Великаго Лимана, аж по самое пороги, горе Днепр со всеми тамошними по тоей стороне степовими угодиями и пожитками отняли” [91, с. 72].

Кочування ногайців запорозькими займищами фіксується по річках Томаківка і Кінська, у Великому Лузі, на півночі кочовища досягали слободи Кодак [91, с. 54, 88]. У лютому 1734 р. ногайці оселилися в Кодакі для виконання сторожової служби, а також для перешкоджання зв'язку запорожців з російською прикордонною адміністрацією. Напад кодацьких ногайців на село Биркут Полтавського полку став підставою для оголошення війни Росією Туреччині у 1735 р. [91, с. 53-54].

Повернення запорожців до російського підданства відбувалося в умовах жорстокої боротьби з ногайцями за територію. 11 грудня 1733 р. кошовий отаман Білицький писав київському генерал-губернатору Й. Вейсбаху: “ныне от нагайцов нападение имеем, которые с той стороны Днепра лдом переходя в верх Днепра выше старой Сечи и ниже, великую нашим козакам с своими улусами досаду чинят”. Запорожці неодноразово скаржилися ханові на утиски з боку ногайців, проте хан “оттуда нагайцам уступить не повелевает” [325, с. 1144]. Між запорожцями і ногайцями постійно відбувалися сутички і взаємний грабунок. Так, у 1734 р. ватага запорожців на чолі з Тимком Добридом виїздила для крадіжки ногайських коней. У Великому Лузі козаки натрапили на ногайський аул, уночі здійснили напад,

під час якого вбили одного ногайця, забрали 5 коней, смушки, овчини, шаблі, гроші та інші речі. Узимку наступного року “ездили они на речку Тумаковцу (Томаківку, – *В.Г.*) и взяли тамо у стоящих татар для харчу пятерых волов” [91, с. 88]. Це один із типових випадків, що характеризує способи, якими запорожці повертали втрачені землі.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. ногайці взяли активну участь в походах кримських ханів проти Росії. Під час нападу Фетх-Гірея на Україну взимку 1736-1737 рр., як зазначали кримськотатарські літописи, “все ісламське військо, кримське і ногайське однаково збагатилося”, кількість полонених досягла 100 тис. чол. [286, с. 212]. На загал, військові походи кримських ханів проти черкесів, участь Кримського ханства в турецько-іранських війнах, події російсько-турецької війни 1735-1739 рр., пов’язані з просуваннями російської армії вглиб Північного Причорномор’я та окупацією Кримського півострова, не сприяли стабілізації меж розселення єдисанців, єдичкульців та джембуйлукувців. Прикметно, що перед самим початком військових дій, навесні 1735 р. ногайці сповістили запорожців про своє бажання перейти до російської протекції [280, с. 351]. Практично до 1740 р. вони перебували в стані нескінченних міграцій між Північним Причорномор’ям та Прикубанням.

Підписання 18 вересня 1739 р. російсько-турецького мирного договору у Білграді позначило новий етап стабілізації кордонів у Північному Причорномор’ї. Потверджуючи головні принципи Константинопольського мирного договору 1700 р. про непорушні кордони, Білградський договір передбачив виокремлення бар’єрних земель, візуальне позначення лінії кордону, безвикупне повернення полонених “с обеих сторон во всяких случаях побранных”, вільний перетин кордону підданими обох імперій “с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя” [255, с. 899-904]. Договором окремо наголошено на непорушності підданства населення двох держав, зокрема “в подданстве Оттоманской империи обретающихся татар” і запорожців, виключаючи прийняття їх у підданство іншої держави. Чітко

означено заборону кожній з договірних сторін приймати до свого підданства втікачів з іншого боку кордона: “всех тех в обеих сторонах не принимать и не держать, но тотчас выдавать, или по последней мере ... вон высылать” [255, с. 902].

У статті 10 договору було спеціально обумовлено питання вирішення можливих суперечок між прикордонним населенням – ногайцями, кримськими татарами та російськими підданими. Також уточнено, що всі випадки загострення відносин між населенням порубіжжя мають бути вирішені прикордонними губернаторами. За думкою Р. Міхневої, ця стаття “служувала основою заходів щодо забезпечення порядку в прикордонних районах протягом багатьох років. У відповідності з нею створювалися комісії з розгляду суперечок та претензій населення порубіжжя” [226, с. 38]. Ніська конвенція, укладена 3 жовтня 1739 р. деталізувала критерії визначення кордонів, основуючись на міркуванні звести до мінімуму конфлікти між населенням порубіжжя [226, с. 39]. У 1742 р. російсько-турецька комісія остаточно визначили лінію кордону, що позначалася візуальними знаками (кургани, засіки, “седчатки”) і проходила по річках Берда і Конка до місця впадіння останньої в Дніпро, а далі – вниз по головному руслу Дніпра, через плавні до річки Кам’янки й тягнулася по степу через П. Буг по його середній течії [179, с. 834-835].

Білградський договір відрізняє від попередніх російсько-турецьких домовленостей детальна розробка процедури поладження прикордонних конфліктів, що мала контролюватися безпосередньо обома імперськими урядами. У 1741 р. “хану крымскому наиточнейше приказано ... не токмо над подвластными своими накрепко надзирать, чтоб не подали притчины Е.И.В. двору к неудовольствию.., но чтоб и от напрасных и пустых разглашеней воздерживали” [55, арк. 1]. Так само у 1758 р. гетьман К. Розумовський отримав царський указ щодо запорожців: “дабы от них всегдашнее воровство и разбой сокращено, и до того ... оны допущени отнюдь не были” [326, с. 151].

У 1754 р. обидва імперські уряди посилили контроль за відносинами Запорожжя з Кримом, особливо в питаннях переходу населення порубіжжя через кордон задля своїх господарських та торговельних потреб. Колегія іноземних справ Росії призначила в м. Микитине перекладача з турецької і татарської мов, який видавав запорожцям подорожні “білети” для проїзду в Крим. У 1755 р. запроваджено видачу “білетів” і серед буджацьких та єдисанських ногайців [27, *арк. 91*]. Між російською та кримською прикордонними адміністраціями велося жваве листування з приводу розшуку злочинців, що ховалися за кордоном. Так, очаківський Ібрагімпаша на прохання генерала Глебова відрядив загін для пошуку гайдамаків [27, *арк. 100*], а комендант фортеці Св. Єлизавети ув’язнив вірменина Гарбета Попова, каймакана ханської слободи Голти, який привласнив гроші та втік до Нової Сербії; його, на вимогу статті 8 Білградського договору, передали ханській адміністрації разом із грошима [30, *арк. 1-1 зв.*].

Важливим елементом існування стабільних кордонів стало розслідування випадків убивств на порубіжжі [27, *арк. 40-41*]. Слід зауважити, що з боку обох імперських урядів система нагляду за кордоном і механізм вирішення суперечок між прикордонним населенням були вкрай неефективними. Випадки вбивств і грабунків найчастіше залишалися нерозслідуваними, завдані збитки здебільшого не відшкодовувалися, а сутички між запорожцями та ногайцями і в подальшому залишалися невід’ємною частиною повсякденного життя степового порубіжжя. Та загалом ця система була достатньою для того, щоб у головних рисах регулювати межі розселення порубіжних мешканців і не допускати неконтрольованих міграцій. Степовий кордон у модифікації 1739 р. виступав не лише в ролі демографічного клапану, що поглинав кочових мігрантів зі сходу й перекривав їм зворотний рух, але й перетворився на стійкий бар’єр, котрий чітко визначав межі розселення єдисанців, єдичкульців та джембуйлуківців протягом трьох подальших десятиліть.

З початку 1740-х років простежується стабільне кочування єдисанців у Очаківському степу, за яким закріплюється назва Єдисана. У 1741 р. фіксується кочування на правобережжі П. Бугу єдисанців аулу Касим-мурзи, “Салтан Магмецького сына” та Сінь-мурзи, в 1742 р. – Булат-Мурзи, 1743 р. – аулу Кан(Джан)-Мамбет-мурзи по Телігулу [92, с. 238-242]. За повідомленням Пейсонеля (1755), кримські хани визначили єдисанцям для кочування межиріччя Дністра, П. Бугу і Дніпра [345, с. 300]. Північно-східні межі Єдисанської орди проходили в басейні середньої течії П. Бугу по лінії російсько-турецького кордону, починаючи від р. Кам’янка [325, с. 1860]. Північно-західну межу склав турецько-польський кордон, визначений Бучацьким (1672) і Карловицьким (1699) договорами. Його лінія йшла на захід від м. Новомиргорода до р. Синюха, потім по правому берегу П. Бугу, далі по річках Кодимі і Ягорлик до Дністра [270, с. 13].

Кримсько-польське порубіжжя у 50-х роках XVIII ст. почало стрімко заселятися землеробським населенням. Тим самим, на півночі колишнього Очаківського степу формувалася смуга постійної осілості, головним чином за рахунок українського та молдовського населення. Тут виникли порівняно великі (як для степової зони) населені пункти – “ханські слободи”: Балта, Голта, Перелети та інші, підвладні кримському ханаму та підпорядковані каймакану, інакше “гетьману” дубоссарському [76, арк. 79-81]. Цей новий осередок землеробської культури певною мірою скоротив площу кочування єдисанців й склав своєрідний буфер, що перешкоджав збройному проникненню ногайців у межі польських володінь в Україні.

Порівняно з Буджаком, Єдисан мав вигляд дикої пустелі, де, як свідчив Клеєман (1769), “окрім долини й пустого місця нічого видно не було, так само як і жодного дерева й [культурної] рослини”. Лише зрідка мандрівнику траплялися ногайські кишла, які він називає “пещанными местечками” (вірогідно будівлі з саманної цегли) та “деревнями” [198, с. 69]. Евлія Челебі близько 1656-1658 рр. також зазначив пустку Очаківського степу; єдиний

острівцею осілої землеробської культури складали землі, розташовані поблизу Очакова, де згадуються оброблені городи з бахчею [321, с. 112].

Характер місцевості позначився на особливостях розселення єдисанців, в якому виокремлюються два типи кочування. Аули знатних мурз рухалися за меридіональним типом: зима – південь, літо – північ; їхні кишла здебільшого розташовувалися на морському узбережжі, як, зокрема у каймакана Єдисанської орди, – на Куяльницькому лимані [72, *арк.* 43, 94]. Решта дотримувалася, за термінологією Г.Є. Маркова, стаціонарного кочування [221, с. 275], що зосереджувалося довкола лісосмуг у північних районах Єдисану. Не маючи стаціонарних будинків, такий кочовий колектив у зимовий період потребував величезної кількості деревини для опалення своїх юрт, де єдиним джерелом тепла слугувало відкрите вогнище [198, с. 71]. То ж узимку напрям руху кочовиків визначався не лише пошуком місць, зручних для тебенівки (годування худоби травною, що перебувала під снігом), але й доступністю деревини.

Вирубубання деревини ногайцями призводило до суцільного знищення лісосмуг як у їхніх кочовищах, так і на сусідніх землях запорожців. Узимку 1762 р. єдисанські аули кочували поблизу російського кордону, згодом перейшли через П. Буг і зупинилися зі своєю худобою в межах Бугогардівської паланки, завдавши Війську Запорозькому значної шкоди через вирубку дерев [72, *арк.* 94]. За спостереженням січового писаря І. Чугуєвця, єдисанці входили на запорозькі землі переважно взимку, кочуючи з худобою біля козацьких зимівників по річках Інгулець, Інгул, Громоклія і вщент знищуючи лісові угіддя [325, с. 1860]. Втім, єдисанці приходили на запорозькі землі не лише взимку. Зокрема у травні 1760 р. на землі Бугогардівської паланки прийшло “множество орды”, яка забрала в полон козаків-рибалок і поспіхом відійшла за кордон [64, *арк.* 25].

Єдисанська орда, порівняно з іншими ордами, займала найбільшу територію. Її чисельність, за даними І. Чугуєвця (1766), складала 40 тис. сімей [325, с. 1860], або близько 200 тис. чол. При цьому, густина населення

в Єдисані була меншою, ніж в інших ордах, що створювало сприятливі умови для збереження екстенсивного кочового скотарства, а разом з тим і традиційної соціальної структури. Враховуючи помітний вплив єдисанської родової знаті при ханському дворі, кримські хани намагалися розділити цю орду на дві частини. Менша частина єдисанців кочувала в низинах лівого берега Дніпра і на Кримському півострові.

Стабілізація меж кочування Джембуйлуцької орди спостерігається в другій половині 1740-х років. На 1744 р. зафіксовано кочування джембуйлуцьких аулів у Очаківському степу. Так, аул Чен(Джан)-Темірмурзи кочував біля урочища Аргамакли (Громаклія), поблизу запорозького Гарду, джембуйлуцький Аіту-мурза був на П.Бузі, Муса-мурза – на Кардашинському лимані [92, с. 243-245]. Перехід джембуйлуцьців на лівий берег Дніпра стався в 1744 р., натомість тоді запорожці засвідчили, що “джембулуцкая компания на Крымскую сторону чрез Днепр переправилась” [92, с. 243]. У подальшому р. Дніпро стала чітким вододілом меж розселення єдисанців і джембуйлуцьців. У 1754 р. фіксується, що “энбулуки ... находились в песках между Перекопом и Днепром, етсаны же кочуют по ту (правую, – В.Г.) сторону Днепра” [9, *арк.* 57].

За Пейсонелем, Джембуйлуцька орда постійно кочувала від Дніпра до Азова [345, с. 300]. Між Азовом і Кальміусом перебували так звані “азовські татари”, які востаннє згадуються у 1734 р.: “Озовские ... татаре, что на том боку степу коло Калмуса-реки” [91, с. 72]. Після російсько-турецької війни 1735-1739 рр. згадки про них зникають, натомість у цьому районі зазначається тільки несистематичне кочування джембуйлуцьців. Білградський договір передбачив зруйнування фортеці Азова і оголосив доокружну територію бар’єрною зоною, що не належала ні Росії, ні Туреччині. Але при цьому договором також було обумовлено дозвіл порубіжному населенню її для своїх господарських потреб, хоча заборонялося створення в ній стаціонарних жител. Така умова цілком задовольняла джембуйлуцьців, хоча на шляху їх перекочівки у межиріччі

Берди і Кальміуса розташовувалися землі запорозької Кальміуської паланки, що, з рештою території Запорожжя, належала Росії.

Запорозький Кіш часто дозволяв джембуйлукувцям пасти худобу на малозаселених лівобережних землях Запорожжя. Зі свідчень Гільденштедта (1773-1774) відомо, що запорожці пропускали через Кальміус “кримських татар” з худобою (ймовірно ногайців) за певну плату визначеною кількістю овець. Худобу вони “пасли влітку на всьому просторі до Самбека, звідки восени поверталися в Крим” [160, с. 222]. Йдеться про усталений порядок господарських відносин тюркомовного населення порубіжжя з козацтвом, який існував ще в часи кошового отамана Івана Сірка [227, с. 39]. Його зафіксовано й документами Архіву Коша, де, зокрема, зазначено дозвіл ногайцям не тільки вільно пасти худобу між річками Берда і Міус, але й рубати дерева для виготовлення своїх гарб [149, с. 89]. У березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров дозволив “татарам” пасти худобу біля р. Вовчої та в інших місцях “за недородом в Крымской стороне трав..., по соседственной дружбе” [149, с. 73].

Запорожці дозволяли тюркомовним сусідам користуватися своєю землею не лише з доброї волі. Використання степового порубіжжя по обидва боки кордону задля господарських потреб ногайців, запорожців та кримськотатарських чабанів було передбачено у Білградському договорі та пов’язаних з ним конвенціях. На них посилається інструкція Коша від 4 серпня 1754 р. щодо кримських чабанів, які пасли отари на р. Кінській: “понеже запорожские козаки в турецкой границе ... по своим промыслам ... довольствие, яко-то поселениями, сенокосами, рыбною добычу ... имеют, для чего и крымским жителем в российские границы за своими нуждами входить должно не возбранять” [93, с. 462]. У листопаді 1754 р. хан, з огляду на “недород в крымской границе трав” прохав Кіш впустити в свої землі кримських чабанів, на що був даний дозвіл “за тем договором, чтоб только в тех местах скот пасли, где зимовниками козаки не сидят и не содержат сена” [93, с. 598-599].

Отже, західну межу кочування Джембуйлуцької орди складали Олешківські піски і лівобережжя Дніпра; на півночі та сході її кочовища доходили до Запорозьких Вольностей в районі Великого Лугу, по річках Кінській і Берді. До 1759 р. джембуйлуківці займали більшу частину Перекопського степу, включаючи обидва береги р. Молочної [9, *арк.* 57]. При цьому їхня чисельність не була значною, за даними І. Чугуєвця (1766) їх нараховувалося до 5 тис. сімей [325, с. 1860] або близько 25 тис. чол. Через свою нечисельність і відсутність впливової родової знаті джембуйлуківці виявляли менше схильності до повстань, не чинили спроб самостійно змінити територію кочування і рідко входили в суперечки з запорожцями. Як зазначив І. Чугуєвець, “от сей орды запорожским козакам утеснения весьма мало бывает, они доволствуют своими дачами” [325, с. 1860].

При цьому, далеко не увесь Перекопський степ використовувався джембуйлуківцями. Південна смуга лівобережжя Дніпра і Північне Приазов'є були рясно вкриті осілими господарствами мешканців Криму, на кшталт “овчарських та скотських кошів” [92, с. 229-238]. Крім того, кочів'я Джембуйлуцької орди змістилося на південь у 1759 р., після переселення єдичкульських ногайців. На 1766 р. джембуйлуківці кочували “от Кази Кермена в низ к Кинбурну по Днепру и [далее] в степь” [325, с. 1860].

Єдичкульська орда тривалий час не мала стабільної території кочування. Проникнення окремих груп єдичкульців до причорноморських степів фіксується ще наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли частина великих ногаїв, попередників єдичкульців, відкочовувала до Буджака [324, с. 24]; у 1696 р. великоногайські мурзи Джакшат і Агаш перейшли з калмицьких володінь на Кубань, спільно з частиною едисанців, джембуйлуківців та малих ногаїв “и обще поддались хану крымскому” [9, *арк.* 3 зв.]. Однак перебування у Північному Причорномор'ї цілісної орди єдичкульців простежується не раніше 40-х років XVIII ст. У 1744 р. зазначено кочування єдичкульських аулів в басейні П. Бугу та степового правобережжя Дніпра, зокрема єдичкульців Муси-мурзи – біля колишньої

Олешківської Січі, Туван-мурзи – в урочищі Кошкояр, що біля Дніпра, Мегмет-мурзи – на Коршунському перевозі на Дніпрі [92, с. 242-243]. На 1747 р. єдичкульці у кількості до 20 тис. сімей кочували біля м. Бендери [9, *арк. 56 зв.-57*]. Таким чином, до 1759 р. єдичкульські ногайці перебували у стані постійних міграцій між Північно-Західним Причорномор'ям та Прикубанням.

Улітку 1747 р. єдичкульці масово відкочували з Бессарабії на Кубань; у липні того ж року їхні так звані “бідні люди” переправлялися з Криму на Кубань, “к Копылу”, а “багаті люди”, “дабы в тогдашнее летнее время не вытоптать [в Крыму] хлеба”, за проханням кримських татар, залишилися до осені біля Перекопу [9, *арк. 56 зв.-57*]. Останню частину єдичкульців можна пов'язати з тими ногайцями (зазначеними документами Коша без указання належності до орди), які намагалися самочинно оселитися на землях запорозької Кальміуської паланки у жовтні 1747 р. Близько 29 жовтня 1747 р. ця група на чолі з шістьма мурзами, маючи 60 кінських табунів і до 100 овечих отар, перейшла російсько-турецький кордон і розташувалася для кочування біля річок Берда, Каратиш, Зелена, зайняли Білосарайську косу та дійшли до Кальміуса. Причину цього переміщення запорожці пояснювали як “за неимением в дальних крымских сторонах трав для прокормления ... табунов чрез проходящую зиму” [91, с. 424]. На вимогу кальміуського полковника Марка Уса залишити запорозькі землі, ногайці відповіли: “Ви-де на нашем степу живете и ми в своем степу поволни. И ежели вам какое утеснение есть, то ви-де прежде нас отсего из степу изийдете. А ми имеем по самой Озов за свою отчину” [91, с. 423].

Походження цієї, на перший погляд, парадоксальної заяви слід ув'язати тим, що кримські хани, зокрема Селім Гірей, намагаючись будь-що втримати ногайців під своєю владою, переконували їх в тому, що до 1735 р. “часть эдичкулских и едисанских татар на той же степи по Днепру, Самаре и Конским водам в запорожские дачи введена была и обще с запорожцами всеми угодьями непрекословно ползовалась” [325, с. 1853]. На вимогу

Коша вивести ногайців із запорозьких земель Селім Гірей-хан відповів, що вони його не слухаються, і що він не заперечує проти того, якщо запорожці силоміць виженуть ногайців зі своїх земель [280, с. 301].

Кримські хани намагалися не допустити значної концентрації ногайців на Кубані та прагнули запобігти відтоку кочового населення з Північного Причорномор'я. Як пояснювала Колегія іноземних справ, “ханов кримских интерес, чтобы не иметь на Кубани много народа, приходящего по тамошнему местоположению ... в непослушание” [325, с. 1869-1870]. Такий “непослух” виявлявся не лише у повстаннях та участі в заколотах кримської знаті проти ханів, але й у несанкціонованих війнах з горськими народами Кавказу, набігах на прикордонні російські землі районі фортець Св. Дм. Ростовського та Кизляра. Це спричиняло ускладнення російсько-турецьких відносин, за що Порта, виконуючи білградські зобов'язання, часто усувала ханів з кримського престолу.

До 1759 р. єдичкульці знову були розміщені в Бессарабії, біля р. Сари-Голь (або Сари-Су) [280, с. 45-46]. Нарешті Крим Гірей-хан розв'язав проблему оселення єдичкульців, перевівши їх до південної смуги дніпровських плавнів, упритул до Запорозької Січі та російсько-турецького кордону. На думку І. Чугуєвця, переселення єдичкульців до Дніпра відбувалося лише з того міркування, щоб зміцнити кримський кордон з боку Запорожжя: “реченная орда расположением на крымской степи служить может всему Крыму крепкою против всякого нечаянного набега оградою” [325, с. 1853]. Окрім єдичкульців, Крим Гірей мав намір переселити до Перекопу і Азовського моря до 30 тис. сімей єдисанців та 20 тис. сімей джембуйлуківців. При цьому між ногайцями був розголос, що їх збирають на лівобережжі Дніпра для нападу на запорожців [65, арк. 1, 3].

У вересні 1759 р. хан почав селити близько 20 тис. єдичкульців “у реки Днепра у Сечи Запорожской” [64, арк. 1], точніше між річкою Рогачиком і Кизи-Керменем [280, с. 45-46, 378]. Населення Єдичкульської орди стрімко зростало за рахунок переведення з Прикубання та інших регіонів решти

відгалужень колишніх великих ногаїв. На 1766 р. кількість єдичкульців досягла 40 тис. сімей [325, с. 1859] або близько 200 тис. чол. Дуже швидко кочів'я єдичкульців простяглися на схід від Рогачика, включно з Білозерським лиманом, охопили південі пасма Великого Лугу і на 1763 р. зайняли лівобережжя р. Кінської [74, с. *арк. 179, 182, 192*]. На 1766 р. єдичкульці кочували “от устья реки Конских вод в верх по Днепру мимо порогов к устью реки Самары, вверх по оной и Калмиусу, разстоянием более пяти сот верст” [325, с. 1858]. Інший напрям розселення єдичкульців пролягав землями джембуйлуківців, тобто лівобережжям Кінської до р. Берди. Єдичкульські аули розсіялися до Перекопа і по річках, що впадають в Кінську, “аул от аула в виду” [325, с. 1858].

Характер території розселення Єдичкульської орди не сприяв кочуванню за меридіональним типом. Єдичкульці трималися стаціонарного типу кочування, місця зимівок визначалися поблизу лісових смуг. Як зауважив І. Чугуєвець, “Едичкулские татара не имея на своей стороне по степях лугов и лесов, следовательно никакой защиты, в своих дачах пребыть не в состоянии” [325, с. 1861].

Єдичкульці часто переходили кордон і розташовувалися на кочування в Запорозьких Вольностях: у Великому Лузі, біля порожистої частини Дніпра та біля самарських плавнів, де розташовувалися на кочування і дошкуляли крадіжками з запорозьких зимівників. Найбільшого клопоту завдавало вирубування дерев єдичкульцями у дніпровських та самарських плавнях, через що “все знатные леса гораздо редки стали”. Самочинні відкочівки єдичкульців за межі кордону змусили багатьох козаків залишити свої зимівники на р. Кінській і перейти на правобережжя Дніпра. Загальну суму збитків від єдичкульців Кіш у 1766 р. оцінив у 200 тис. рублів [325, с. 1857, 1859, 1862]. Тому запорожці почали настійливо клопоталися “о удалении сего едичкулского народа от здешних селений и границ и о своде на прежни его жилища” [15; *арк. 164*] і, з свого боку, також стали дошкуляти їм грабунком та заподіянням збитків.

Скоро єдичкульці опинилися у вкрай складних умовах, що викликали хаотичні міграції. В середині лютого 1760 р. “єдичкуловские народы” відкочували на правобережжя Дніпра і по кризі перейшли за р. П. Буг [64, арк. 3]. Однак у жовтні 1760 р. Крим Гірей-хану вдалося повернути назад єдичкульців. Аби не загострювати відносин з російським урядом у листопаді 1760 р. Крим Гірей вивів з російських володінь усіх ногайських чабанів, які в “немалом числе кошей” пасли худобу на запорозьких землях, зокрема на Великому Лузі і Самарі. Прикметно, що ті ногайці “знакомим козакам плачем жаловались и не хотели ... на степь убираться” [65, арк. 52 зв.]. У 1762 р. частина єдичкульців була переведена на Кубань [25]. Та все ж, більша частина єдичкульців лишилася у Північному Причорномор’ї.

Крім Буджацької, Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, у Північному Причорномор’ї протягом 1739-1768 рр. перебували й інші кочові колективи. Так, разом із Джембуйлуцькою ордою кочувало 9 киргизьких (точніше казахських) аулів з 198 кибитками [280, с. 47]. Вірогідно вони мігрували до Північного Причорномор’я разом з джембуйлуківцями, котрі ще з XVI ст. мали тісні контакти з казахськими ордами. З часом киргизи перейшли до осілості, наприкінці XVIII ст. утворивши поблизу Перекопу кілька сіл [15, арк. 1-12]. Окрім них, протягом 1742-1756 рр. у степовій частині Криму кочувало 7 тисяч кибиток султанаульських ногайців. Будучи російськими підданими, вони до 1741 р. перебували між Кизляром та Кабардою. Селім Гірей-хан перевів їх до Північного Причорномор’я, пообіцявши виділити вдосталь землі між Кінбурном та Перекопом, розмістив їх у посушливих районах Кримського півострова. Під час заколоту Сеадет Гірей-султана в Прикубанні 1755-1756 рр., султанаульці повернулися до Північного Кавказу [206, с. 144, 151].

Комплексний аналіз джерел періоду 1739-1768 рр. засвідчує скорочення частоти і площі охоплення кочівницьких набігів, котрі в умовах стабілізації російсько-турецького кордону редукуються в несистематичний грабунок порубіжної смуги. Ситуація на порубіжжі після укладання Білградського

мирного договору докорінно відрізнялася від попереднього періоду, коли, за спостереженням О.Г. Саніна, тільки у перші 25 років XVIII ст. кримськими татарами і ногайцями здійснено понад 93 набіги на російські та українські землі, в результаті яких було вбито понад 3 тис. чол., забрано в рабство більше 90 тис. чол., відігнано худоби 74370 коней, 42418 великої рогатої худоби, зруйновано більше 600 сіл і 49 церков; матеріальні збитки склали 784 662 рублі [274, с. 357].

Масштабні набіги ногайців на українські та російські землі здійснювалися тільки під час російсько-турецьких воєн 1735-1739 і 1768-1774 рр. у складі кримського та турецького війська. У період 1739-1768 років фіксується лише кілька великих нападів ногайців на російські володіння. Найбільший набіг був спрямований на Бутогардівську паланку у листопаді 1747 р. Це був не просто напад з метою грабунку: ногайці демонстративно пограбували і осквернили козацьку церкву в Гарді [54, *арк. 8 зв.*]. Приводом для цього нападу стала втеча ясирів-калмиків. Ногайці єдисанського Дзяун(Джаум)-мурзи, озброєні рушницями, списами, шаблями і сагайдаками напали на Гард обстріляли його з рушниць та луків, “неприятелски шатались и з находящихся при Гарду немалое число казаков ... разогнали”, захопивши полковничий військовий прапор і полонивши кількох запорожців [57, *арк. 2-3*].

У цілому можна погодитися із визначенням В.В. Трепавлова, що “ногайсько-козацькі відносини коливалися між відкритою ворожістю і вимушеним нейтралітетом. Як би не склалися відносини з окремими общинами, степовики сприймали козаків як чужинецьку силу, що зайняла їх прадавню землю” [305, с. 49]. Хоча козацтво до середини XVIII ст. ще не уособлювало наступу землеробської колонізації на кочівницьку ойкумену і не становило для кочовиків загрози тотального знищення. Заглиблюючись у степ, козаки займали під зимівники прибережну смугу річок, тоді як степова смуга залишалася ногайцям (за виключенням території компактного

розселення запорожців на правобережжі Дніпра) цілком вільною для кочування.

Господарські системи обох прикордонних суспільств до середини XVIII ст. мали головними елементами скотарство, у відгінно-пасовищному варіанті запорожців та кочовій модифікації більшості ногайців. Така територіальна і господарська спеціалізація не спонукала запорожців і ногайців до боротьби, спрямованої на цілковите знищення одне одного, навпроти того, вона складала основу терпимого співіснування, яке не порушувався наявністю здобичницького промислу і періодичними війнами. За спостереженнями кн. С. Мишецького, “хотя татары им (запорожцам, – В.Г) много пакости чинят.., но они то все ни во что не вменяют, рассуждают.., что и они завсегда могут свои реванжи сыскивать” [229, с. 25]. Взаємне сусідство з украї розмаїтим спектром відносин влаштовувало обидві прикордонні спільноти.

Ситуація докорінно змінилася у середині XVIII ст., коли в умовах стабілізації кордонів степове порубіжжя зазнало великого припливу землеробського населення, що, в свою чергу, призвело до трансформації традиційного укладу життя. Витіснивши на другий план традиційні промисли, землеробство починає займати чільні місця в господарській системі Запорожжя, особливо за часів кошового отамана П. Калнишевського (початок 1760-х-1775 рр.) [150, с. 51-72]. З кримського боку степового кордону чисельність населення зростала за рахунок переселення ногайців з Північного Кавказу до Причорномор'я. Прикордонні суспільства впритул підійшли одне до одного; масштаби їхнього розселення у степовій зоні досягли критичної межі, з огляду на екстенсивний характер їхньої економіки. І це надзвичайно загостило проблему безконфліктного використання угідь порубіжної смуги, передбаченого Білградським договором.

У зв'язку зі зростанням щільності населення Запорозьких Вольностей, козацькі зимівники, села й хутори все далі більше насували на ногайські

кочовища, тим самим скорочуючи простір кочівницької ойкумени. Ногайці дуже непокоїлися тим, що запорожці в межах їхніх кочовищ “двори поселили и ... землю пахали и сено косили” [92, с. 494]. Всередині кримських володінь розташувалась запорозька Прогноїнська паланка, існування якої дратувало кримських ханів та сераскерів ногайських орд [280, с. 52]. Ще один осередок постійного перебування запорожців вглибині ногайських кочовищ виник у Північно-Західному Причорномор’ї, на Телігулі та в Прикубанні на Єйських косах. Там існували стаціонарні будівлі, пов’язані з рибним та соледобувним промислами, “чулани”. У 1758 р. кубанські ногайці Темір-мурзи напали на запорожців, що рибалили на Єйських косах, порубали човни і порізали сітки, спалили будинки [66, *арк. 129-130*].

Частина запорозьких козаків, уникаючи будь-якої регламентації та контролю, взяла активну участь у гайдамацькому русі. Головні осідки гайдамаків розташовувалися в середній течії П. Бугу. Гайдамаки не визнавали жодних кордонів та заборон й окрім нападів на польські маєтки в Правобережній Україні часто вдавалися до грабунку ногайців [151, с. 513-515], що категорично заборонялося запорозьким козакам. Гайдамацтво перетворилося на важливий фактор життя степового порубіжжя, котрий впливав і на процес кочування ногайців. У 1761 р., за повідомленням Коша, “по разным татарским урочищам степь выгорела и хотя татары с скотом намерены подвинутца поближе к реке Бугу, только опасаются гайдамак”. Адже в січні того року гайдамаки відігнали у ногайців 80 голів рогатої худоби [67, *арк. 12 зв.*].

Напади запорожців також перешкоджали кочуванню ногайців. Зокрема у 1741 р. козаки розігнали кибитки ногайців на урочищі Чичаклея та відігнали від них 12 коней [92, с. 240]. Як засвідчують реєстри ногайських збитків, що розглядалися на прикордонних комісіях, гайдамацькі і козацькі ватаги відганяли ногайських коней, забирали майно та речі побуту, звільняли або силоміць відводили невільників-ясирів. Та попри цю

переважно грабіжницьку мотивацію, козаки не мали за мету фізичне знищення ногайців, не руйнували їхніх осель і не намагались у будь який спосіб змінити межі їх розселення. Випадки вбивств запорожцями ногайців траплялися рідко. Та ногайці не приховували роздратування на запорожців, не без підстав ототожнюючи їх із гайдамаками. Російському перекладачу в Микитиному Ф. Семенову вони заявляли: “к содержанию соседственной приязни [они] являются склонны... Тех людей которые татар разоряют давно б смирили, и жилища их все разорили, точно как от крымского хана, так и от их командиров имеют крепкое запрещение” [67, *арк. 3 зв.*].

Крім того, ногайців непокоїло посилення російського контролю над порубіжжям, що пов'язувалося з будівництвом фортеці Св. Єлизавети. У серпні 1755 р. в таборі єдисанського каймакана на р. Куяльник російським посланцям було заявлено: “У нас бы де все было тихо (,) толко де чинимых от запорожцов обид терпеть не могут и все де нагаицы намерены Запороже и здешнее селение (Нову Сербію, – *В.Г.*) разорить и в том де хотя они позволения у хана крымского и просили(,) толко де не дал и одного из оных затеищиков(,) кой тому бунт производил казнил, за что и оные нагаицы того хана намеряют кинуть(,) также переменя того хана детеи буджацкого и нагайского султанов” [27, *арк. 105*].

Грабіжницька мотивація, як на перший погляд, була присутньою і в нападах ногайців на запорозьке порубіжжя. Вони також крали у запорожців коні, худобу та інше майно, переважно речі, яких їм бракувало: зброю, рибальське приладдя, предмети побуту і продукти харчування (головним чином борошно). Розгляд ногайських нападів дозволяє з'ясувати, що, поруч з грабіжницькими мотивами, ногайці керувалися й свідомим наміром протидіяти процесу землеробської колонізації. Деякі ногайські напади мали виключну мету завдати якомога більше шкоди запорожцям, розладнати їхнє господарство та потіснити їх з пасовищних площ. При цьому запорожці не розглядалися нарізно з росіянами. Обурення будівництвом укріплень у Новій Сербії ногайці виплескували і на козацтво, вважаючи його частиною

загрозливого світу Російської імперії, що насувався на збіднілий і послаблений тюркомовний світ.

Джерела дозволяють простежити випадки усвідомленої ворожості ногайців у відношенні до запорожцями. У 1754 р. запорожці Назар Глухий та Демко Шкода за крадіжку коней полонили джембуйлукивців Кару і Мусу, привезли до Січі для допиту та зачинили в пушкарні. Кара спробував утекти, порубав шаблею “сторожей пушкарских” Федора Щербину та Макара Ткача, накинувся й на інших козаків, але його схопили й закували в кандали. Потім, як пояснювали запорожці, “оной нагаец ... будучи в безумии своем удавился” [54, *арк. 8 зв. 51; 1823*]. У 1760 р. із зимівника Терешка Білого на р. Вовчій 13 ногайців, озброєні списками й сагайдаками, відігнали табун з 80 коней і 23 лошат. Козаки намагалися їх наздогнати, та вони сховатися за кордоном [12; *арк. 45-45 зв.*]. У 1759 р. єдичкульці зайняли під пасовище Басанську плавню, викрали 10 волів із зимівника Антона Сукура та Івана Шолудка. Того ж року озброєний комонний єдичкульський загін на чолі з одним мурзою, на каюках переправився на запорозький бік Дніпра й пограбував козацькі зимівники в Басанській плавні [12; *арк. 138 зв.*]. Інша група ногайців “многочисленно наехал ... заняли разбойническим и неприятелским видом” велику кількість худоби запорожців в урочищі Носаківському. Коли ж постраждалий власник, козак Кузьма Чорний приїхав до єдичкульського мурзи з вимогою повернути худобу, той стягнув Чорного з коня, бив ногою в груди, а його підлеглі напали на інших козаків [66, *арк. 141*]. У грудні 1759 р. із зимівника козака Павла Чаплі в Олександрівському шанці єдичкульці вибрали півтори сотні (бочок, пудів?) солі з ями, приготовленої господарем для засолу риби [66, *арк. 149-150*].

Коли запорожці виявили у ногайців крадену худобу, ті відповідали, що знайшли її, коли вона тинялася степом без нагляду і повертали її тільки за викуп. Біля запорозьких зимівників ногайська худоба витолочувала пасовища і витравлювала сіно; на рибальських станах ногайці крали рибу, коли запорожці витягували сітки. Як підсумував І. Чугуєвець, “Словом,

через всю зиму крадут и грабят все, что только могут: хлеб и прочие съестные припасы, лошадей с конюшен, из пасек улья с медом” [325, с. 1861-1862]. Важливим мотивом ногайських набігів все ще залишалося здобуття ясирів, на яких обертали полонених запорожців. Протягом 1747-1748 рр. ногайці та кримські чабани захопили в полон 33 козака, вбили 18 козаків, при тому, що кількість вбитих запорожцями кримських підданих склала 6 чол. [92, с. 280-285]. Майно запорожців, яке неможливо було забрати (будинки, сіно, деревина, пасіки тощо) ногайці часто знищували [74, *арк. 180-181*], трошили човни, можливо тому, що запорожці часто нападали на ногайців, переправившись човнами через річку [93, с. 412].

Вказані випадки підлягали розгляду на комісіях з вирішення прикордонних суперечок, що проводилися на основі ст. 5 і 10 Білградського договору. Перші спроби розглянути порубіжні суперечки простежуються ще в 1739 р. [280, с. 300]. У 1743 р. єдисанці подали кримському хану скаргу на запорожців, звинувачуючи їх у крадіжці 368 коней [53, *арк. 19, 92*]. Реєстри скарг населення з обох боків кордону за 1739-1744 рр. розглядалися на комісії у 1745 р., що проходила біля р. Білозерка, за присутності російських та кримських представників. Російську сторону представляв уповноважений від київської губернської канцелярії капітан Максимов [54, *арк. 8 зв.*]. У 1748 р. ханські урядовці склали нові реєстри збитків, більшість яких стосувалася ногайців, меншою мірою – кримських татар, що мали свої господарства в Перекопському степу, та інших турецько-кримських підданих [87, с. 432-436]. У листопаді 1748 р. кримський Арслан Гірей-хан, посилаючись на ст. 5 Білградського договору, знову став вимагати відшкодування збитків, завданих запорожцями [87; 430-431].

При цьому ханська адміністрація не пропонувала проведення розслідування зі складною процедурою слідства й доказів, а лише вимагала компенсації за збитки своїх підданих. З свого боку, хан домігся того, щоб буджацький сераскер-султан розшукав 518 вкрадених ногайцями коней та повернув їх запорожцям [87, с. 440]. Київський генерал-губернатор відхилив

такий спосіб вирішення прикордонних суперечок. 22 грудня 1748 р. він відрядив на Січ секунд-майора О. Нікіфорова з метою проведення слідства серед запорожців. Кримському хану було нав'язано розв'язання прикордонних суперечок за російським сценарієм. Того ж місяця до Січі прибули представники (депутати) від очаківських турків та буджацького сераскер-султана, згодом від кримського хана [88, с. 5-8]. Однак у січні 1749 р. через повстання сіроми на Січі, моровицю та інше запланована комісія не відбулася. Кримський хан, намагаючись уникнути нав'язаного йому проведення комісії в межах російських володінь, просив її відкласти до квітня 1749 р. [88, с. 8-10; 326, с. 8].

Під час перших зустрічей російських та кримських представників з'ясувалося, що вони по-різному розуміють завдання комісії. Російський офіцер, відряджений для проведення слідства у запорожців, намагався очолити роботу всієї комісії, виступаючи при цьому не в ролі захисника інтересів запорожців, як російських підданих, але як посередник між ними, ногайцями і кримськими татарами. Кримські депутати розуміли сенс комісії в негайному отриманні відшкодування від запорожців, уникаючи участі в розгляді запорозьких скарг. Запорожці, вбачаючи в проведенні прикордонних комісій загрозу для своєї автономії, всіма способами ускладнювали процедуру слідства, і свої претензії на кримських підданих складали тільки задля блокування їхніх претензій. Ногайці ж, не маючи власного представництва, виступали тільки в ролі свідків та потерпілих, і, не маючи надії на відшкодування, задовольнялися безмитною торгівлею кіньми на січовому базарі [92, с. 301].

Комісія відновила роботу у квітні 1749 р. і проходила у два етапи: з 8 квітня по 30 травня і з 7 по 16 червня. Секунд-майор Нікіфоров намагався будь-що закінчити комісію, наполягаючи на тому, щоб запорожці виплатили кримським підданим компенсацію в тому розмірі, яка б могла їх задовольнити. З цією метою він влаштовував допити з “пристрастиєм”, “для запитань” викликав курінних отаманів і простих козаків. Проте в результаті

отримав лише одне зізнання козака Василя Черненка [92, с. 290-296]. У дослідженні А. Андрієвського слушно зауважено, що О. Нікіфоров повадився із запорожцями більш брутально, ніж того вимагав від нього російський уряд [88, с. 10]. Дійсно, російський офіцер у своєму прагненні контролювати запорожців і бути посередником між порубіжним населенням, інколи ставав на бік кримських інтересів. Однак навіть тоді кримські скарги лишалися бездоказовими. З свого боку Кіш, подавав на розгляд комісії все нові факти запорозьких збитків, підкріплені належними свідченнями та доказами. В результаті вийшло, що кримським депутатам вдалося довести причетність запорожців до вбивства тільки 6 кримських підданих, тоді як запорожці переконали комісію у тому, що кількість вбитих козаків складає 18 чол., полонених – 33 чол.

Як сповіщав І. Чугуєвець, від цих комісій “настоящего успеха получить весьма трудно”. Траплялося, що ногайські мурзи, винні в грабунку запорожців, самі були депутатами на прикордонних комісіях й упереджено відкидали претензії запорожців, відповідаючи на них власними, часто – вигаданими [325, с. 1863]. Єдина можливість закінчити роботу комісії й укласти відповідний договір, на якому наполягав російський уряд, залишалася тільки в “заміні”, тобто офіційному спростуванні взаємних претензій як таких, що є рівнозначними.

Суперечки між кримськими підданими та запорожцями тривали і надалі, створюючи необхідність для проведення нових комісій з наступними “замінами” претензій. У період між комісіями 1752-1754 рр. і 1760 р. реєстри втрат запорожців становили: вбитих козаків – 55 чол., забраних у полон – 9 чол., украденої рогатої худоби – 1107 голів, коней – 2877, грошова оцінка збитків (у тому числі й на лікування поранених козаків) склала 5823 руб. [66, арк. 94-95 зв.]. За збитки, завдані запорожцями ногайцям та кримським татарам Кіш напередодні комісії 1760 р. розпорядився віддати лише єдисанцям 1 тис. голів худоби [66, арк. 98]. Реєстр запорозьких збитків, створений під час цієї комісії був значно меншим за обсягом ніж

ногайський [54, *арк. 15*], що, на наш погляд, відповідало реальному стану речей. Пожвавлення процесу української землеробської колонізації Північного Причорномор'я призводило до посилення суперечностей між козацтвом та їх кочовим довкіллям.

Якщо стабілізація російсько-турецько-кримського кордону була зумовлена зростанням військово-політичної могутності Росії, то унормування ситуації на порубіжжі Речі Посполитої виходило з прагнення Порти не допустити остаточного послаблення цієї держави і поглинання її східних територій Росією. Безпека території Польщі гарантувалася домовленостями Росії, Османської імперії та великих західноєвропейських держав [144, с. 344-345]. Напади кримських підданих на польські володіння в Правобережній Україні траплялися як неконтрольований і небажаний побічний наслідок воєнних дій, спрямованих проти Росії під час російсько-турецьких воєн 1710-1711, 1735-1739, 1768-1774 років, а також в умовах розгортання боротьби Станіслава Лещинського та Августа Саксонського за польську корону.

До першого поділу Польщі у 1772 р. лінія польсько-турецького кордону визначалася Карловицьким договором 1699 р. У 1741 р., під час розмежування російсько-турецького кордону, здійснено деякі спроби уточнення польсько-турецько-кримської прикордонної лінії [91, с. 267]. Прикордонні відносини підданих Польщі та Криму регулювалися російсько-турецьким договором 1719 р., в якому обидві імперії зголосилися захищати суверенітет Речі Посполитої. Турецький султан, зокрема зобов'язався призначати молдавськими господарями лише тих, хто відповідав вимогам польського короля; з Молдови було виведено буджацьких ногайців, котрі вже встигли осісти там і загрожували стабільності на кордонах. Між Туреччиною та Польщею уклалися угоди, що гарантували свободу торгівлі і захист майна підданих обох держав; на порубіжжі встановлювалося судочинство з дотриманням повної процедури слідства [144, с. 357]. На їхній основі проводились комісії з розгляду

прикордонних суперечок. Одна з таких відбулася взимку 1760/61 рр. у м. Ягорлик, де кримські представники передали польським комісарам 20 полонених шляхтичів, а з свого боку вимагали виплатити велику суму компенсації за шкоду, завдану кримським підданим гайдамаками, в разі несплати кримський хан погрожував здійснити набіг [67, *арк. 4 зв-5*]. Загалом, стабілізація польсько-турецького кордону сприяла виникненню на західній ділянці українського степового порубіжжя розгалуженої інфраструктури, що гарантувала особисту безпеку, торговельні та майнові права населення обох боків кордону [270, с. 27-28]. Це склало умову для інтенсивного заселення носіями землеробської культури степового правобережжя Дніпра в середині XVIII ст., стабільна осілість яких чітко позначила північну межу кочування причорноморських ногайців.

Таким чином, територія розселення і характер відносин ногайських орд Північного Причорномор'я із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. визначалися тенденцією до стабілізації кордонів між Російською і Османською імперіями, що прилаштувало відносини прикордонного населення до вимог мирного співіснування. У цей період частина ногайців вийшла з стану нескінченних міграцій між Північним Причорномор'ям, Північним Кавказом і Поволжям і отримала стабільні межі розселення у причорноморських степах під владою Кримського ханства й Туреччини.

2.3. Ногайські орди в політичній системі Кримського ханства

Поняття “підданство” у кочових народів не мало більшості атрибутів, характерних для носіїв землеробської культури. Б.-А.Б. Кочекаєв не без підстав зауважив, що в традиційному розумінні ногайців “підданство” значило не більше, ніж “протекція”, перебування слабшого під захистом сильнішого, котре виключало сталі політичні зв’язки [206, с. 99]. Кочовик, підпорядковуючись військово-політичній силі, що переважала його власну, залишався незалежним у повсякденному житті. Ця істотна риса визначалося характером економіки та укладом повсякденного життя кочовиків, непідвладних державній регламентації тією мірою, що була характерною для землеробських суспільств. Політогенез кочових народів не йшов далі стадії протодержави-чіфдом [125, с. 175], тим самим визначаючи і специфіку їх підпорядкування державам землеробських народів.

Як і більшість номадів, ногайці не мали сталих політичних зобов’язань стосовно будь-яких держав, які встановлювали над ними контроль. За спостереженням Іакинфа Бічуріна, “кочевые народы подданством полагают выиграть четыре процента на один; поэтому, при случае, они даже соперничают в готовности подданства. Клятву они считают средством выиграть, а клятвopреступление и вероломство пустыми словами... Кроме того, они ищут свободы от ясака и возможности служить в войне для грабежу” [248, с. 126-127]. Послаблення контролю розглядалося кочовиками за ознаку слабкості держави; своїми набігами вони прискорювали її падіння і, користаючись цим, легко змінювали політичну орієнтацію. За часів “Смути” в Росії на початку XVII ст., ногайці вийшли з її підпорядкування і взяли активну участь у кримських набігах на російські землі. Під час міжусобиці в Калмикії у 1720-х роках вони перейшли з калмицького до кримського підданства. Так само, напередодні ліквідації Кримського ханства, у 1770 р. ногайські орди пристали до союзу з Росією, полегшивши їй просування до Чорного моря.

Традиційна влада в кочівницькому суспільстві мала консенсуальний характер і, в більшості, трималася на особистому авторитеті її носія. Ця обставина істотно відрізняла протодержави номадів від держав землеробських спільнот, де влада була формалізованою і здійснювалася через легітимізовані важелі. Максимального обсягу атрибутів держави кочівницька імперія набувала у відносинах із зовнішнім світом [209, с. 329], здійснюючи війни, торгівлю і надсилаючи посольства. Ці зовнішні ознаки формували в землеробському світі сприйняття кочівницьких імперій як повноцінних держав. М.М. Крадін, основуючись на теорії Макса Вебера щодо влади в традиційному суспільстві, розмежовує поняття “влади” і “панування”, розуміючи у першому випадку просте насильство, що не є обов’язково легітимним, у другому – “об’єкт влади визнає свій статус законним і підпорядковується господарю в силу існуючих норм” [208]. Підпорядкування одного кочівницького етносу іншим трималося на простому насильстві, не обтяженому складними формами легітимізації. Завойований номадний колектив у разі знищення родової аристократії (а разом з тим і конічного клану) перетворювався на аморфний етнічний матеріал, який асимілювався народом-завойовником, переймаючи його мову, релігію та ідеологію [251, с. 15, 72-73]. В разі збереження конічного клану або його елементів, завойована етнічна спільнота не втрачала своєї ідентичності й перебувала в стані данницької залежності.

У результаті внутрішніх усобиць та калмицького завоювання Поволжя, в першій третині XVII ст. відбулася руйнація ногайординських політичних традицій. Зникають нащадки головної лінії Едигейовичів, які мали титули бія, нурадина, кековата і тайбуги. Однак елементи конічного клану збереглися, завдяки існуванню улусної системи на чолі з мурзами. Свій родовід ногайські мурзи пов’язували з Едигеєм, чим обґрунтовували свою владу в улусах і аулах, об’єднаних у орди. Мурзи залишалися на вершині дрібних конічних кланів, що існували на рівні орд і улусів.

Під час перебування у складі Калмицького ханства підвладний стан ногайців полягав у виплаті данини, нерівноправному розподілі пасовищ на користь пануючого кочового етносу (калмиків) та залежності у військово-політичних питаннях від калмицької аристократії. Єдисанці, джембуйлуківці та великі ногаї (окрім тих, що перебували поблизу Астрахані під контролем російської адміністрації), кочували за маршрутами, визначеними калмицькою знаттю та віддавали калмикам частину від приплоду худоби; у пізніших документах ця категорія ногайців зазначена як “ясачні ногайці” [2, *арк. 6*]. Залежне становище ногайців від калмиків у тогочасних документах називалася “кочуванням в калмицьких улусах”, або “спільне з калмиками кочування” [34, *арк. 1-2 зв.*]. Мурзи малих ногаїв зберегли за собою право самостійно визначати маршрут кочування. Їхня залежність від калмиків полягала у щорічному наданні “по кумачу” від кожної сім’ї. У пізніших документах (1742 р.) уточнюється, що калмицький хан брав від кожної сім’ї малих ногаїв по одному барану та примушував надавати коней, тобто здійснювати поштову повинність [5, *арк. 2*].

В умовах калмицького домінування внутрішній лад ногайців лишався неушкоджений. Вони кочували самостійно, здійснюючи увесь цикл кочування окремими аулами на чолі з власними мурзами. Єдину відмінність складало те, що місце колишніх ногайординських дигнитаріїв посіла калмицька знать на чолі з ханом і тайшами. Остання перебрала на себе функції військово-політичного контролю й управління набігами, розподілу пасовищ та регуляцію процесу кочування, намагалася монополізувати зовнішню торгівлю та редистрибуцію додаткового продукту, що надходив іззовні. Мірою переселення ногайців до Північного Причорномор’я подібні функції перебрали на себе кримські хани, здійснюючи редистрибуцію військової здобичі та ясирів, отримуваних у результаті набігів.

Особливість політичного устрою Кримського ханства полягала в одночасному існуванні двох різних систем. Відносно розвинена політико-адміністративна система існувала в районах землеробської культури, в

Кримському півострові; типологічно вона була подібною до близькосхідних систем. Однак у Буджаку, Очаківському й Перекопському степу лишалась у силі архаїчна модель, пов'язана з кочівницькими політичними традиціями [337, с. 25]. Будь-які спроби кримських ханів посилити податковий тиск чи приборкати норовливу ногайську знать спричиняли міграцію ногайців за межі ханства, до Північного Кавказу і Поволжя. Тому головною формою залежності ногайців стосовно Кримського ханства до початку XVIII ст. лишалося данництво. Прикметно, що в Російській імперії, навіть у XIX ст., неземлеробське населення (кочовики Центральної Азії, народи Сибіру і Далекого Сходу) сплачувало ясак (фіксовану данину), не підлягаючи централізованому оподаткуванню [201, с. 7].

Утворення стабільних кордонів у Північному Причорномор'ї спричинило важливі зміни в політичному устрої Кримського ханства. На початку XVIII ст. помітно зросли обсяги втручання Порти до його внутрішнього управління, збільшився контроль за зовнішньою політикою Криму. Стабілізація кордонів також мала наслідком унормування підданства ногайців стосовно Кримського ханства й Османської імперії, що чітко фіксувалося у міжнародних договорах. Урегулювання відносин Порти з Росією та їх обоєбічне зацікавлення у непорушності кордонів у мирний час стало перешкодою для самочинних міграцій і змін підданства ногайців.

Категорична вимога Порти щодо припинення набігів спричинила посилення військово-адміністративного контролю Кримського ханства за ногайцями. Підпорядкування ногайських орд Криму вже не обмежується данництвом. Постійнодіюча ханська адміністрація запроваджується на степових теренах, посилюючи контроль над кочовиками.

Сталою практикою XVI-XVII ст. було те, що ногайці, котрі кочували за межами Кримського півострова (за виключенням буджаківців), підлягали відомству ханського губернатора Перекопу – ор-бея [240, с. 485]. У XVIII ст. він залишався третім за значенням кримським урядовцем, після калги та нурадина, котрі призначалися ханом з представників династії Гіреїв (інколи

з мурз фамілії Ширин), мали станові привілеї й утримувалися коштом ханської скарбниці [33, с. 10, 17]. Хоча його прерогативи і функції дещо змінилися. Як і раніше, на нього покладалася відповідальність за безпеку північних кордонів ханства (включаючи й керівництво прикордонною службою), контроль за пропуском іноземців через Перекоп до Криму [187, с. 300], вирішення питань, що виникали у стосунках із прикордонними сусідами. Цивільні справи і контроль за нечисельною Джембуйлуцькою ордою здійснював перекопський каймакан, котрий призначався із простих службовців, не належних до родини Гірейів [187, с. 300. 345, с. 300].

Чіткого розмежування функцій між ор-беєм і каймаканом не існувало. Ці обидва посадовці згадуються джерелами в подібних ситуаціях та інколи з однаковими функціями. Зокрема під час пропуску купців та інших іноземців через Перекопську лінію, листування з російською й польською прикордонними адміністраціями та Запорозьким Кошем з питань прикордонних відносин, зовнішньої торгівлі та господарських зв'язків. Так, перекопський каймакан Фетте-ефенді (Ахмет Феттах) офіційно представляв кримську владу на комісіях з розгляду прикордонних суперечок із запорожцями [54, *арк.* 198; 92, с. 348, 498; 93, с. 451]. Одночасно листування з Кошем вів ор-бей Рахім Гірей-султан, який у запорозьких документах також звався “перекопським каймаканом” [93, с. 419]. Обов'язком каймакана також було забезпечення військових зборів Джембуйлуцької орди, супровід її загонів до “того місця, де має відбутися з'єднання армій і повертається до свого округу” [33, с. 18].

Постійне представництво ханської влади за Перекопською лінією спершу виникло у Буджацькій та Кубанській ордах. У другій половині XVII ст. (1663) Буджаком управляв ханський яли-агаси, тобто “намісник побережжя”, резиденція якого була в с. Ганкишла (Ханкишласи) [321, с. 264] (тепер с. Удобноє Білгород-Дністровського району Одеської області). На початку XVIII ст. кримські хани вже призначали у Буджак султанів з титулом сераскера, котрі, будучи Гіреями, мали право на успадкування

кримського престолу. Під час походу на Правобережну Україну в 1711 р. буджацьким сераскером був Мехмед Гірей-султан [295, с. 77-80].

На початку XVIII ст. окремий ханський правитель постійно перебував і на Прикубанні. Його роль і значення помітно зросло за часів Бахти Гірея та його нащадків. Кубанському сераскеру доручалася в управління територія Північно-Західного Кавказу, що номінально належала Кримському ханству. Крім ногайців, тут мешкали черкеси, кабардинці, абазинці та інші народи, котрі сплачували ясак кримському хану [184, с. 129]. Резиденцією сераскера було містечко Капила (Каплу) на р. Кубані; проте управління таким строкатим регіоном потребувало постійного переміщення. Сераскер зрідка залишався у своїй резиденції і “перебував постійно в шатрі” [33, с. 18]. Більшість кубанських сераскерів налагоджувала родинні зв’язки з місцевою ногайською аристократією та знатними родинами гірських народів Кавказу. Після того, як кримський хан усував їх від посади, більшість із них залишалася на Кубані, з часом перетворюючись на місцеві династії султанів, що зберігали приналежність до фамілії Гіреїв [205, с. 9].

Мірою збільшення кількості ногайського населення у Північному Причорномор’ї у першій половині XVIII ст. зростало й значення сераскер-султанів ногайських орд, формувалась їх адміністрація. Ногайські сераскери входили до дівану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханством. Ш. де Пейсонель зазначив, що за ступенем впливу у ханському дівані сераскери посідали місце, наступне після калги, нурадина та ор-бея, будучи вищими по рангу за ширинських беїв (першорядний рід серед карачі-беїв) і ханських чиновників – муфтія, візира, кази-аскера, казнадар-баши, дефтердара, аштаджи-баши, кілерджи-баши, діван-ефенді, капиджи-баши та інших [33, с. 34-35].

У цілому, ногайці не мали безпосереднього представництва своїх інтересів у Бахчисараї. Колишні ногайські родини, які увійшли до кола кримських карачі-беїв, на кшталт Мангит і Мансур, на той час або вже втратили своє значення, або натуралізувалися у кримськотатарському

середовищі. На середину XVIII ст. у ханському дворі впливові ногайські родини традиційно користувалися незначною посадою кушеджи-баши, тобто великого сокольничого [33, с. 21]. Таким чином, сераскери ногайських орд були єдиними офіційними посередниками між ногайцями та кримським ханом.

У межах своїх орд сераскери вважалися повноправними господарями, маючи всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайського населення у відносинах з російською та польською прикордонними адміністраціями, Запорозьким Кошем [33, с. 17]. Номінально до компетенції сераскерів у межах підвладних їм орд належали питання військової мобілізації, збору податків, цивільне та кримінальне судочинство з правом винесення смертного вироку. На відміну від простолюду тільки ногайські мурзи мали право звертатися з апеляцією до кримського хана [33, с. 18].

Важливі управлінські функції мали каймакани, яких кримські хани призначали у ногайські орди з числа самих же ногайців; в інших випадках – кримських і литовських татар, вірменів [33, с. 10] тощо. Посада каймакана у Кримському ханстві не мала сталого регламенту, характеризувалася різними функціями і місцем в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало посадових осіб-каймаканів, це приналежність до службової аристократії та місцевої родової знаті, не спорідненою з династією Гіреїв. У більшості, каймакани виступали в ролі “заступників” своїх титулованих володарів у питаннях цивільного управління. Так, в разі відсутності хана або його смерті керівництво державними справами в Бахчисараї здійснював окремий каймакан [71, *арк.* 33; 33, с. 15].

Реальна влада сераскера мала істотні обмеження з боку ногайської родової знаті, з кола якої призначалися каймакани. Останнього нам вважається можливим співставити зі згаданим Ш де Пейсонелем баш-мурзою (*bache-mirsa*) [345, с. 303], тобто головним мурзою. У документах Запорозького Коша та російській дипломатичній кореспонденції згадуються

каймакани ногайських орд, а категорія баш-мурз практично не зазначається, за єдиним виключенням єдичкульського “*ваш мурзи* Инчин Билат Иншкозя Нарсламбецкого” [92, с. 242]. Вірогідно, посада каймакана надавалася головному мурзі, котрий мав реальний вплив на стан справ у орді. Баш-мурза виступав в якості “глави знаті” (*chef de la Nobless*), що завдячувало його належності до першого за знатністю ногайського роду на рівні орди чи аулу. Решта знатних родин “йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним почитанням” [345, с. 303-304]. Пейсонель уподібнив значення баш-мурзи в орді ролі кримським карачі-беїв у їхніх бейликах, при цьому засвідчив лінію підпорядкування баш-мурз аулів баш-мурзі орди [33, с. 41].

Ознаки впливу баш-мурзи на ханських сераскерів слід бачити в обов’язковому перебуванні сераскера в баш-мурзинському аулі, а головне – в участі баш-мурзи в сераскер-султанському дівані, “де йому належить перше місце”, адже сераскер “не має права покарати будь-якого мурзу, не порадившись з ним, [так само] як і в тому, що стосується до набору військ, так і всьому, що відноситься до внутрішнього управління ордою. Йому також належить право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це” [33, с. 41]. При цьому слід також зважити на те, що дані Пейсонеля щодо баш-мурзи стосуються виключно Єдисанської орди. На час його свідчень (до 1755 р.) Джембуйлуцька орда була нечисельною і перебувала під контролем каймакана, соціально-політичний лад Буджацької орди був істотно видозмінений, а влада буджацького і кубанського сераскерів вирізнялася меншою залежністю від ногайської родової знаті; остаточне оселення Єдичкульської орди сталося у 1759 р. Хоча вказівки про наявність “*ваш-мурзи*” у єдичкульців подаються в документах Архіву Коша [92, с. 242].

Першорядна знатність баш-мурзи та легітимність його авторитету над іншими мурзами закріплювалася процедурою визнання на традиційному курултаї, з’їзді ногайської аристократії. Наявність інституту курултаїв вказує на залишки ногайської політичної традиції. На курултаї вирішувалися

екстраординарні питання, що виникали у відносинах ногайських орд і Кримського ханства. Ці зібрання відбувалися як усередині певної орди, так і між представниками кількох орд. Зокрема у липні 1766 р. “в ордах татарских Джамбуйлуцкой и Едичкульской ... было собрание ... Они съехались для советывания по поводу наложенных и взыскуемых в ханскую казну поборов” і “крайнюю в правлении неспособность хана и слабость поносили” [89, с. 95-96]. Рішення курултаю доводилося безпосередньо до відома хана. Крім того, інститут курултая виступав важливим регулятором соціальних відносин всередині орди. Питання знатності роду інколи ставало причиною гострих суперечок, що інколи переростали у ворожнечу між ногайськими мурзами. Однак завдяки міцності традиційної структури ногайських орд, дієвості інституту курултаю, впливу соціальної верстви баш-мурз, що посідала місце на вершині конічного клану, зберіглася внутрішня єдність великих ногайських колективів. У ногайських ордах Північного Причорномор'я не утворилося локальних династій кримських Гіреїв і не відбулося трансформацій носіїв посад кримських сераскерів у привілейований прошарок султанів, як це сталось у кубанських ногайців.

Запровадження постійнодіючої ханської адміністрації на степовій периферії стало актуальним після міграцій ногайських орд до Північного Причорномор'я у першій третині XVIII ст. Тоді здійснюються призначення сераскерів, зі штатом чиновників, наділених певними важелями примусу. У 1735 р. згадується ногайський сераскер Ахмет Гірей-султан, осідок якого був біля р. Молочної [280, с. 269]. У 1740-х рр. Єдисанська орда потрапила до відомства буджацького сераскера, натомість “салтан белгородский сераскер” у 1744 р. вів офіційне листування з Запорозьким Кошем з приводу справ єдисанців, на прикордонній комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, представляв інтереси ногайців [92, с. 348-350].

Окреме представництво ханської влади в Єдисанській орді сформувалося поступово. Арслан Гірей-хан (1748-1755) вірогідно вперше відрядив до них окремого сераскера. Щойно зайнявши ханський престол, він

призначив свого брата Крим Гірея нурадином і водночас буджацьким сераскером, інший ханський родич, Мухаммед Гірей, став ор-беєм. Та незабаром Крим Гірей відмовився від обох посад та виїхав у Болгарію. Арслан Гірей-хан усунув Мухаммеда і призначив своїх синів старшого Селіма – ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбаз – сераскером в Єдисанській орді [232, с. 391]. Імовірно останні два призначення відбулися 1753 р., натомість Шахбаз Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як “новоучрежденный главный командир” над єдисанцями [54, *арк. 185*].

Невдовзі єдисанці знову опинилися під контролем сераскера Буджацької орди Девлет Гірея. Аби налякати єдисанців, він провів репресії стосовно буджацьких мурз, ув'язнив головного буджацького Алі-мурзу й замордував його голодом [206, с. 143]. У 1754 р. Шахбаз Гірей вирушив у поході на черкесів [27, *арк. 108-108 зв.*], а за його відсутності у єдисанців з'явився новий “командир” – каймакан Джан-мурза, призначений з ногайців [54, *арк. 192*]. Він протягом року (лютий 1754 – лютий 1755 рр.) порядкував Єдисанською ордою, натомість був головною фігурою у листуванні єдисанців із Запорозьким Кошем [54, *арк. 194*]. Вірогідно, Джан-мурза тривалий час перед тим користувався значним впливом серед єдисанців. Натомість його можна співставити з єдисанським Дзяум- або Джаум-мурзою, який здійснив зухвалий набіг на Бугогардівську паланку в листопаді 1747 р. [54, *арк. 8 зв.*].

У 1755 р. у єдисанців уже був Ахмед-каймакан, “кой кочует разстоянием от Бугу два дни езды в урочище речки Коялныка”. Останній листувався з комендантом фортеці Св. Єлизавети з розгляду прикордонних суперечок єдисанців [27, *арк. 40*], хоча залишався під контролем буджацького сераскер-султана [27, *арк. 104 зв.*]. У лютому 1755 р. Девлет-султан писав російському генерал-майору Глібову: “нагайский народ (єдисанці, – *В.Г.*) не состоит под властью моею”, але при цьому зобов'язався отримані від Глібова листи надсилати єдисанцям, “находящимся над теми

татарами к кадыю и каймакаму”. Втім виявляється, що єдисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону відправляти для перекладу в Ганкишлу. Крім того, буджацький сераскер міг, як наприклад у 1755 р., викликати єдисанські караульні команди для отримання від них звіту щодо прикордонних інцидентів [27, *арк. 27, 40-41*].

То ж, скориставшись відсутністю Шахбаз Гірея, буджацький Девлет Гірей-султан поновив контроль за єдисанцями. У подальшому Шахбазу не вдалося зберегти владу в Єдисанській орді. Після невдалого походу в Черкесію він повернувся до єдисанців з наміром оселитися біля каймакана на Куяльнику [27, *арк. 108-108 зв.*]. Та згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацький сераскер зберігав контроль над єдисанцями, а влада сераскера Єдисанської орди залишалася номінальною. Слабкість становища останнього визначалося відсутністю постійної резиденції і необхідністю проживання в аулах єдисанських каймаканів. У зв'язку з цим сераскер не мав можливості створити повноцінний адміністративний апарат і тримати під контролем кочовиків зі стратегічно вигідного пункту. Загалом же, Єдисанська орда вирізнялася своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту [33, с. 57].

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції у Ганкишлі, де розташувався сераскер-султанський палац, з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси. На 1754 р. у його штаті був писар, вихідець з України, котрий сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства [27, *арк. 40 зв.-42*], а також радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам [27, *арк. 74 зв.*]. Управлінський апарат буджацького сераскера мірою устаткування перетворювався на традиційний діван, на кшталт того, що був у кримського хана, калги, нурадина й кримських карачі-беїв: “сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх діван-ефенді, своїх кадї[їв] і взагалі їх двір подібний двору хана” [33, с. 18]. При цьому, напівосілих буджаківців, котрі мали постійні села, було легше

контролювати, ніж кочовиків-єдисанців, а вплив місцевої буджацької аристократії був порівняно меншим.

Єдисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані контролем з боку буджацького сераскера. Останній з наказу Порти і Криму контролював відносини єдисанців з порубіжним населенням Польщі, Молдови та Росії, перешкоджав самочинним набігам на землі сусідніх держав, примушував повертати пограбоване майно і відшкодовувати збитки, а також сплачувати податки, обсяг яких неухильно зростав. Невдоволені єдисанці у 1754 р. відрядили посольство до Санкт-Петербурга з наміром перейти до російського підданства [325, с. 1866-1867]. Прикметно, що це посольство очолював ногаєць Кутлу Акай Хаджі, котрого Шахбаз Гірей відряджав раніше нарочним до російської прикордонної адміністрації [54, арк. 185]. Його ж можна співставити з Кутлунай Ажієм, який у 1743 р. представляв на розгляд київського генерал-губернатора скарги єдисанців на запорожців [53, арк. 19, 92]. Посольства з відповідними пропозиціями відряджалися єдисанськими мурзами і в Польщу [89, с. 63].

Окрім невдалих спроб змінити підданство, протести єдисанців виявлялися у підтримці заколотів претендентів на кримський престол, сподіваючись на отримання від них податкових пільг та привілеїв. У листопаді 1754 р. вони відмовилися від участі в поході на Черкесію [92, с. 766]. Найбільш радикальним проявом протесту ногайців стало повстання єдисанців, буджаківців та кубанців у 1758 р., яке не лише призвело до зміщення кримського хана, але й спричинило важливі зміни в управлінні ногайськими ордами.

Халім Гірей-хана (1756-1758) посилив податковий тиск на ногайців. Втім буджацькому сераскеру Хаджи Гірею засобом гнучкої політики вдавалося тримати буджаківців та єдисанців під контролем. Після його смерті у 1757 р. певний час посада буджацького сераскера залишалася вакантною. Цим скористалася частина єдисанських мурз, котра вийшла з покори власному сераскеру і вдалася до грабунку запорожців. З огляду на

протести російського уряду Порта наказала кримському хану домогтися від єдисанців відшкодування збитків. Це доручення син Халім Гірей-хан Сеадет Гірей, призначений сераскером Буджацької орди. Сеадет Гірей став ревно виконувати цей наказ, чим образив чинного єдисанського сераскера Саад Гірея, котрий з помсти “дав повну владу ногайцям своєї орди і не зробив більши жодного руху, аби приборкати їх” [33, с. 58-59].

В умовах, коли єдисанський сераскер усунувся від виконання обов’язків, сераскер Буджака знову став господарем справ у Єдисанській орді, допускаючи при цьому надмірну сваволю, вимагаючи від ногайців відшкодування у багато більшому обсязі, ніж, ті завдали збитків запорожцям. Багатьох єдисанських мурз він ув’язнив у Буджаку за звинуваченням в участі у набігів, деякі з них були страчені або померли у в’язниці; дружину і доньку одного з таких мурз Сеадет перетворив на наложниць, дозволивши своїм підлеглим чинити гвалт сімей інших закатованих мурз [1; *арк. 111-113*; 33, с. 59; 187, с. 293]. Втім і Порта, виконавши договірні зобов’язання, і російський уряд, добившись відшкодування збитків своїх підданих, лишилися задоволеними вчинками Сеадет Гірея. За окремими звітками, з речей, привласнених ним від єдисанців під виглядом відшкодування, частина була передана великому візирю Порти Рагіб-паші, який, тим самим, став зацікавленим не зважати на скарги єдисанців щодо свовалі буджацького сераскера [33, с. 59].

Єдисанці поскаржились на свої кривди кадіям міста Бендери, четверо з яких спеціально приїздили в Ганкишлу для докору буджацькому сераскеру. Останній на це не зважив і пригрозив, що покарає єдисанців за їх намір скаржитися і виступить проти них з 30 тисячним буджацьким військом [1, *арк. 56-56 зв.*]. Наступним кроком Сеадет Гірея стала організація вивозу хліба з Єдисанської та Буджацької орд до Стамбулу, як того вимагала Порта, маючи труднощі в забезпеченні столиці продовольством. Однак і це доручення Сеадет виконав, удавшись до брутальних зловживань, що викликало нестримне обурення в обох ордах. Побоюючись повстання, він

виїхав до Бахчисараю, де провів зиму 1757-1758 рр. Тим часом, відсутність одиозного сераскера і помірковане управління його каймакана дещо заспокоїла єдисанців та буджаківців [33, с. 60, 62].

На початку травня 1758 р. Сеадет Гірей повернувся до Буджака. У відповідь на ворожу зустріч єдисанців він зібрав 20-тисячний загін, що складався з буджаківців, турків, молдаван, румунів і яманів Аккермену, Кілії та інших доокружних міст [33, с. 62]. Однак командир турецького гарнізону в Бендерах відмовив йому в наданні гармат. У травні 1758 р. поблизу Бендер відбулося збройне зіткнення, під час якого єдисанці спершу вдалися до втечі, але згодом, розділившись на дві частини, оточили й розгромили буджаківців. У бою сераскер-султан був поранений і ледве врятувався втечею до Бендер, а буджаківці були витіснені на правий берег Дністра [1, *арк. 112-118*]. Долю битви вирішив перехід частини буджаківців на бік єдисанців [33, с. 62-63]. Військо єдисанців, що на той час налічувало до 80 тис. чол., підійшло до Бендер, вимагаючи від турецького гарнізона видачі Сеадет Гірея. Останньому довелося тікати в Каушани, де зібралося кілька тисяч озброєних буджаківців, котрі підтримували його [1, *арк. 111-111 зв.*].

Довершивши розгром буджацького сераскера, єдисанці вигнали і власного сераскера Саад Гірея, котрий усунувся від впливу на події. Разом з тим, вони не мали за мету свого повстання взагалі звільнитися з-під влади Криму і Туреччини. Єдисанці надіслали делегацію до Стамбулу з викладом свого невдоволення Сеадет Гіреєм і причини повстання, благаючи при цьому про здійснення Портою справедливого суду [33, с. 63]. Зволікання турецького уряду з вирішенням ногайського питання спричинило подальше розгортання повстання. Наприкінці серпня 1758 р. кількатисячний загін єдисанців перейшов на правий берег Дністра і спалив 4 буджацьких села, але сераскер-султан устиг втекти до Дунаю [28, *арк. 22 зв.-23*]. Протягом вересня повстання ногайців, яке починалося як протест проти сваволі кримського урядовця, переросло в традиційний набіг на землеробські території. До єдисанців приєдналися буджаківці, котрі разом захопили і

пограбували міста Дубоссари, Ясси та доокружні молдавські села, відігнавши багато худоби [280, с. 361; 187, с. 288, 293]. Наприкінці вересня великі загони єдисанців готувалися вступити в бій з бендерськими турками [28, *арк. 6*], втім окремі бої відбулися лише з арнаутськими військовими командами, які прибували до Бендер [187, с. 302-303].

На чолі повстання став єдисанський Мембет-мурза, який, за деякими звістками, “жив у Бендерах” [28, *арк. 22*]. Бендерські яничари, роздратовані безладним правлінням Халім Гірей-хана та його синів-сераскерів, на знак демонстрації прихильності до єдисанців, відмовилися захищати Сеадета [286, с. 236]. Єдисанці направили до Стамбулу скарги на Сеадет Гірей-султана та Халім Гірей-хана. Порта на це не зважила і наказала буджаківцям, кримським татарам, яничарам очаківського, бендерського та хотинського гарнізонів, а також румелійському паші негайно виступити на упокорення єдисанців [28, *арк. 22 зв.*; 187, с. 294, 298-303].

Будучи зусебіч оточеними, єдисанці заявили про намір перейти до російського підданства, з цим проханням до них приєдналися буджаківці. Зваживши на застереження Порти і кримського хана, російський уряд відмовив їм у підданстві та наказав своїм прикордонним форпостам їх “не токмо в здешнюю сторону не пропускать, но и силою от границ здешних отбивать”. [28, *арк. 1-1 зв.*]. Турецький уряд і кримський хан з відповідною засторогою звернулися і до польських урядовців, котрі видали розпорядження щодо заборони переховувати в шляхетських маєтностях ногайців [187, с. 293]. Халім Гірей-хан надіслав листи до Запорозького Коша з проханням установити козацькі караульні команди у Побужжі та по Дніпру до Кизи-Кермена, не зважаючи на кордони [280, с. 369]. Як плата за послугу пропонувалося “весь их скот и имение да будет пред вами, а нам только отдавать их головы” [1, *арк. 103 зв.*].

У той же час сплахнуло повстання кубанських ногайців проти іншого сина Халім Гірея – кубанського сераскера Крим Гірей-султана [28, *арк. 1 зв.*]. Прикметно, що повсталі ногайці в Єдисанської, Буджацької та

Кубанської орд підтримували між собою тісний зв'язок, а буджаківці навіть мали намір прийти на допомогу кубанцям [187, 304-305]. У цей час ногайці відмовили Порті в постачанні хлібом [109, с. 358] і не лише заявили про своє право на самоврядування, але й зважилися впливати на призначення кримського хана.

Повстанням ногайців скористався Крим Гірей, брат Арслан Гірей-хана, котрий раніше відмовився від посад нурадина і буджацького сераскера і приватним чином мешкав у Бургасі. Він уважно стежив за ходом повстання і тримав у єдисанців свого представника Хаджи Гірея. Переконавшись у слабкості чинного кримського хана і невизначеності позиції Порті, він прибув до Бессарабії й очолив буджаківців та єдисанців, маючи підтримку румелійських турків [109, с. 358-359]. Мурзи Єдисанської та Буджацької орд склали клятву на вірність Крим Гірею, останній же скасував повинність постачання хліба до Стамбулу і дозволив пограбувати Молдову. Завдяки цим демагогічним заходам він здобув слави “якора надій ногайців”, котрі прагнули повернення часів, коли були можливі масштабні набіги на землеробські території. Крим Гірей вигнав з Аккермена нурадин-султана і оволодів переправами на Дніпрі [33, с. 69]. Переконавшись у неспроможності Халім Гірея приборкати повстання, Порта вдруге призначила ханом Арслан Гірея. Однак ногайці волили бачити ханом тільки Крим Гірея. Не маючи сил придушити повстання ногайців без участі гарнізонів Румелії та Бессарабії, що симпатизували Крим Гірею, турецький уряд у жовтні 1758 р. зважився санкціонувати фактичне обрання ногайцями Крим Гірея на кримського хана [286, 233-237].

Повстання єдисанських, буджацьких та кубанських ногайців 1758 р. залишилося непридушеним і фактично досягло своєї мети. Більшість ногайців розуміла її як повалення влади непопулярного Халім Гірей-хана та його свавільних синів-сераскерів. Втім зазначене не вичерпує всього спектру мотивацій. На наш погляд, головне місце серед них був протест проти посилення державної регламентації з боку Кримського ханства і

стабілізації кордонів. Від інших ногайських повстань його відрізняє масштабність, наявність власного керівництва і координація дій між ногайськими ордами, що перебували на значній відстані одне від одного.

Унаслідок повстання 1758 р. відбулися важливі зміни в системі управління Кримського ханства. Виявилася недоцільність утримання представника ханської влади в Буджаку і надання йому широкого кола повноважень щодо усіх ногайців Північно-Західного Причорномор'я. Цю проблему Крим Гірей у період свого першого перебуванні на ханському престолі (1758-1764) вирішив засобом створення другої столиці ханства в м. Каушани. Тут був побудований ханський палац, прилаштований для військових, адміністративних та представницьких потреб [198, с. 56-57]. Крим Гірей майже щороку приїздив з Бахчисараю до Каушан, інспектуючи під час переїзду орди та безпосередньо здійснюючи свої владні прерогативи.

Тимчасовою резиденцією Крим Гірея початково було селище “Кишела”, вірогідно Ганкишла. Як повідомив Пейсонель, у ньому “він залишиться ймовірно [доти], доки не відновиться остаточний порядок і все піде усталеною ходою” [33, с. 73]. Перебування Крим Гірея в Каушанах фіксується у січні 1759 р. [280, с. 362]. У цей час він стягував відшкодування з Єдисанської та Буджацької орд за грабунок молдовських земель і звільняв полонених [286, с. 237]. У червні того року Крим Гірей, у супроводі 60 мурз та кілька тисяч війська, зупинився біля с. Копанки, що на р. Чичаклеї, брав у буджаківців “та інших ногайських орд” хліб та худобу; саме там він отримав указ Порти про призначення кримським ханом, разом з “каптаном і сідлом за те, щоби він пограбоване в хотинської райї все повернув і полонених людей, які до Польщі пішли, відшукав і повернув” [280, с. 362-363].

Перебування Крим Гірея в Бессарабії на початку його правління тривало майже півроку, викликавши підозри російського уряду щодо його приготувань до нападу на Росію. Після рішучого протесту російського посла в Туреччині Порта навесні 1759 р. наказала йому переїхати до Криму [206, с. 157]. Втім перебування Крим Гірея в Каушанах повторилася й наступного

року. 25 квітня 1760 р. засвідчено, що “хан крымской еще в Коушанах находится и вокруг ево едисанская и буджацкая орда стоит в аулах (,) он же хан в Бакцисарай намерен следовать в апреле м[еся]це однако ... может де быть и нынешнее лето в едисанах хан проживет” [64, *арк. 25*]. Лише у червні він приїхав до Бахчисараю [65, *арк. 6*].

Сезонні переїзди Крим Гірей-хана між Бахчисараєм та Каушанами дозволяли йому особисто контролювати сераскерів Буджацької, Єдисанської та Єдичкульської орд, так само, як і ногайських мурз, кожний з яких мусив персонально зустрічати хана [164, с. 376; 280, с. 367]. Під час перебування табору Крим Гірея на р. Солгирі у 1760 р. “при хане ж султани и мурзы со всех орд именуются, а все к нему весма склонились и почитают за наихрабрейшего своего хана, а которие де противних ему прежде з едисанских и протчих мурз(,) то с тех многих и штрафовал(,) а инних при себе содержал” [65, *арк. 30-30 зв.*]. У березні 1761 р. Крим-Гірей приїздив для інспектування фортеці Перекоп, згодом від’їхав до Бахчисараю; за ним слідом їхали буджацькі, єдисанські, єдичкульські та джембуйлуцькі мурзи [67, *арк. 30 зв.*].

Періодичні виїзди правителя по своїм володінням з метою здійснення у кожній окремій місцевості владних прерогатив указують на наявність архаїчного способу організації влади, характерного для протодержавних утворень. Ю.М. Кобіщанов, основуючись на багатому матеріалі афроазійських суспільств, запропонував для його типологічного означення термін “полюддя”, поширюючи його і на кочовиків Центральної Азії [201, с. 223-227]. Полюддя правителів кочівницьких імперій традиційно здійснювалося засобом переїздів між кількома умовними столицями, переважно “літньою” та “зимовою” резиденціями. Каушани становили для Крим Гірея літню резиденцію, втім зимовий осідок хана містився поза Бахчисараєм, в “лагере” на р. Солгир (1760) [65, *арк. 30-30 зв.*]. У 1764 р. він будував “заміський палаці” урочищі Ашлам, одночасно будівництво палацу здійснювалося у чіфтлику Крим Гірея в Румелії [164, с. 377].

Крим Гірей зберіг практику призначення сераскерів і каймаканів у ногайські орди [72, *арк. 43; 164, с. 376*]. Іншим запровадженням Крим Гірея стало формування окремої Єдичкульської орди за рахунок переселення з Бессарабії та Прикубання залишків Великої Ногайської орди на степове лівобережжя Дніпра. Єдичкульці, які цілою ордою були оселені у 1759 р. на кордоні з Військом Запорозьким, повинні були служити рухливим буфером на кордоні з Російською імперією, що неухильно розгортала свою експансію. На Єдичкульську орду були поширені вимоги, які стосувалися усіх підвладних Криму ногайських орд. Єдичкульці мусили відшкодовувати збитки, завдані землеробському населенню в результаті набігів і грабунків [64, *арк. 19*]. Гострі прикордонні суперечки, що виникли в єдичкульців відразу після оселення із запорожцями розглядалися на спеціальній комісії 1760 р. за порядком, напрацьованим на попередніх подібних комісіях. Органи державного управління в Єдичкульській орді створювалися на кшталт тих, що існували перед тим у інших ордах. Крим Гірей призначив до єдичкульців сераскера і каймакана [66, *арк. 144 зв.; 325, с. 1860*].

Традиційно, зобов'язання ногайських орд стосовно Кримського ханства стосувалися питань військової служби, виконання державних повинностей і сплати данини, котра з часом переростала у фіксований податок.

З середини XVIII ст. прикордонна служба ногайців набуває певної регулярності. Запровадження караульних команд по обидва боки російсько-турецького кордону було визначено на комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок 1752-1754 років. У 1754 р. ханська адміністрація сповістила російський уряд про створення єдисанцями прикордонних караулів вздовж П. Бугу, які мали перешкодити проникненню гайдамацьких ватаг до Кримського ханства [326, с. 92]. На 1761 р. вже існувала мережа об'їзних караулів, яка охоплювала територію від Очакова вгору по Бугу до польських кордонів. Їх складали команди від 100 до 150 чол., що розташовувалися у 7 пунктах. Ці ж команди утримували пости, на яких перебувало по 4 вартівих [67, *арк. 3-4зв.*]. У січні 1761 р. згадується

“караул конницы нагайского ширинбея ... мурзи Муси Мустафина син Бекташова” і Султан Мамбет-мурзи з командою до 70 чол., котрі “от стороны крымской караулом обезд и разезд имеют от Ачакова вверх по Бугу реки до самых полских границ”.

Серед державних повинностей, що виконували ногайці, була участь у будівництві фортифікаційних споруд, зокрема в Перекопі, яке здійснювалося з наказу Крим Гірей-хана у 1761 р. [67; *арк. 41-41 зв.*]. Втім головним обов’язком ногайців під час будівництва було виконання повинностей щодо транспортування вантажів.

У середині XVIII ст. чітко простежується тенденція перетворення данницького становища ногайців на стан регулярного адміністративного підпорядкування, чітко позначилась трансформація традиційної данини-ясака в системні податкові зобов’язання і виконання державних повинностей. Крім військової служби ногайці виконували повинність на підводи, тобто здійснювали за вимогою хана або сераскера перевезення військових чи будівельних вантажів. Ногайці також забезпечували кіньми і фуражем хана разом з його почтом у разі його проїзду суходолом до Стамбулу, а також роботу поштової (ямської) служби. Половину видатків поштових станції сплачувала ханська скарбниця, решту забезпечували ногайці. Окремий податок, у розмірі десятини від врожаю зерна, сплачували джембуйлуківці. Користуватися поштовими станціями можна лише під час виконання державних обов’язків і з наказу хана. Загалом Пейсонель відзначає кращу організацію роботи поштових станцій у Кримському ханстві, ніж в інших регіонах Османської імперії [33, с. 33, 39-40].

До ханської скарбниці Буджацька та Єдисанська орди сплачували десятину із зібраного врожаю хліба. Інколи цей натуральний податок отримував грошову оцінку в 12 піастрів. З 1755 р. кримський хан Селім Гірей передав право отримання цього податку Порті, яка використала його на забезпечення сейменів [33, с. 40]. У 1766 р. на ногайців було покладено сплату десятини з усієї худоби і вирощеного хліба “неотменной ежегодной

дани”. Це стало приводом для збору курултаю єдичкульцями та джембуйлуківцями, на якому ухвалено “хана просить о уменьшении сих поборов, так как за прежних ханов было”. На той час єдисанці сплачували податок грошима: від 10 до 30 левків срібною турецькою монетою від кожної кибитки [89, с. 63, 95-96].

Окремо податки збирали і сераскери ногайських орд. Буджацький сераскер щорічно отримував по 1 піастру з кожного будинку і 1 барана від окремого села; єдисанський сераскер – 1 піастр з кибитки (сім’ї) і по 1 барану від мурз, які очолювали аули або з певної кількості кибиток, а також 300 биків з нагоди свого призначення; кубанський сераскер отримував десятину від зібраного зерна у своїй орді, що складало найбільший обсяг виплат, порівняно з іншими сераскерами. Ор-бей отримував 3 барани від кожного стада, що перебувало на перекопських пасовищах, а крім того мав щорічні прибутки 500 піастрів з перекопських соляних промислів, 300 “медових грошей” з Молдови і 150 – з Румунії [33, с. 17-18].

На загал, у період 1739-1768 рр. помітно зросли обсяги інтеграції ногайських орд до політичної системи Кримського ханства, котре засобом запровадження адміністрації сераскер-султанів і надання посад каймаканів ногайським мурзам спромоглася встановити адміністративний контроль за степовою периферією. Запровадження систематичного оподаткування, державних повинностей, обов’язкових виплат на користь ханських урядовців, а також відносно регулярної сторожової є ознаками зміни ступеню лояльності ногайців до Кримського ханства, порівняно з попередніми періодами. Проте у періоди дезінтеграції, пов’язані з повстаннями ногайців і участю їх у заколотах кримськотатарської знаті, єдиним важелем впливу на ногайські орди залишався державний кордон, гарантований міжнародними зобов’язаннями Російської та Османської імперій. Стабільний кордон позбавляв ногайців традиційної форми протесту – самочинної міграції за межі контролю держави.

3.4. Традиційна економіка та соціальна структура причорноморських ногайців у XVIII ст.

Традиційний господарський комплекс ногайців визначався належністю до кочівницького господарсько-культурного типу. У номадів, за висновком Г.Є. Маркова, “на різних етапах ... історії та в різних місцевостях землеробство, торгівля, ремесло, супровід караванів, грабунок тощо відігравали більшу або меншу роль. Однак основу існування кочовиків завжди складало екстенсивне скотарство в умовах сезонних перекочівок” [220; 272].

Кочівницький тип економіки формувався в умовах континентального клімату і слабкої забезпеченості водними ресурсами. Зростання господарства номадів у аридній зоні не могло відбуватися шляхом інтенсифікації та концентрації, оскільки в такому разі призводило до збільшення навантаження на пасовища і зменшення врожайності травостою. Кочівництво ґрунтувалося на дисперсній організації матеріального виробництва. Щільність населення номадного колективу не перебільшувала 2 чол. на 1 кв. м. Надмірна концентрація худоби виснажувала кормові ресурси степу і, в разі критичного перевипасу пасовищ, переривалася екологічними (джути, епізоотії) та соціальними чинниками, що виявлялися у механізмах розсосередження матеріальних цінностей, зокрема через здійснення обов’язкового розподілу майна після смерті власника, сплату калима, дотримання звичаїв гостинності та інших престижних витрат [277].

Загалом господарство номадів становило складну, екологічно збалансовану і раціональну систему скотарства, прилаштовану до євразійської аридної зони. На ефективність її функціонування безпосередньо впливала політична безпека кочового колективу, від якої залежала наявність або відсутність стабільних маршрутів кочування, а тим самим і можливість здійснення усього виробничого циклу кочівницького господарства.

Міграція до Північного Причорномор’я ставила ногайців у нові політико-економічні умови, порівняно з тими, що існували у Поволжі.

Значно обмежувалися площі кочовищ; експлуатація літкових пасовищ, розташованих на півночі ставала вкрай небезпечною через сусідство запорозького і донського козацтва. Підпорядкування Кримському ханству накладало на ногайців тягар економічної залежності і примушувал до участі в кримських набігах. На окрему господарську галузь перетворилося постачання ясирів до турецько-кримських центрів работоргівлі. У свою чергу, диктувала умови торговельна кон'юнктура чорноморського регіону, що крім постачання рабів вимагала і виробництва збіжжя на продаж.

Ногайці Буджацької орди, потрапивши під владу Кримського ханства одними з перших, були змушені “зламати свої гарби”, побудувати стаціонарні будинки і перейти в розряд податного населення – райя [321, с. 195]. У степовому Криму ритуальне “ламання гарб” і насильницьке переведення кочовиків до осілості здійснювалося з наказу ханів ще в XVI ст. [232, с. 384]. На початку XVIII ст. у Буджаку фіксується 200 ногайських сіл. Однак ця осілість ще не засвідчила остаточного переходу до землеробського господарства: “А понеже вся Буджацкая степь безводна и лесов нет, а лошадей и рогатого скоту ... и живностей изобилно, и сенами обилно, и рогатой скот и лошадей кормят по полям в степи ... и содержат себя в воровству (тобто в набігах за землеробів-сусідів та у грабунку купців, – В.Г.) а не в паше и ремесла не имеют и за пашею ходят немногие, и для того у них в хлебе скудно; кроме проса да ячменя не родитца и печеного хлеба не продают, понеже сами не имеют, и питаютца болши мясом и молоком да просяными и ячменными лепешками, которые пекут на навозе, и хаты имеют мазанки таким же навозом направленные, и те самые малые и смрадные, и дух от навоза весьма тяжелой” [270, с.35].

Таким чином, питома вага землеробства у напівосілих буджаківців була близькою до традиційних для кочовиків меж. На першому плані залишалося скотарство і здобичництво. Як показує порівняльно-історичний матеріал, в умовах напівосілості випас худоби здійснювався загонним способом, з чітким чергуванням пасовищ. Не дивлячись на засвідчену джерелами значну

кількість худоби, у посушливих степах Буджака скотарство існувало в умовах підвищеного ризику, стада буджаківців часто гинули через нестачу води [189, с. 11]. Компенсувати втрати буджацьким ногайцям доводилося традиційним здійсненням набігів на землеробське довкілля – румунські, молдовські та українські землі.

Решта ногайців, що перебувала в причорноморських степах, залишалася кочовими, хоча часто не мала можливості кочувати за меридіональним типом. Ознакою цього є переважне використання малих нерозбірних кибиток-отав [113, с. 52; 240, с. 485; 98, с. 130], прилаштованих до переміщення за більш рухливим порядком, ніж при використанні великих розбірних юрт-терме. Вірогідно, що тип кочування таких колективів був стаціонарним, зосередженим довкола певних водойм, колодязів і копаней, лісових угідь, луків тощо; колективи, що спільно кочували за стаціонарним типом, не могли бути чисельними. Ситуація перманентних воєн, що тривали на українському степовому порубіжжі протягом XVII – на початку XVIII ст. примушувала кочові мікрогрупи часто змінювати кочовища. Однак навіть за таких несприятливих для кочування умов залишалося місце для землеробства і будівництва зимівників.

Одне з ранніх свідчень щодо “татар” Перекопської орди, подане М. Меховським (1517), зазначає: “Деякі з них розорюють і засівають просом одну або дві смуги [землі] довжиною в три-чотири югери та більше. З проса вони готують їжу і баїрам, тобто тісто. У них немає пшениці, немає й ніяких овочів... П’ють воду, молоко й пиво, зварене з проса ... [яке] вони звуть буза” [225, с. 59]. У М. Броневського (1578) наявність зимівників та співвідношення кочування і землеробства в Очаківському степу фіксуються більш виразно: “смугу землі вкрито нивами, луками й татарськими житлами.., їх зроблено з тонких дерев, обмазано мулякою, грязюкою або кізяком, і вкрито очеретом”. Ці “татари” виходять на кочування у квітні-місяці, а повертаються для збирання хліба й іншого врожаю наприкінці літа, і тоді вже залишаються на зимівлю. Сучасні Броневському “татари” дещо

відразняються від “давніх”; ця різниця пояснюється тим, що “багато з них оброблюють поля і часто збирають сіно” [117, с. 337-338].

На початку XVII ст. відмінність господарських укладів кримських татар і ногайців стала більш виразною. У свідченні Жана де Люка (1625) зазначено, що “перекопські татари” мало споживають хліба, але їдять багато м’яса, особливо конини. Для обробки землі використовували рабів-ясирів. Цей самовидець зазначає, що в Криму взагалі хліб дуже дешевий, бо виробляють його у надто більшій кількості, ніж споживають [240, с. 477]. Ногайці вирізнялися тим, що зовсім не займалися землеробством, а невелика частка проса, яку вони споживали, отримувалася у міновій торгівлі з черкесами [240, с. 485-486]. Ф. Ферран (1709) зазначав з більшою конкретикою: “Ногайці довго не живуть на одному місці. Подовше вони залишаються там, де засівають поля, але по закінченню жнив завжди перекочують до інших місць”. Однак при цьому наголошено, що “у ногайців немає ані хліба, ані вина, ні солі, ні масла, ні пряностей. Просо і молоко становить їх звичайну їжу” [316, с. 45-47].

Північне Причорномор’я традиційно виступало одним з центрів забезпечення центральних регіонів Османської імперії хлібом та іншою сільськогосподарською продукцією. За висновком Г. Іналджика, “щоб збільшити виробництво зернових і задовольнити ринковий попит, аристократія Кримського ханату влаштовувала у степовій зоні колонії сільськогосподарських робітників, що складалися з руських полонених. Напівномади з Північного Причорномор’я також вирощували зерно на експорт” [177, с. 143]. При обмеженому споживанні номадами хлібопродуктів, вирощення та продаж збіжжя дозволяло їм отримувати ремісничі вироби, головним чином продукцію залізобних ремесел: сільськогосподарський реманент, зброю й обладунок. Для переробки вирощеного кочовиками зерна на борошно у портових містах степового узбережжя Чорного моря будувалися млини, зокрема в Очакові [321, с. 123] та Гезлеве [267, с. 72-73]. Таким чином, наявність у кочових ногайців

землеробства, його орієнтованість не на внутрішнє споживання, а на експорт дозволяє виявити певну подібність причорноморських ногайців до геродотових скіфів-орачів, господарська діяльність яких також була пов'язана з торговельно-господарською системою чорноморського регіону.

Втім збіжжя, вирощене тюркомовним населенням Північного Причорномор'я було невисокої якості та в більшості використовувалося в турецьких містах як кормове зерно для худоби [308, с. 43]. Воно не могло конкурувати з високоякісною пшеницею східного Середземномор'я, а тому не експортувалося далі чорноморського узбережжя. Більш вигідний експорт складали раби, які у величезній кількості здобувалися під час кримських набігів. Величезні обсяги работоргівлі відображені в отриманні турецькими митницями у Кафі і Кілії більше 50 тис. дукатів; інколи митні збори зростали на 30 тис. дукатів [213, с. 195]. З чорноморських торговельних центрів раби потрапляли до Середземномор'я. Випадок з українським селянином Антоном Бородаєм є прямим свідченням того, що ногайські ясирі були включені в обіг чорноморсько-середземноморської работоргівлі. У 1709 р. Бородая полонили буджаківці; близько місяця він був у ногайця Османа, який продав його в Кілії якомусь Єлдашу Мегмедову, той у Стамбулі перепродав бранця туніському купцеві Алі Папасу за 50 левків. У останнього власника Бородай провів 25 років. Лише в 1735 р. його викупили італійці і дозволили повернутися на батьківщину [52, *арк. 15*].

З початком XVIII ст. в економіці кримських татар та причорноморських ногайців відбуваються важливі трансформації, зумовлені унормуванням відносин і стабілізацією кордонів Османської імперії та Кримського ханства з Росією і Річчю Посполитою. Скороченням частоти і масштабності кримських набігів призвело до згортання обсягів работоргівлі. Стабілізація кордонів призвела до виникнення нової економічної ситуації та торговельної кон'юнктури, помітно підвищила рівень безпеки на степовому порубіжжі і створила сприятливі умови для розвитку землеробського господарства як серед осілого населення Криму, так і кочових ногайців.

Використання обмежених пасовищних ресурсів причорноморських степів при усталених формах кочівницької економіки не дозволяло збільшувати поголів'я худоби, доводити чисельність стад до обсягів потреб великих кочівницьких колективів. Протягом XVI-XVII ст. збільшення кількості кочового населення Північного Причорномор'я отримувало забезпечувалось за рахунок систематичної дистанційної експлуатації землеробських суспільств. На початку XVIII ст. населення Кримського ханства позбавляється такого ресурсу. Пошук нових додаткових ресурсів спрямовується в напрямку певної інтенсифікації скотарства і збільшення питомої ваги землеробства.

У нових економічних умовах більшою мірою, ніж при традиційних формах ведення кочівницького господарства практикується сінокосіння, використання загонного способу випасу худоби і будівництво зимівників, разом з прилаштованими для худоби приміщеннями. Набуває широкого вжитку сільськогосподарський реманент, призначений для землеробства. За даними Ш. де Пейсонеля, німецькі коси становили важливий предмет імпорту Криму. Їх завозили по Дунаю до Волощини, а звідти до “країни ногайців”; щорічно їх ввозили більше 200 тис. штук, значну частину яких закупляли ногайці [345, с. 204-209]. Наявність у ногайців сінокосіння фіксується і документами Архіву Коша [92, с. 242; 93, с. 579].

На степових теренах у цей період спостерігається збільшення стаціонарних сільськогосподарських об'єктів, власники яких мешкали в Перекопі, Гезлеве, Бахчисараї, Очакові та інших причорноморських містах, часто віддалених від місця розташування самих об'єктів. Їхні власники і працівники характеризуються строкатим етнічним складом, у більшості згадуються кримські татари, також турки, вірмени, кримські греки, навіть серби і черкеси. У джерелах ці об'єкти фіксуються під назвою “овчарських хуторів”, “овчарських зимівників”, “овчарень” і “овчарських прогонів”, “скотських кошів” і “кінських табунів”. Утримання худоби в них відрізнялося від властивих кочовикам способів, основуючись у більшості на

відгінно-пасовищному типі скотарства. Склад стада в цих господарствах визначався наявністю овець, великої рогатої худоби, коней [87, с. 450; 326, с. 18, 26, 28]. Працівники цих відгінно-пасовищних господарств добиралися головним чином з осілих мешканців Кримського півострова, котрі у документах названі чабанами і чабанськими отаманами. Не виключено, що до їх числа часто потрапляли і ногайці.

Поблизу відгінно-пасовищних господарств спорадично виникали смуги хліборобської осілості – “татарские деревни”, разом з оброблюваними полями. У 1749 р. якийсь “татарин” Махомед-бей мешкав у “деревни Кышкаре” і перебував “на жнитьбе хлеба в урочище Кюкюн”. Є вказівки на розташування в тому ж урочищі “Чонгарской деревни да деревни же Доганыш отомана” [326, с. 22]. В овчарському хуторі кримського татарина Хасана, розташованому в урочищі Токмак, зберігалася борошно – “один чювал дюгеун /то есть по татарски мука/” [92, с. 325].

В середині XVIII ст. помітно зростають обсяги землеробства і в причорноморських ногайців. Червнем 1761 р. датовано повідомлення: “По степам как на той стороне Перекопа, так и на сей хлеба взростом хорошие болшие и дожди ежечасъто идут” [67, арк. 57]. У міжиріччі П.Буга і Дніпра, закріпленому у 1774 р за Росією, місцеве населення сіяло “озимую рожь и пшеницу, яровые, ячмень, гречу и просо весьма хорошо; и почти рожь и пшеница, и ячмень вдесятеро родится, а просо в тридцать раз выходит” [166, с. 284-286]. Зростання питомої ваги землеробства у господарстві ногайців Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд не порушувало підвалин системи кочівницької економіки. Лист кошового отамана І. Малашевича (1735) засвідчує типовий для меридіонального кочування господарський ритм: “ногайцы от реки Молочной к Днепру возвратятся там хлеб жать и чрез зиму стоятъ будут” [91, с. 86]. Другорядне значення землеробства помітне і в листі Крим Гірей-хана до кошового О. Білицького від 19 травня 1759 р. щодо переводу єдичкульських ногайців з Буджаку до степового лівобережжя Дніпра: “Ногайці по Днепру зимівниками своїми

жити, “худобу плодити” і землю орати будуть” [280, с. 378]. Втім хлібні поля ногайців розташовуються не тільки поблизу зимівників, тобто на півдні кочового маршруту. У 1744 р. згадано перебування єдисанців “для жатви” у Побужжі, поблизу кордону з Запорозькими Вольностями. У 1742 р. там же фіксуються і поля джембуйлуковців [92, с. 241, 244].

Початок пори жнив був для ногайців важливим періодом господарського циклу. У серпні 1755 р. значковий товариш Ф. Конєвський, відвідавши буджацького сераскера, доповідав до фортеці Св. Єлизавети, що не застав ногайського караулу на прикордонному роз’їзді на р. Чечаклеї, оскільки “того караула нет для рабочей нынешней поры”; з тієї ж причини один мурза відмовив дати йому людей для супроводу, адже всі були задіяні в збиранні хліба [27, *арк. 104-104 зв.*]. Вирощення збіжжя стає наскільки типовим для ногайців, що частина врожаю сплачувалася в якості регулярного податку кримському хану, в обсязі 4 кг пшениці від кожного казана або сім’ї [280, с. 370]. Німецький географ Тунманн (близько 1777 р.) вказав на значні обсяги поширення землеробства у єдисанців, єдичкульців і джембуйлуковців: “звичайна їхня їжа просо, ячмінь і гречиха, які вони вирощують; далі – м’ясо коней, худоби й баранів, яких вони мають великі стада”; ячмінь і просо, вирощені ногайцями, поруч з медом, воском, ягнячими шкурами відряджали морем кримські й турецькі купці до Стамбулу [308, с. 47]. При тому зазначено, що буджакські ногайці ведуть землеробське господарство краще, ніж ногайці інших орд: “Буджаківці сіють пшеницю, жито, особливо ячмінь і просо. Як говорять, ячмінь дає врожай сам-сто” [308, с. 52].

Технологія обробки та зберігання продуктів землеробства у причорноморських ногайців у цілому не відрізнялася від інших регіонів, заселених тюркомовним населенням. У Криму зерно молотили кінями, прив’язаними одне до одного, їх прогоняли над снопами довкола стовпа. Для збереження хліба влаштовували глибокі ями (оруз), викопані в землі і обкладені сухою соломою, що запобігало псуванню зерна; сама ж яма

засипалася над отвором землею, що робило схованку непомітною на поверхні [320, с. 169]. Подібний спосіб молотьби спостерігався у поволзьких ногайців, а також у кочовиків часів Золотої Орди: “по різних місцях ... кружляли прив’язані до стовпа воли і коні, які повинні були вибивати і молотити просо” [260, с. 79].

Ногайцями використовувалась пшениця простих сортів, просо, овес, які не потребували складного обробітку ґрунту. Орали примітивним плугом, до якого прилаштовувалося колесо від гарби діаметром до 2 аршин. Ногайці здійснювали дрібну оранку землі та незначне боронування, що перешкоджало рости посівам озимини [95, с. 251]. Під жито і просо землю майже не боронували. “На татарском поле никогда не видно прямой борозды; края же поля бывают взборонены очень неправильно, так что плуг или на 10 шагов перейдёт за границу поля, или на 10 шагов не дойдет до неё” [262]. Землеробство ногайців ґрунтувалося виключно на займанщині цілинних угідь, не існувало дво- і трипільля, так само, як і жодної системи сівозмін. Засвідчена джерелами висока врожайність забезпечувалася виключно високими властивостями цілинних чорноземів: “Благодатна цілина, не дивлячись на недосконалість оранки, одна продукує те, чого неможливо досягнути за відсутності [сільськогосподарської] майстерності” [95, 251]. Певне поширення у ногайців мало городництво, утримування баштанів, на яких вирощувалися кавуни та дині [262].

В умовах стабілізації кордонів на степовому порубіжжі відновлюється меридіональний тип кочування. Однією з його ознак було переважне використання великих розбірних юрт-терме, порівняно з малими нерозбірними кибитками [198, с. 71]. У світлі даних Пейсонеля, землі кожної орди поділялися між її внутрішніми відгалуженнями, розподілені території позначались певними “кордонами”, але приватні особи зовсім не мають власної землі. Кожне “плем’я” кочує своєю територією і тільки взимку має постійне житло. Для будівництва зимівників обиралося місце, найбільш захищене від зимової негоди. “Коли починається час посіву хлібів

і з'являється трава для випасу худоби, аули залишають зимові стійбища і йдуть кочувати, шукаючи зручні місця для посівів; потрібно зазначити, що ногайці майже ніколи не оброблюють два роки підряд одні і ті ж землі. Під час виходу на кочування, в літкових станах, мурза, голова аулу розподіляв між підвласними йому улусними людьми землі, яку розмежував мотузкою. Потім кожний відгороджував відведене йому займище плетнем, або позначав його якимись помітними знаками" [345, с. 204]. Загони для худоби у ногайців фіксуються і документами Архіву Коша, зокрема згадується "скотський кіш" джембуйлуківця Джан-Теміра-мурзи поблизу урочища Аргомакли (р. Громакля) [92, с. 243].

Всередині ногайського кочового колективу лишався чинним традиційний поділ праці за статевим принципом.: "Заняття чоловіків становили, окрім самого легкого догляду худоби, полювання за диким звіром ..., переїзди з місця на місце, верхова їзда ... іноді торгівля і обмін". Тоді як жінки були зобов'язані виконувати господарські роботи [203, с. 12]. Серед допоміжних промислів певне поширення мала і рибалка, свідченням чого є крадіжки ногайцями у запорожців каюків та риболовних сіток [93, с. 411]. Разом з тим, на поділі господарських занять позначалися і соціальні чинники. Зокрема землеробство залишалося найменш престижною справою, якою займалися незаможні кочовики. У 1749 р. кримський хан пропонував російським урядовцям не проводити комісію з розгляду прикордонних суперечок у червні, оскільки тоді "весь народ в надлежащеи летнеи работе обязан бывает и следственно-де в то время бедным людям произойти могут лишния убытки и волокиты" [92; 253-255].

Регуляція процесу кочування, що раніше була прерогативою ногайського бія і його урядовців, у XVIII ст. здійснюється адміністрацією кримського хана. Ханські урядовці мусили враховувати господарські інтереси своїх ногайських підданих і захищати їх на міжнародному рівні. Так, літо 1754 р. видалося надміру посушливим; ногайські аули потягнулися до Дніпра, ставши легкою здобиччю запорожців, котрі нападали з човнів. З

цього приводу кримський хан доповів Порті, яка представила протест російському послу. Результатом російсько-турецьких дипломатичних домовленостей стало запровадження прикордонної варти на кордонах і посилення контролю над запорозьким козацтвом [93, с. 580]. Також, з приводу “недороду в кримской границе трав” перекопський каймакан Фетте-ефенді прохав запорозького кошового отамана дозволити кримським підданам “в нужное время ... на запорожские земли скот для пастби вгонить” [93, с. 598-599].

У причорноморських ногайців склад стада був аналогічний іншим локальним групам, хоча вівці були переважно сірої породи, фіксується наявність двогорбих верблюдів [98, с. 131; 92, с. 240], однак їх розводили меншою мірою, ніж, зокрема, на Прикубанні [93, с. 768]. У степовому Криму були поширі двогорбі верблюди, а також коні, кози і вівці. За свідченням П.С. Паласа, “Бики там дрібні, а буйволів тримають у невеликій кількості, і лише поблизу моря в гірській місцевості, вкритих лісом і соковитими травами” [244, с. 67]. Господарство ногайців залишалось консервативним, склад стада, способи використання пасовищ і догляду за худобою практично не змінювався. Так само залишались незмінними якості худоби, що не мала поділу на м'ясні, молочні та вовнові породи.

У черговий період міграцій ногайців, пов'язаний з переводом російським урядом ногайських орд на кочування до р. Кубані в останній третині XVIII ст., спостерігається помітне зниження питомої ваги землеробства у єдисанців, єдичкульців та джембуйлуківців; схильність до осілості виявили тільки буджаківські ногайці. Переправляючись через Дон у 1771 р. буджаківці великими обсягами купували зерновий хліб, заявляючи російським урядовцям: “мы будем сеять хлеб в степи меж Азовским и Каспийским морями”. Решта ногайців, як зазначив капітан І. Хаников, “хлеба не сеют и травы не косят, хлеб покупают, и ежели им куль удается купить, то на 1 и 2 года с семьи его будет, а только кладет по горсте в воду, когда мяса нет” [318, с. 78].

Таким чином, потрапляючи в різні політичні та соціально-економічні умови протягом XVI-XVIII ст. ногайці продемонстрували високу адаптивну спроможність своєї традиційної господарської системи. Збільшення питомої ваги землеробства у XVIII ст. не спричинило руйнації кочового типу економіки і не еволюціонувало в осіле землеробське господарство. Землеробство, підпорядковане загальному кочовому господарському циклу, залишалося специфічною нормою для кочівницької економіки. Всупереч впливам зовнішніх чинників, в разі збереження основного фонду худоби кочовики зберігали здатність до кочування, легко варіюючи і прилаштовуючи до основного виду господарської діяльності заняття землеробством. Приклад з буджаківцями засвідчує, що перехід до осілості як принципово іншого господарсько-культурного типу виключає поновлення попередніх кочівницьких якостей.

Традиційний соціально-політичний лад ногайських орд зазнав істотних змін протягом другої половини XVI-XVII ст. Внаслідок руйнації потестарних інститутів Ногайської Орди занепало значення першорядних ногайських родів, перервалася головна лінія Едигейовичів. На середину XVII ст. вже не існувало носіїв ногайординських титулів – бія, нурадина, кековата, тайбуги. З підпорядкуванням ногайців Калмицькому і Кримському ханствам місце вищої ногайської аристократії в ногайських ордах посіли калмицька, згодом кримська аристократія. Втрата політичної самостійності призвела до утинання вершини конічного клану рангової общини. Однак конічний принцип організації ногайського суспільства, оснований на ієрархії родів і розвинутій градації старшинства всередині роду, залишився неушкодженим. Завдяки міцності традиційної структури ногайці не втратили етнічної самобутності і не піддалися асиміляції кочовими калмиками та напівосілими кримськими татарами.

На вершині соціальної ієрархії причорноморських ногайців перебували мурзи, що користувалися титулом “баш-мурза” і походили з першого за знатністю роду в орді. Решта знатних родин, за свідченням Пейсонеля,

“йому підпорядковується і ставиться до нього з рідкісним почитанням” [345, с. 303-304]. У XVIII ст. поняття “бій” вже не мало значення глави (хоча б номінального) усіх ногайців, а зазначаються в значенні старійшини, що очолює аули чи інші відгалуження, або просто користується авторитетом [195, с. 137]. Хоча пам’ять про особливий статус бія збереглася. Після російського завоювання Кавказу окремі ногайські мурзи за заслуги перед царатом отримували титул князя, який в традиційному ногайському розумінні звався бієм. В разі самостійного обрання ногайцями сераскера, останній мав титул бій-сераскер [331, с. 17]. Джан-Мамбет-мурза, ставши главою єдисанських, буджацьких і єдичкульських ногайців у 1770 р. отримав ім’я Джан-Мамбет-бій.

Як і в більшості кочовиків, основу соціальної організації ногайців складала велика патріархальна сім’я. Ще в другій половині XIX ст. у складі сімей кубанських ногайців у середньому було до 35 чол. Ногайці називали свою сім’ю “бир казаннан ас ишетаганлар”, буквально: “їдять з одного казана (тагана)”, або “бир атадын балалары”, тобто “діти одного батька”. Велика сім’я складалася з малих сімей декількох братів, які мешкали в одному дворі. В її складі були також сім’ї померлих братів, вдови і патріархальні раби – ясирі. Главою сім’ї був батько атай, за відсутності атая, головував старший із його синів. Глава сім’ї представляв свою родину перед державою, відповідав за сплату податків та вчасне виконання повинностей [193, с. 56-58]. Патріархальні сім’ї групувалися у роди та покоління.

Рід у кочовиків був агнатним і екзогамним, виводився від єдиного першопредка (у ногайців – Едигея); шлюби поміж родичами не допускалися [132, с. 46-62]. Через відсутність розвинутого інституту малої моногамної сім’ї, у ногайців не склалося системи майорату або левірату. Старшинство в роді та усталене домінування окремого роду в орді визначали соціальний ранг кочовика, що на загал характеризує орду як рангову общину. Всередині орди існувала стійка ієрархія родів, котра виникала разом з виникненням орди. При цьому, залежність одного роду від іншого не виключала наявності

аристократії в залежному роді [313, с. 42]. Поза родовою общиною, індивідуальним порядком було неможливо вести кочове господарство [257, с. 62-63].

Родові відносини позначалися і на відносинах власності. Вивчення конкретно-історичного матеріалу причорноморських ногайців дозволяє зробити висновок про те, що земля для кочових колективів складала не об'єкт володіння, а предмет користування, часто здобувалася у вигляді займанщини і ніколи не використовувалася в операціях куплі-продажу. У свідченні Пейсонеля зазначено про те, що землі кожної орди розподіляються в межах певної кочової спільноти і не є володінням приватних осіб [345, с. 204]. Такий розподіл також не становить акт надання феодалного держання, а є звичайною для будь-якої общини регуляцію землекористування, котру здійснювали надобщинні інститути. Крім того, якщо у землеробських суспільств земля прямим чином включена в процес аграрного виробництва і складає його засіб, то для кочовика вона складала цінність тільки як степ-пасовище, загальнодоступний ресурс, що для ефективної організації скотарства підлягав поділу між кочовими общинами і регульованого використання.

У дослідженні Т.С. Жумангабетова названо два варіанти, за яких кочовики реалізували власність на землю. Перший – опосередкований, що “відображає вольову, основу на багаторічному володінні, належність кочовищ, маршрутів кочування та розташованих вздовж них пасовищ певному роду або об'єднанню родів”. Усі родові об'єднання мають власні “коридори” для проходження до літкових і зимових пасовищ. Другий – безпосередній, що уособлює володіння конкретною ділянкою через інститут першої займанщини, здійсненої групою сімей або аулом [172, с. 113]. Однак в обох випадках наявне те, що суб'єктом власності виступав родовий колектив, що є типовим для рангової общини. Відносини власності більш наочно проступають у володінні худобою, котра використовувалася в операціях куплі-продажу і мала вираз у грошовому еквіваленті. Власність

щодо худоби посвідчувалася відповідними клеймами і охоронялася звичаєвим правом ногайців. Однак і в цьому разі ми маємо справу не з приватною власністю, а родовим володінням: клейма, що означували власність, були усталеними позначками родів (тамга), якими посвідчувалася власність певного родового колективу [231, с. 61-63]. Подібні клейма зустрічаються і у причорноморських ногайців [92, с. 271]. Спостереження Р.Х. Керейтова щодо використання тамги роду Найман у різних етнографічних групах ногайців дозволило встановити існування єдиних для всіх груп знаків, що повторювалися майже в кожному аулі; варіативність зображень цих знаків була невеликою [192].

Таким чином, глава родової групи був розпорядником всієї власності роду і завжди діяв від імені підпорядкованого йому колективу, що складався з різних за статком сородичів. Однак у жодному разі він не виступав у якості приватного власника з гарантованим правовим статусом; його авторитет як розпорядника мусив постійно підтримуватися не лише вдалим господарськими рішеннями, але й щедрими роздачами всередині і за межами своєї родової групи [127, с. 177].

Рангова община структурувалась у вигляді ієрархії рангів-титулів, якими наділялися представники чільного, споріднених та близьких йому кланів; “ранг, титул, родинний зв’язок і посада тісно перепліталися, зливались в одне ціле і призводили до інституціоналізації верхнього прошарку привілейованої аристократії, що виконувала адміністративні функції” [127, с. 183-184]. Родова аристократія ногайців користувалася титулатурою мурз, пов’язуючи витoki свого родоводу від бія Едигея [205, с. 11]. На цій основі ґрунтувалася легітимність володіння мурз улусами та аулами. Останні успадковувалися наступним за старшинством у роді чи поколінні дигнитарієм. У залежності від знатності роду і кількості улусного населення мурза отримував відповідні за якістю кочовища, чим визначалася його економічна могутність та соціальний авторитет [195, с. 106].

Стан джерельної бази не дозволяє здійснити повну реконструкцію родової номенклатури причорноморських ногайців XVIII ст. Традиційні ногайські роди заховані під найменуванням “племен” (tribes), “поколінь”, та “аулів”, котрі означають не лише родові групи, але й територіальні об’єднання, що склалися з метою здійснення спільного кочування.

За свідченням Пейсонеля, Буджацька орда початково “розподілялася на чотири роди”. Пізніше родовий поділ був знівельований [345, с. 301], що слід пояснити процесом осідання буджаківців та формуванням сусідсько-територіальної общини. Хоча збереглося першорядне значення родів Орак-улу (Урак-огли) і Орумбет-улу (Ур-Мухаммед-огли) [146, с. 213-214].

Єдисанська орда мала відгалуження Саріфу, Делігель, Березен, Хаджидере, Сарийар [345, с. 301], назви яких пов’язані з географічними об’єктами Північного Причорномор’я – Березанню, Делигель (Телігул), Хаджи-гол або Хаджи-дере [308, с. 50-51]. Отже, ними позначалися великі територіальні угруповання єдисанців, однак не “племена” (tribes), як це подано Пейсонелем. Тунманн зазначив у Єдисані “тілки колишніх астрахансько-ногайських колін”: Келічі, Манджак, Кротяки (Кара-Таяк), Алаш, Бадрак, Асс, Ак-кою, Багадин [308, с. 50]. Джерела початку XIX ст. фіксують у складі оселеної біля р. Молочної частини Єдисанської орди наступні роди: Алшинбадай, Буркут, Джансоур, Еск-бей, Кагаш, Кислик, Кокбас, Невкус, Оймаут, Он’їки, Сасик-Тогун, Теміргож, Тобал, Тулга, Туюшке, Шавкай-Мешкир, Шекли, Шорут-Дживрет [49, арк. 24-28], Кенегес [279, с. 102]. Документи Архіву Коша згадують у єдисанців роди Кенегес (Кенаес, Кеенес), Мангит (Ак-Мангут), Буркут, Онік, Кислик (“Кышлик”), Тулга, Алоковак [92, с. 241-, 244-245].

Відгалуження Джембулуцької орди, за Пейсонелем, представлені назвами Дирд (Dierd), Джалігниз, Агагдже, Котскаркумлар, Канилчак [345, с. 301], що швидше позначають територіальні групами. На початку XIX ст. у джембуйлуківців, оселених біля р. Молочної фіксуються роди Акулгоже, Аргакли, Аслікши, Каганли-Кара, Кондакузли, Месіт, Тогали, Урманче [49,

арк. 26-27]. Роди Тулга і Алоковак, наявні у єдисанців, представлені й у джембуйлуковців, решта відгалужень Джембуйлуцької орди представлені наступною номенклатурою: Джарти Гаджи, Аргакли Каїли, Чекли або Чакли, Какач, Тулга, Онік, Кенегес, Єди-Нокта-Чюкрат, Терім-Годвя [92, с. 244-245]. Відгалуження Єдичкульської орди прослідковуються меншою мірою. На початку XIX ст. фіксуються єдичкульські роди Джаналі-карт, Дербіш-Карт, Дусале-карт, Єгорьтамгалі, Канжегалі, Коясу-угли, Ойтамгалі, Солтан-делді, Шаншекли [49, арк. 26-26 зв.].

Соціально-політична макроструктура причорноморських ногайців виступала в якості Орди. Власне слово “орда” вказує на політичну організацію кочового етносу. Поволзькі ногайці називали ордою “головну ставку в зручному місці, де було постійне становище або помешкання глави племені, його свити і дружини. Взимку становища глав були постійними, і з одного місця до іншого не переносилися, як траплялося влітку” [231, с. 56-57]. Термін “орда” також використовується як позначення політичного центру кочової спільноти, якими були Золота Орда XIII-XIV ст. і Ногайська Орда XV-XVI ст. Цілісність орди забезпечувалася усталеною ієрархією родів, організованою за принципом конічного клану. Таким чином, орда виступає в якості максимально великого об’єднання кочівницького етносу або його відгалужень, наскільки це було можливим в умовах кочової економіки. Ногайські орди Північного Причорномор’я, що виникли внаслідок дроблення Ногайської Орди, демонструють усі її характеристики у мікро-масштабі та локальному контексті.

Найменшою соціальною одиницею, здатною для самостійного кочування був аул. П. Небольсин пояснює поняття “аул” у поволзьких ногайців як “групу декількох близьких за родинним зв’язком або спільністю інтересів сімей”. Сім’ї, сгруповані в аулі, “знімалися з одного місця та переходили до іншого” [231, с. 179-180]. У прикавказьких ногайців “зібрання кількох кибиток на кшталт хутора називалося аулом. Аули складалися щонайбільше з 30 або 40 кибиток, при середній кількості 10”

[311, с. 13]. У кожному аулі, де було не менше 10 кибиток, обирався десятник [331, с. 22], у причорноморських ногайців він називався юз-баша.

Для забезпечення повного циклу кочування був потрібний певний мінімум худоби і необхідний склад стада. В аулі гуртувалася така кількість сімей, які сукупно володіли необхідними для самостійного кочування своєї групи засобами. У випадку переходу всієї кочової групи до осілости аулом позначалося їх стаціонарні поселення. Останні часто виникали в місцях зимівок, тому поруч з аулом таке поселення іменувалося як кишлак, у причорноморських ногайців – кишла. Наявність даного елемента помітна у топонімах Ханкишла, Кишенів, Кишеньки, а також Султанкишла, “юрт, называемый кишла”, “Камлык кишла” [27, арк. 15, 22, 38, 108]. Інколи населені пункти формувалися біля колодязів і копаней, що позначалося на їхніх назвах [200, с. 158].

Поняттям “улус” позначалася група аулів, підпорядкованих певному мурзі. Б.Я. Владимирцов розглядав його як різновид феодального держання, уділу, що визначався “з одного боку кількістю аул (аїл, аул, – В.Г.), тобто кочових дворів, а з іншого боку кількістю воїнів.., котру він міг виставити” [132, с. 101]. У Золотій Орді улус був військово-господарською одиницею, здатну мобілізувати і забезпечити обладунком певну кількість воїнів [313, с. 43]. Коли військова функція вже не була основною для улусу, за ним лишилося позначення тільки “володіння” мурзи, підпорядкування йому аулів. Здебільшого мурза виступав в якості родового старійшини, будучи представником найбільш знатного роду в підпорядкованому йому кочовому колективі; він також був не володарем улусу у буквальному розумінні, а лише розпорядником власності свого родового відгалуження, родини.

Як свідчив Пейсонель, ногайські мурзи “не володіють земельною власністю, їхнє майно складається з рабів (ясирів) і стад великої рогатої худоби та коней”. Улусні люди щороку приносили своєму мурзі оговорені звичаєм “подарунки”, який складали дві корови, десять баранів, по десять ок смаженого і сирого просяного борошна, десять кругів висушеного сиру,

один ок коров'ячого масла [345, с. 301-302]. Приношення таких “подарунків” засвідчує наявність принципу реципрокності. В обмін на забезпечення натуральними продуктами, мурза мусив “ходатайствовать о нуждах ногайских у начальства” [49, *арк. 41 зв.*], представляючи інтереси свого колективу перед державою. На мурз покладалися громадські обов'язки, пов'язані з регуляцією кочування. Статок мурзи часто виступав в якості страхового фонду улусного населення на випадок стихійного лиха чи війни. Частина мурз звались бай-мурзами, підкреслюючи свою знатність. У період, коли улусна організація ногайських орд остаточно втратила значення, відбулося збідніння мурз; у цей час з'являються байї – заможні скотарі, котрі не хизувалися знатністю свого роду, однак володіли значними статками [205, с. 18-19].

Більшість населення ногайських орд становили особисто вільні та економічно незалежні кочовики, здатні для самостійного кочування в складі окремих аулів. Їх традиційним позначенням було “чорні улусні люди”, “чорна кость”, “азати”. Проте вони, будучи підвладні “білій кості” – мурзам, так чи інакше були пов'язані з ними родовим зв'язком [205, с. 7]. У межах визначеної ханською адміністрацією території для розселення орди, мурза розподіляв пасовища між аулами свого улусу і відходив на кочування з власним аулом. Тому в запорозьких документах ногайці розрізнялися за належністю до “відомста” (тобто улусу) або “аулу” певного мурзи. Так, згадуються єдисанці “відомства” Сари-Мегмета, який кочував “на Очаковской степи возле реки Буга об урочище ... Кременчуке” [72, *арк. 42-44*], єдичкульські “ногайцы команды Келембет-мурзы” [74, *арк. 192*], єдичкульські “ногайцы аула Канай-мурзы” [74, *арк. 236*].

Нижчий за своїм становищем родович мусив допомагати старшому в роді по господарству. На цьому ґрунтувався звичай саун, згідно з яким багатий родич надавав біднішому худобу для випасу, останній залишав собі молоко і вовну, а по закінченню терміну домовленості повертав худобу власнику з приплодом [331, с. 21]. Для косіння сіна, збирання хліба та інших

робіт на користь мурз скликалися “толоки” [49, *арк. 41 зв.*], що так само пояснювалося звичаєвим правом як допомога родичів і сусідів по господарству. Хоча звичайним елементом толоки була віддяка – пригощання за рахунок того, хто скликав толоку. Цим також засвідчується наявність реципрокності як принципу соціальної взаємодії в ранговій общині.

Мусульманське духовенство становило другу за значенням, після мурз, категорію привілейованого прошарку рангової общини. На вершині ієрархії духовенства був кадій (казий), якого обирали від “народу” (орди). Наприкінці XVIII ст. кадіїв у ногайців затверджував муфтії, що перебував у Криму. В кожному великому відгалуженні “народу” (у прикавказьких ногайців – у кубі) було по одному наїбу і 20 ахунів [205, с. 22]. Духовенство отримувало від своїх парафіян десятину з врожаю хліба і 1/40 частину від поголів’я худоби [203, с. 16]. Характер цих приношень суттєво відрізнявся від церковної десятини в феодальних державах Європи, оскільки здійснювався не примусово (в силу вимог законодавчих актів), а за звичаєм, в якості жертвоприношення, що посвідчувала релігійну чистоту мирян.

Ногайці були мусульманами сунітського віросповідання ханафітського мазхаба (напряму). Іслам, в інтерпретації школи Абу Ханафи, в деяких деталях був менш суворий щодо провадження культу, що відповідало запитам тюркомовних кочовиків, зокрема і ногайців. Ханафітський мазхаб більш терпимо ставиться до залишків язичницьких вірувань, порівняно з шафіїтським, маликітським і ханбалітським [333]. В умовах кочування ногайці були обмежені у засобах провадження культу, не відзначалися ревним його дотриманням і адаптували давні язичницькі вірування до “ординарних істин” ісламу [332, с. 29-31].

У поволзьких ногайців давні релігійні комплекси засвідчуються існуванням “святих місць” – ауля, поклонінням могилам святих осіб, де проваджувались відмінні від “мечетного” мусульманства ритуали. Міфічний першопредок ногайців Баба-Туклес, наділений якостями мусульманського святого, в домонголькі часи уявлявся “сильним шаманом” кочових кипчаків

і покровителем інших шаманів [129]. Подібні елементи простежуються і в релігійному світогляді причорноморських ногайців, зокрема згадане Евлія Челебі на переправі через Дністер святе місце Міяк-Бабá, тобто “масляний баба́”, пов’язане з архаїчними скотарськими культами [321, с. 197]. Крім ауля, що є редукцією архаїчного культу предків, у ногайців прослідковувалися залишки тотемістичних вірувань [198, с. 73].

Разом з тим, елементи доісламських вірувань не визначали усього світогляду ногайців. Слід критично ставитися до свідчень джерел, які вказували на відсутність чистоти ісламської релігійності ногайців. Річ у тім, що належність до різних мазхабів у мусульманських народів складала одну з етноідентифікуючих ознак. Усі чотири ісламські мазхаби вважалися рівнозначними, проте між їхніми прибічниками виникали суперечності, зокрема на Північному Кавказі між ногайцями-ханафітами та горськими народами-шафіїтами, що вважали їх “поганими мусульманами” [333]. Подібні суперечності простежувались і у відносинах ногайців з кримськими татарами, серед яких був поширений шафіїтський мазхаб [112, с. 4].

Неодмінний елемент ногайських кочових і стаціонарних поселень складали мечеті-джамі. В районах осілості та, можливо, в зимівниках-кишлах мечеті містилися в стаціонарних приміщеннях, які будувалися з каменю і мали чотирикутну форму, при цьому мінарети були відсутніми [198, с. 72-73]. Запорожці свідчили, що “их мечет, в котором никакого украшения не обретається, но точию одни стены состоят” [92, с. 285]. Сезонні переміщення кочових аулів потребували відповідного прилаштування для здійснення культу, що цілком задовольнялося мечетями, розміщеними на кибитках.

Функції духовенства у ногайців, як і решти мусульман, мали чітку спеціалізацію. Справою мули було проведення богослужіння і управління школами; тлумачення Корану і здійснення судочинства на основі шаріату перебувало у віданні ефендіїв та кадіїв [203, с. 16]. Проте шаріат не становив єдиного комплексу правових норм ногайців. Паралельно з ним існувало

звичаєве право – адат, основане на прецедентах в усталеній повсякденній практиці, а також на рішеннях, вчинках ногойординських біїв, зафіксованих у ногойському епосі. Вирішенням питань громадського життя на основі адату займалися старійшини, що мали беззаперечний авторитет [256]. Особливість суспільного життя ногойців складало те, що мусульманське духовенство, ухвалюючи рішення на основі шаріату, завжди враховувало думку старійшин, зокрема у спірних питаннях щодо майна [203, с. 16].

Стан джерельної бази не дозволяє прослідкувати у причорноморських ногойців окремі загальноногойські соціальні групи, що, однак, не виключає їхню наявність. До привілейованого прошарку ногойського суспільства відносилися предствники служилої знаті – батири, що складали особисту охорону мурз, отримуючи за службу молочну худобу та продукти скотарства [257, с. 165]. Існування категорії батирів у причорноморських ногойців засвідчується у відомостях про те, що кращі ногойські воїни бралися на службу до кримського хана і становили його особистою гвардією [281, с. 363]. Окремими привілеями у Кримському ханстві користувалися тархани – особи, увільнені від повинностей за заслуги перед правителем. Кримські хани широко практикували роздачу тарханних грамот серед населення Криму. Ті, хто отримував їх, довіку увільнявся, наприклад, від повинності поставки підвод, державних повинностей, пов'язаних з утриманням фортець Азов, Єні-Кале, Арабат (поставки провіанту і будматеріалів), а також від п'ятої частини з продажу ясиря в Кафі [287, с. 36-38]. Невиключено, що тарханні грамоти отримували і ногойці. Однак у ногойців власне тарханами звалися раби, відпущені на волю [205, с. 33].

Купецтво у причорноморських ногойців не складало окремого прошарку. Хоча заможні ногойці у супроводі власної челяді часто вирушали для здійснення торговельних операцій до Право- і Лівобережної України. У 1771 р. зазначено єдисанців Смаїла та Аджимбета, котрі з Олександрівської фортеці виїжджали з караванами у супроводі 14 і 28 чол. до Полтави і Харкова [78, *арк. 76*].

Головна умова, що визначала статус повноправного члена кочової общини полягала в наявності худоби у кількості, достатній для кочування його сім'ї. Втрата худоби спричиняла зниження соціального статусу, хоча всередині свого колективу ногаєць не міг стати ясирем. Основну масу ногайців становили азати – середньої заможності кочовики. З них виділялася категорія малозабезпечених – кедеїв, які тримали 2-5 голів худоби. Не маючи можливості самостійно кочувати, вони були прив'язані до господарств мурз і баїв, випасаючи їхню худобу і отримуючи з того певну частку продукції скотарства. Ногаєць, який зовсім не мав худоби звався байгушем. Йому залишалося або займатися непрестижним для кочовика землеробством, або найматися до мурз та баїв для випасу худоби [205, с. 27-28]. Кедеї і байгуші найбільшою мірою були задіяні в саунних відносинах [331, с. 21]. В документах Архіву Коша вони зазначені як чабани, зокрема – “при реке Буг ... стерегущие едисанских татар пастухи скот” [93; 603].

На нижчій ланці соціальної драбини були тумакі (туми) і ясирі, пов'язані з інститутом патріархального рабства. Як пояснював А. Рудановський, “ясирі – це холопи або раби, якими здавна володіють ногайці” [269, с. 1298]. Ясирів ногайців здобували в набігах на землеробське довкілля, в данницьких відносинах і торгівлі. “Ясир” (з арабського *äsyg*) мав значення полоненого, якого примушували до певних робіт на користь власника. На долю ясирів випадала та робота, що не була престижною для кочовика. Вони рили колодязі (кой) і копані, збирали кізяк, що використовувався як паливо, а також займалися землеробством [117, с. 357] і відгінним скотарством [325, с. 1104]. Ясирі, як правило, включалися до великої патріархальної сім'ї з статусом молодших членів з мінімальними особистими правами. В більшості, вони кочували разом з аулом свого володаря, будучи домашньою прислугою і не маючи окремого житла. У кубанських ногайців ясирі до середини XIX ст. не мали власних прізвищ і називалися родовими іменами своїх володарів [193, с. 58]. Близьким до ясирів було становище тумів, які різнилися від власне ясирів тим, що жили

окремими общинами, займалися переважно землеробством і відгінним скотарством в ногайських зимівниках-кишлах [257, с. 102]. Серед тумів траплялися не лише полонені, але й ті, хто йшов аргатувати (у найми) до ногайців, з власної волі залишаючись у ногайських кочовищах. Таким згадується очаківський мешканець Осип, “ходячий з отарами” [72, арк. 39-44]. Джерела середини XVIII ст. в якості тумів згадують “козаков потурченных” і “жен козацких потурченных” [92, с. 324]. У більшості туми та ясирі переймали мову, побут, релігію та звичаї ногайців, залишаючи своє етнокультурне середовище.

У результаті зменшення частоти кримських набігів, у XVIII ст. змінюється етнічний склад та чисельність ногайських ясирів і тумів. Головним постачальником рабів стає кавказький регіон, звідки раби потрапляли до причорноморських ногайців. До торгівлі ясирями, зокрема з кубанськими ногайцями, залучалися і російські військові, в одному випадку пропонували їм придбати до двох тисяч полонених горців ціною до 250 руб. за кожного. Лише в 1820-х роках уряд намагався заборонити торгівлю ясирями. Однак ясирі залишалися у ногайців аж до реформи 1861 р. [269, с. 1298]. У XVIII ст. серед ногайських ясирів було вже мало українців, росіян та поляків. Частіше згадуються грузини (мелетинці) і калмики [92, с. 222-226, 518-519]. За свідченням Пейсонеля, “торгівля рабами у Криму досить велика, ті, кого туди привозять, є представниками чотирьох різних націй: черкеси, грузини, калмики й абазинці. Найбільшим попитом користуються черкеси” [344, с. 177].

Таким чином, перебуваючи у складі Кримського ханства, ногайці зберегали непорушною традиційну соціально-економічну систему, автономний режим кочування і широкі права внутрішнього самоуправління. Прилаштовуючись до змін економічної кон’юнктури чорноморського регіону, традиційна структура ногайського суспільства виявила високу спроможність до адаптації і саморганізації в умовах відсутності власних потестарних інститутів.

Розділ 3. Інкorporація ногайського населення Північного Причорномор'я до Російської імперії на зламі XVIII – XIX ст.

4.1. Міграції причорноморських ногайців в останній третині XVIII ст.

Російсько-турецька війна 1768-1774 років призвела до докорінної зміни геополітичної ситуації в Чорноморському регіоні. Стрімке просування російської армії вглиб території Кримського ханства упродовж кампаній 1769-1770 років поставило ногайські орди перед умовою виходу з кримсько-турецького підданства і прийняття російського протекторату.

Вже восени 1769 р. ногайці виявили намір припинити війну та встановити союзницькі відносини з Росією. У цей час кубанські ногайці вже перейшли на бік росіян та сприяли генералу Медему штурмом оволодіти резиденцією ханського сераскера на Кубані в м. Копила [166, с. 108]. Командувач Другої армії П. Панін та губернатор Слобідської України Є. Щербінін почали широку агітацію серед причорноморських ногайців. 12 жовтня 1769 р. П. Панін доручив кошовому отаману П. Калнишевському, відряджати запорожців до ногайських кочовищ, аби вони під виглядом дезертирів поширювали нарікання на турків, агітували за перехід до російського підданства і гарантували ногайцям, що вони “на все будущия времена будут свободны от турецкаго ига, и останутся во всей своей воле и свободности особым народом под особливими собственными законами и управлениями” [78, *арк. 3 зв, 24-24 зв.*].

Взимку 1769/1770 ногайці потерпали від голоду. Головний єдисанський мурза Джан-Мамбет у цей час у листі звернувся до Паніна за допомогою в провіанті. Тільки 20 березня 1770 р. П. Калнишевський отримав від П. Паніна наказ негайно підвезти провіант у найближчий до Єдисанської орди форпост. Аули ж цієї орди на той час роззосередилися по рікам Дніпро, П.Буг та Дністер. В наказі також наголошувалося на тому, щоб запорожці поводитися з ногайцями без грубощів [80, *арк. 3-3 зв.*]. На той час

російський уряд ще не розглядав можливості прийняття причорноморських ногайців до свого підданства.

Втім, за оцінкою О.І. Дружиніної, схильність ногайців установити мирні відносини з Росією вплинула на бачення царським двором своїх завдань у війні з Туреччиною. Якщо 9 листопада 1768 р. на першому засіданні Ради при височайшому дворі за мету ставилося запровадження вільного судноплавства по Чорному морю та створення на його узбережжі порту з фортецею, то на другому засіданні Ради, що відбулося 15 березня 1770 р., мета конкретизувалася включенням Криму до складу Росії або, щонайменше, проголошенням його незалежним від Порти [166, с. 109]. У реляції Катерини II від 2 квітня 1770 р. було остаточно визначено офіційну позицію Росії до ногайців: “склоняють их не к нашему подданству, но только к независимости и отложению своему от турецкой власти, обещая им ... наше ручательство, покров и оборону” [206, с. 165].

Поразки турецьких військ біля Ларги і Кагула посилили проросійські настрої ногайців. 25 липня 1770 р., під час облоги турецької фортеці Бенедери, до П. Паніна прибула депутація від буджаківців та едісанців, з листом за підписом п'яти головних ногайськими мурзами, в якому посвідчувався намір обох орд почати переговори з російським командуванням [281, с. 369-370]. 5 серпня Панін розпочав офіційні переговори з буджацькими та едісанськими мурзами. 9 представників найбільш знатних родів від імені всього ногайського народу заявили “о желании отложиться от власти Турции, и принять покровительство России”. Листи з подібним змістом командувач Другої армії отримувач ще двічі, на що відповідав запевненнями від імені Катерини II про припинення військових дій проти ногайців та встановлення з ними союзницьких відносин. Нарешті було погоджено, що ногайці мають дати 30 аманатів від знатних родів, з них декілька мурз передбачено відрядити до Петербургу для засвідчення імператриці “народної вдячності за її заступництво”.

3 вересня 1770 р. єдисанські та буджацькі мурзи з почтом до 600 чол. прибули до князя Прозоровського для прийняття присяги на вірність і урочистого проголошення обітниці прихилити до союзу з Росією решту ногайців [196, с. 102-104]. Російське командування намагалося створити зовнішні атрибути незалежності ногайських орд, аби на міжнародному рівні довести легітимність укладеного з ними союзу. За активного сприяння П. Паніна, 3 вересня загальне зібрання Єдисанської та Буджацької орд проголосило ханом над усіма причорноморськими ногайцями Джан-Мамбет-мурзу, який отримав титул бія. Катерині II П. Панін пропонував виготовити для нього такі ж атрибути ханської влади, які раніше турецький султан надавав кримським ханам [196, с. 104-105]. На підтвердження міцності ногайсько-російського союзу, після штурму Бендер 16 вересня Панін передав мурзам 809 полонених ногайців [281, с. 370].

Поруч з інсценованим проголошенням незалежності ногайських орд, царат запроваджував систематичний контроль над ногайцями. З цією метою з Колегії іноземних справ до головної ставки союзних ногайців на Тилігулі 3 жовтня прибув постійний резидент – статський радник П. Веселицький, який у подальшому був резидентом у Кримському ханстві. Офіційно його завданням було проведення наступних переговорів з ногайцями в питаннях переходу до союзу з Росією Джембуйлуцької та Єдичкульської орд [281, с. 370-371]. Веселицький оголосив текст надісланої Паніним присяги на вірність Росії, в її урочистому підписанні взяли участь від Єдисанської орди 40 мурз, 12 ефендіїв та інших духовних осіб, від Буджацької орди – 31 мурза, 4 ефендія і 32 аги [196, с. 105].

В цей же час кримський хан Каплан-Гірей II, залишений своїми підданими ногайцями, у вересні 1770 р. зміг уникнути розгрому біля Хаджибейського лиману та через Очаків і Кінбурн повернутися в Крим [323, с. 165-169]. Закріпившись на півострові, хану вдавалося більше року утримувати під своєю владою єдичкульців та джембуйлуківців, не дивлячись на неодноразові запевнення єдисанськими та буджацькими

мурзами російського командування про їхню повсякчасну готовність піддатися Росії.

З огляду на можливі ускладнення з єдисанцями та буджаківцями, російський уряд намагався відселити їх подалі від театру військових дій, епіцентр якого зосередився у Північно-Західному Причорномор'ї. 25 вересня Панін сповістив генерал-аншефа Воейкова про урядове рішення відселити ногайців на лівобережжя Дніпра, на просторі між р. Кам'янка та Азовом [281, с. 371]. 10 жовтня 1770 р. розпочалася переправа єдисанців та буджаківців через П. Буг. Вірогідно під час переправи російське командування помітило коливання ногайців і намір частини їх повернутися до кримського підданства. Це стало приводом до повторного прийняття їх присяги князем Прозоровським [206, с. 169], після цього Панін наказав запорожцям лагодити пароми та перевозні мости на П.Бузі [78, *арк. 30*].

Переправу ногайців через Дніпро російське командування доручило організувати кошовому отаману П.І. Калнишевському. Кілька ногайських депутацій у вересні того року приїздило до Січі, де їх козаки зустрічали “с надлежащим трапезом” [78, *арк. 26-26 зв.*]. Князь Прозоровський рекомендував запорожцям переводити ногайців через річки Інгул, Інгулець, Саксагань, Базавлук, Суру до Дніпра, а далі човнами переправити їх через Дніпро біля гирла Самари поблизу Нового Кодака та слободи Половиці. Для цього передбачено використання байдаків та човнів Старосамарського ретраншементу, Переволочної і Кременчука, а також козацьких човнів з Кодаського перевозу. При цьому Кіш мусив за помірною ціною забезпечувати кочовиків усім необхідним, “яко то полотно (,) хлеб (,) сено и протчее нужное” [78, *арк. 6-6 зв.*].

Розголос про переведення схильних до грабунків ногайців через залюднені землі Кодаської та Самарської паланок викликав паніку “тамошних обывателей”. Тому Калнишевський звернувся до російського командування з пропозицією переправляти ногайців через Кизикерменський

перевіз, себто подалі від козацьких поселень. Ця пропозиція була остаточно погоджена до 12 жовтня 1770 р. [78, *арк. 8*].

Всі витрати з переправи ногайців через Дніпро російське командування вирішило здійснити на кошт Запорозького Коша. З 15 жовтня по 28 листопада дві запорозькі човнові команди – полковника Олексія Сукура з 165 козаками та військового старшини Данила Третяка з 38 козаками забезпечували переправу ногайців [78, *арк. 54*]. На Січі було зібрано більше 100 суден, з яких командою Сукура використано 10 човнів і 4 дуба, Третяка – 32 човни, всього – 46 суден [78, *арк. 13-13 зв., 41-43*]. Частина ногайців Єдисанської орди переходили Дніпро на Носаківській переправі, їх перевозом займалися козаки на чолі з запорозьким полковником Чубом [78, *арк. 33*].

Особливого клопоту завдавала переправа ногайської худоби, від чого більшість козацьких човнів було пошкоджено, а загальна сума збитків запорожців склала 5170 рублів [78, *арк. 41-43*]. То ж запорожці ледве не втратили річкову флотилію в самий розпал війни. Кількості суден та козаків для обслуговування переправи не вистачало. Ногайці переправлялися повільно. Команда Д. Третяка за 17 днів змогла переправити всього 1926 ногайців [78, *арк. 54 зв.*]. Багато ногайців, разом з худобою та реманентом, не встигло переправитися до настання холодів і залишалося на правобережжі в очікуванні поки Дніпро вкриється кригою, щоб вже по кризі йти на лівобережжя. На кінець 1770 р. російському уряду вдалося переправити і тримати під контролем 11794 ногайців [280, с. 487].

Під час переправи не обійшлося без ускладнень. Запорожці були роздратовані тим, що переправа ногайців цілком поклядалося не лише на кошт Військо Запорозьке, але задля цього використовувалася власність козаків, зокрема човни. Продовольство, що Кіш постачав ногайцям, було не кращого гатунку, “простым и грубым”, адже, як виправдовувались запорожці, ногайці зазвичай задовольняються “здохлою или вовсе негодною скотиною” [281, с. 372]. Виявилося також, що команда Третяка, всупереч

забороні, брала з ногайців плату за перевоз [78, *арк. 38*]. Суперечки трапилися через втечі ногайських ясирів до запорожців [79, *арк. 2-9*]. Троє жінок-полонянок, що налижали братові Джан-Мамбет-бія Келембет-мурзі, знайшли притулок у Д. Третьяка і залишалися в нього попри протести Джан-Мамбета. Останній склав скаргу на запорожців, яку передали на розгляд Катерині II. 20 лютого Кіш отримав царську грамоту із суворою заборonoю завдавати будь-які кривди ногайцям [325, с. 1981-1983]. Окремими ордерами козакам заборонялося переховувати ногайських ясирів, російське командування навіть відряджало спеціальні загони донських козаків, щоб допомогти ногайцям розшукувати своїх ясирів [323, с. 169].

Окрім розбитих ногайською худобою човнів, запорожці терпіли й іншу шкоду. Прямуючи землями Інгульської паланки, ногайці вдавалися до крадіжок продовольства, коней, худоби та реманенту в запорозьких зимівниках [78, *арк. 26*]. Готуючись до зимівлі, ногайці безборонно вирубували дерева, розбирали будинки і навіть церкви, грабували рибальські стани [323, с. 169]. Однак уряд на скарги запорожців не зважав і не вимагав від ногайців відшкодування завданих козакам збитків. П. Панін категорично відмовив запорожцям в компенсації за пошкоджені човни, оскільки, мовляв, запорожці брали плату з ногайців за перевіз [78, *арк. 80*], хоча Джан-Мамбет-бій отримав компенсацію за збитки, понесені під час переправи, а також “по случаю отречения его от подданства турецкого” від 4 до 5 тис. рублів [196, с. 107].

У січні 1771 р. для тимчасового перебування ногайців було визначено землі Війська Запорозького, “зачав от ... Александровской крепости и до Самары а оттоль взял свое окружение к устьям рек Верхней Терсы и Ганчулы впадающих в Волчьи воды и по оным рекам тож и по Нижней Терсе где она впадает в Верхнюю Терсу и даже до ея вершины”. Аби заспокоїти запорожців, уряд запевняв, що на їхніх землях ногайці перебуватимуть “по самой крайности” до 3 тижнів [78, *арк. 64*]. Тільки в грудні 1770 р. запорожцям було дозволено за помірною ціною продавати

ногайцям хліб та інші припаси в Микитиному та в Кам'яному Затоні [78, *арк. 49*]. Крім того, їхнім обов'язком залишався захист ногоайських сімей та майна від можливих нападів з боку Криму [78, *арк. 63*].

То ж, здійснюючи переведення ногоайців на лівий берег Дніпра, російський уряд абсолютно ігнорував інтереси запорожців, безапеляційно розпоряджався їхніми землями, військовими та господарськими ресурсами і приватним майном козаків, удавано піклуючись про добробут своїх кочових союзників. Таку позицію слід розглядати швидше як один з перших симптомів ліквідації Січі, ніж щире опікування справами ногоайців. Самі ж ногоайці мало зважали на демонстрацію приязні з боку Росії і не розглядали своєї присяги на вірність імператриці за остаточне рішення. Як довідався кошовий отаман П. Калнишевський, в аманати єдисанці та буджаківці дали другорядних мурз “кои родились из бранок”; брат Джан-Мамбет-бія, Келембет-мурза під час переправи агітував інших мурз тікати до Криму для того, щоб спільно з кримськими татарами, єдичкульцями та джембуйлуківцями відновити війну проти Росії. Та й сам Джан-Мамбет наблизився до Перекопу, вичікуючи на подальший перебіг подій [325, *с. 1982-1985*].

Після переправи через Дніпро багато ногоайців утекло до Криму. Серед них були брати Джан-Мамбета – Орумбет (Ару-Мембет) та Темір-мурза. Вже згаданий Келембет розсилав шпигунів з числа ногоайців для розвідування місць розташування російських та запорозьких військ [79, *арк. 18, 44 зв.*]. Та певності бракувало не тільки союзним Росії ногоайцям, але й підвладним хану єдичкульцям та джембуйлуківцям. Натомість 17 січня 1771 р. П. Калнишевський сповіщав: “Многия татара вѣдавшиесь в протекцию российскую ежечасто в Крыму за Перекопом бывають. А крымские между ими” [78, *арк. 65-65 зв.*]. Як свідчили самі ногоайці, відряджені російським командуванням для розвідки у Крим, тамтешній “народ” розділився на дві частини, при цьому “каждая партия другой не сильнее”. Одна групувалася довкола ханського двору і його чиновників, які

орієнтувалися на Порту, іншу очолювали Ширинські мурзи, що схилялися до союзу з Росією “по примеру едисанской и буджацкой орд” [79, арк. 27].

До союзу з Росією схилялися й джембуйлукивці та єдичкульці, котрі через єдисанців та буджаківців неодноразово сповіщали російських урядовців про своє “решительное расположение ... отложиться от Турции”. Царат доручав союзним ногайцям викликати з Криму своїх сородичів, обіцяючи за це дозвіл “составить особую державу из союзных орд, которую Россия обяжется поддерживать ..., пока весь Крым не будет принужден приступить к общему татарскому союзу”. Восени 1770 р. єдичкульські мурзи Мамбет і Каплан та джембуйлуцький мурза Мансур від імені своїх орд прохали кримського хана дозволити їм вийти з Криму для з'єднання з Єдисанською та Буджацькою ордами. Не дивлячись на заборону Каплан Гірея, аули джембуйлукивців та єдичкульців почали масово тікати через Перекоп, інші аули переправлялися через Керченську протоку на Кубань. Біля Єнікале Порто розмістила кілька військових човнів для того, щоб перешкодити виходу ногайців з Кримського півострова [196, с. 106-109]. Після зміщення Портою Каплан-Гірея 23 листопада 1770 р. [286, с. 274] втечі єдичкульців та джембуйлукивців стали ще більш масовими.

Готуючись до кампанії 1771 р., в план якої входили військові експедиції в Крим, російський уряд ухвалив рішення про вивід союзних ногайців з Дніпровської лінії на Північно-Західний Кавказ. Справу з їх переселенням значно полегшувало та обставина, що навесні 1771 р. 30 тисяч калмицьких кибиток мігрували в Джунгарію, в результаті чого правобережжя Кубані практично залишилося без кочового населення. Питання про перехід до Прикубання обговорювалося з ногайськими мурзами протягом лютого-березня 1771 р. Після відставки П.І. Паніна опікування справами ногайців було доручено Є.О. Щербініну. 10 травня він отримав наказ Катерини II умовити Джан-Мамбет-бія переселитися з підконтрольними йому ногайцями на Кавказ. 9 липня Щербінін повідомив про підписання відповідного договору з Джан-Мамбетом [206, с. 175-176].

Протягом липня – вересня 1771 р. тривала переправа ногайців через р. Дон. Російські військові, вражені масштабністю переправи великого кочівницького колективу, надміру перебільшили його чисельність. Зокрема І.І. Хаников зазначив, що лише буджаківців було до 700 тис., інших орд – до 200 тис. чол., а “считая с малыми ребятами всех до миллиона” [318, с. 69]. Російські військові під час переправи викупляли ногайських ясирів, особливо арапів (негрів), волохів (молдован або румун). Проте негайному безоплатному вилученню підлягали ясирі, полонені під час набігів 1769 р. На лівому березі Дону контроль за переправою здійснював гусарський підполковник І. М. Шелекхейч, на правому ретельно стежив підполковник Стремоухов [318, с. 69]. То ж поводження з ногайцями російських регулярних команд на Дону було більш суворим, ніж запорожців.

Переселення причорноморських ногайців на правий берег Кубані остаточно закінчилося на початку 1772 р., натомість про це 13 січня відзвітував Джан-Мамбет-бій. Він повідомив, що на Кубань перейшли не тільки єдисанці та буджаківці, але й усі джембуйлуківці, єдичкульці та киргизи, що раніше перебували в Криму. За повідомленням Є.Д. Феліцина, на Кубань прибуло 80 тис. ногайських кибиток [315, с. 264]. Отже чисельність переведених ногайців початково складала близько 400 тис. чол., однак на 1782 р. скоротилася до 73, 7 тис. ногайських сімей, з них єдисанців (враховуючи праве і ліве крило орди) було 20 тис. сімей, єдичкульців (включаючи мінське, бурлацьке та кара-китайське покоління) налічувалося 25 тис. сімей, у джембуйлуківців – 700 сімей. Окрім них на правобережжі залишалися власне кубанські ногайці: наврузівці складали до 8 тис. сімей, касаївці – 4 тис. сімей [206, с. 178].

Кожна орда розселялася компактно і відокремлено одна від одної. Єдисанці зайняли лівий берег р. Кагальник, Чубур, правий берег Єї до р. Калали. У 1778 р. до них приєдналася інша частина єдисанців в кількості до 2 тис. кибиток, що з 1715 р. кочувала в низинах Лаби і Урупа. Джембуйлуківці розташувалися між річками Челбасами і в верхів'ях Єї.

Єдичкульська орда розподілялася на три покоління, з них мійське зайняло під кочування межиріччя Кирпили і Ангели, китаїнське – між річками Ангели та Кара-Кубань, бурлуцьке розмістилося між Ачуєвим та Копилом. Буджацька орда розселилася вздовж Єйської затоки та на Єйській косі. Межа розселення кубанських ногайців на той час охоплювала лівобережжя Кубані і досягала правого берега Лаби [315, с. 263-264]. Всі орди, за винятком Буджацької, кочували по чітко визначених маршрутах. Буджаківці, тяжіючи до осілого господарства, зайнялися рільництвом та відгінним скотарством.

Офіційно російський уряд розглядав ногайців як незалежний народ, з яким укладено союзні відносини. Для систематичного зв'язку з ними та кримськими татарами утворено Комісію татарської неогоціації, котра в березні 1771 р. відрядила для постійного перебування в ордах підполковника Стремоухова [78, арк. 95]. Джан-Мамбет-бій, проголошений у вересні 1770 р. ногайським ханом, реально контролював тільки Єдисанську орду, інші орди не визнавали його за династійного правителя і вважали тільки уповноваженим представляти ногайські інтереси перед російським урядом. Тому в офіційному листуванні він уже позначався без титулу хана, а лише як “ногайський начальник”.

У результаті кампанії 1771 р. Росія встановила військовий контроль над Кримським півостровом і санкціонувала незалежність кримського хана Селім Гірея. 11 липня Щербинін розпочав переговори щодо підготовки союзного договору Криму з Росією. У зв'язку з цим царат змінив ставлення до союзних ногайців, вирішивши не відокремлювати їх від Кримського ханства “по их от разделения слабости” [166, с. 168-170]. Хоча можливість створення на Кубані формально незалежної держави на чолі з династією Гіреїв російським урядом допускалася на випадок невдачі подальшого існування фіктивної незалежності Кримського ханства [206, с. 179].

Відтепер ногайці вже не розглядалися за особний суб'єкт міжнародних відносин, а цілком ставилися в контекст відносин з формально незалежним

Кримським ханством. За сприяння ногайських мурз, 1 листопада 1772 р. Щербінін примусив кримську знать підписати договір про союз з Росією. У договорі визнано підданство стосовно кримського хана всіх “татарських” народів, зокрема і ногайців. У ст. 8 і 9 обумовлено, що Кримське ханство залишає за собою свої давні володіння як на Кубані, так і за Перекопом. Проте було докладно означено тільки межі у північному та північно-східному напрямі: “начиная от вершин речек Берд до устья оных”, але без визначення залишалися північно-західні кордони [166, с. 204-206].

Кючук-Кайнарджийський мирний договір 10 червня 1774 р. зафіксував визнання Портою незалежності Кримського ханства та його територіальних володінь у межах довоєнних кордонів. У складі володінь ханства залишалися Кримський півострів (крім Керчі та Єнікале), причорноморські степи між ріками Берда, Конка і Дніпро, а також між П. Бугом та Дністром (без Очакова) і Прикубання [166, с. 279]. Частина причорноморських ногайців, головним чином єдисанців та буджаківців, уникнула переселення до Північно-Західного Кавказу і залишилася у Побужжі та в Буджаку. Багато ногайців різних орд, осіло в кримськотатарських селах, розташованих поблизу Перекопа та в степових районах Крима. Від джембуйлуківців відійшли так “киргизи”, котрі побудували власні села та стали займатися хліборобством і торгівлею [245, с. 63]. То ж усі вони, разом із переведеними на Кубань єдисанцями, буджаківцями, єдичкульцями та джембуйлуківцями, остаточно потрапляють під юрисдикцію Кримського ханства.

Однак у 1775-1776 рр. Прикубання опинилося під контролем претендента на ханський престол Шагин Гірея, активно підтримуваного Росією. Він призначив сераскерами на Кубані своїх братів Арслана, Гази та Батира [337, с. 93]. Арслан Гірей-султан скоро позбавив Джан-Мамбета титула бія. Але щоб не допустити надмірної кривди ногайської знаті, О. Суворов клопотався перед П. Румянцевим про повернення бійського титула Джан-Мамбету, що не завадило йому остаточно втратити вплив [206,

с. 206-208]. Поруч з сераскерами, хан призначив з числа ногайської знаті й каймаканів або “ханських агів”, [44, *арк. 1 зв., 5 зв.*].

Закріпившись на ханському престолі у квітні 1777 р., Шагин Гірей поновив ханську адміністрацію в Каушанах, Балті та Дубосарах і встановив контроль над місцевим населенням, яке складалося з залишків ногайських орд [337, с. 90]. Однак у жовтні 1777 р. в Криму спалахнуло повстання проти Шагин Гірея, що швидко поширилося на Кубань і охопило ногайців, владу над якими узурпували сераскери Арслан, Гази і Батир. Під час повстання єдичкульці відзначились тим, що надіслали посольство до Порти з проханням призначити їм якогось іншого хана [337, с. 93]. Повстанням у Криму скористалася і Туреччина, окупувавши межиріччя П.Бугу і Дністра і запровадивши тут власний адміністративний район – пашалик, з центром у Бендерах [166, с. 326; 286, с. 340]. До відомства бендерського паші потрапили усі ногайці, котрі лишилися в Північно-Західному Причорномор’ї [308, с. 56].

Після придушення повстання в Криму російськими військами Шагин Гірей повернувся на ханський престол, однак тепер його влада була вкрай обмежена. Фактично з його підпорядкування вийшли ногайці Прикубання та Північно-Західного Причорномор’я. За Айналі-Кавакською конвенцією 1779 р. дунайсько-бузьке межиріччя було остаточно закріплене за Туреччиною [166, с. 332]. У Прикубанні владу хана звели нанівець його брати-сераскери, котрі, не претендуючи на створення окремої держави, встановили прямі контакти з російською адміністрацією [337, с. 120-121].

Реальна влада на Кубані засередилася в руках російської військової адміністрації. Генерал Є. Щербінін з березня 1771 р. постійно утримував при ордах “нарочного человека” з невеликою залогою [206, с. 174]. На чолі цієї залогі спершу були армійський офіцер Стремоухов та пристав Павлов [215, с. 16-17]. 1 серпня 1774 р. головним приставом ногайців призначено секунд-майор І.М. Лешкевич, підзвітного коменданту фортеці Св. Дм. Ростовського

та генерал-фельдмаршалу П.О. Рум'янцеву; з 1781 р. його переведено у підпорядкування азовського губернатора В.О. Черткова [44, *арк. 1-1 зв.*].

Резиденція пристава розташувалась у Єйському укріпленні, разом з експедицією (канцелярією) та штатом чиновників [279, с. 14], а також військовою залогою. Остання на 1774 р. становила 545 чол. в складі двох піхотних рот та гарнізонної команди, а також 28 донських козаків. Окрім Єйського укріплення існували ще два пости спостереження, де перебувало по 6 чол. У 1782 р чисельність єйського гарнізону обмежилася 35 донськими козаками [44, *арк. 2, 28*]. Обов'язки російського пристава полягали загальному контролі ногайців, забезпеченні їх союзницьких відносин з Росією та підпорядкування кримському Шагин Гірей-хану. Як свідчив про коло своїх повноважень Лешкевич, “все внутреннее их дела до моей порученности некосновенные”, єдиний спосіб впливати на ногайців полягав у тому, щоб “под видом благопристойности сподруки им внушил чтоб оне оставались в прежних пределах кочевьем в соседственной дружбе без колебания спокойной тишине, с достодолжным повиновением своему обладателю”, тобто союзному Росії кримському хану [44, *арк. 2*].

Для того, щоб забезпечити зовнішні атрибути суверенних прав Шагин Гірея над ногайцями, російський уряд інколи йшов на непрямий підкуп ногайських мурз. Напротивагу щедрим дарункам, які турецькі прикордонні губернатори давали ногайській знаті під час повстання 1777-1788 рр., російський уряд роздавав мурзам до 50 тис. рублів під виглядом жалування від Шагин Гірея [337, с. 121]. Для забезпечення лояльності ногайського простолюду, інколи роздавали продовольство, зокрема у 1773 р. на прохання “ногайського начальника” Джан-Мамбет-бія було виділено з азовських магазинів тисячу четвертей борошна [206, с. 177]. Та, в більшості, російська прикордонна адміністрація мало дбала про захист інтересів ногайських кочовиків, протегуючи особам християнського віросповідання, зокрема російським та вірменським купцям, переселенцям із центральних районів Росії. Не корисним, з точки зору фіскальної політики, кочовим ногайцям

протиставлялося землеробське населення в особі різних за походженням козаків, російських селян, греків і албанців, які всіляко заохочувалися до поселення на р Єї. Вже у 1778 р. Лешкевич клопотався про спорудження в Єйському редуті православної церкви, напроти вагу розташованим там мусульманській мечеті та вірменській церкві [219, с. 889].

Відносини із підвладними кочовиками ускладнювали зловживання російських військових чиновників. Зокрема, пристав Лешкевич спорудив собі маєток, ціною в 2817 руб., з винокуреним заводом, садом і полями, які обробляли кріпаки – у більшості ногайці і калмики. Він пояснював, що частину кріпаків придбав за власні кошти, іншу частину подаровано йому в 1779 р. “от ногайского общества на вечное и потомственное владение”, ще одна частина ногайців стала кріпаками пристава після придушення повстання ногайців у 1786 р. Також у власності Лешкевича було 152 коня, 300 голів великої рогатої худоби, 2025 овець [14, *арк. 8-21*].

Пасовищні площі, надані ногайцям біля р. Єї, були вкрай замалі для прохарчування кілька сотень тисяч кочовиків. Російський пристав неодноразово звітував про скрутне становище ногайців, зокрема в рапорті від 4 серпня 1782 р. повідомив про те, що найбільш дефіцитних ногайців “побуждает голод уходит в разные кубанския орды” [44, *арк. 3 зв.*]. Бідкування ногайців посилювалося повстаннями, внутрішніми усобицями та грабіжницькими нападами з боку горських народів. У 1781 р. на турецький берег Кубані перейшли єдичкульці. В наступному році вони, об’єднавшись з горцями, почали грабувати єдисанців та джембуйлуковців. При цьому у самих же єдичкульців “зделался ... большой голод по притчине прошлогодних у них мятежеи не было засеенному снятия и заготовления [хлеба]” [44, *арк. 4, 21*].

Тікаючи від російського владарювання, частина ногайців різних орд зосередилася на кочуванні на лівобережжі Кубані біля турецької фортеці Суджук-кале. Та брак продуктів харчування примушував їх йти ще далі. У 1779 р. до 130 сімей касайвських ногайців на турецьких човнах переселилися до Румунії. За окремими даними тоді до Буджаку та Румунії переселилося до

15 тис. ногайців [206, с. 204]. За підрахунками І.Л. Щеглова, під турецьку владу відійшло до 18 тис. буджацьких ногайців [324, с. 90]. Так, у 1782 р. єдисанські мурзи Джаум, Гаджи і Которса зі своїми аулами з Суджук-кале на 14 човнах відпливли до турецьких володінь, “на бендерскую степь” [44, *арк. 3 зв.*]. Турецька фортеця Суджук-кале стала на головним осередком протиросійської агітації. Комендант Суджук-кале Сулейман-ага постійно надсилав емісарів до ногайців, зваблюючи їх селитися на лівобережжі Кубані. При цьому його агітація мала яскраве релігійне забарвлення й орієнтувала кочовиків на майбутню війну проти невірних [286, с. 375-376].

В останні роки незалежності Кримського ханства розміщені на Кубані ногайці почали нападати на російські поселення Кавказької лінії. Навесні 1780 р. Шагін Гірей відрядив на Тамань свого спеціального посланця Халіла-агу-ефенді на чолі загону з 300 єдисанців для відновлення підпорядкування ногайців, однак, місія його була невдалою [184, с. 337-338]. Протягом 1782 р. невдоволення на Кубані продовжувало набирати сили. Його центр засередився на Таманському півострові, де перебувала ставка Шагинових братів – Арслана та Батир (Багадир) Гіреїв, котрі підтримували тісний зв'язок з Суджук-кале [44, *арк. 4 зв.*]. У квітні зчинився заколот у війську Шагін-Гірея і повстання охопило Крим [336, с. 67]. 13 травня біля Кафи залишки ханських бешлеїв були розгромлені загонами повсталोї кримської знаті, котра проголосила ханом Батир Гірея [44, *арк. 17*]. Ногайці коливалися з рішенням щодо відкритої підтримки протиросійського повстання в Криму, однак, дізнавшись про наближення до них військ генерала Піля, 18 червня зібрали раду, на якій ухвалили не залишати своїх кочовищ і зберігати вірність Шагін-Гірею [44, *арк. 5-5 зв.*].

Таким чином, більша частина ногайців, будучи роздрібненою у міжусобній боротьбі, не підтримала повстання в Криму проти ставленика російського уряду. Це стало однією з комплексу причин, що дозволили Росії анексувати Крим. Акт анексії Криму був означений указом Катерини II від 8 квітня 1783 р., яким проголошено про включення всіх територіальних

володінь Кримського ханства до складу Російської імперії. Відтепер загальноімперське законодавство поширювалося на все населення ханства, включаючи і ногайців. За думкою Б.-А.Б. Кочекаєва, саме з цього моменту можна створювати про виникнення російського підданства ногайців [206, с. 99-100]. 28 червня 1783 р. в Єйську підполковник І.М. Лешкевич в присутності командувача російськими військами на Кубані О.В. Суворова прийняв присягу від єдисанців та джембуйлуківців. Подібна церемонія пройшла в м. Копила, де генерал Ф.П. Фелісов прийняв присягу від єдичкульців, а генерал Єлагін – у ногайців, що кочували на Таманському півострові [206, с. 229-230]. Після ліквідації Кримського ханства російський уряд перетворює приставства на орган безпосереднього колоніального управління ногайцями. Підполковник І.М. Лешкевич залишився приставом кубанських ногайців, отримавши повноваження безпосереднього управління ногайцями. Його першим помічником і посередником у спілкуванні з ногайцями був Халіл-ага-ефенді, що займав посаду головного начальника усіх ногайських орд [206, с. 230].

Готуючись до чергової війни з Туреччиною, російський уряд вирішив відселити ногайців з Прикубання до р. Урал, на територію, що запустіла в наслідок селянської війни під проводом О. Пугачова [337, с. 145]. У відповідь на цей урядовий намір ногайці почали масово тікати в турецькі володіння. Близько 10 тис. джембуйлуківців і єдичкульців, залишивши худобу і майно безладно переходили на лівий берег Кубані. Спроби російських команд зупинити втечу тільки збільшили паніку. Доходило до того, що “ногайці вбивали [своїх] жінок та дітей, щоб виграти час для втечі” [324, с. 91]. За наказом О.В. Суворова у жовтні 1783 р. російські загони здійснили масштабну карну експедицію, в результаті якої на правобережжі Кубані з 56 тис. ногайських сімей (станом на 1782 р. [311, с. 6]), лишилося всього 3 тисяч сімей, у полон потрапило більше 1 тис. чол. [207, с. 10-11]. Більшість ногайців розсіялася на Північно-Західному Кавказу і осіла на лівобережжі Кубані, зокрема біля фортеці Анапи. То ж події 1783 р. довели

повну неспроможність російського уряду створити ефективне управління ногайцями засобом їх прямого підпорядкування військовій адміністрації. В подальшому дії російського уряду щодо ногайців стають обережними; певний час царат уникає втручання до внутрішнього управління ногайців. Свою лояльність ногайські мурзи із надзвичайною пишнотою засвідчили імператриці Катерині II біля Ольвіополя у 1787 р., під час її подорожі до Криму ногайська кіннота супроводжувала царський почт [116, с. 416].

Втім царат був ще далеким до остаточного розв'язання проблеми підпорядкування ногайців. На початку війни з Туреччиною 1787-1793 рр. російський уряд визнав за потрібне в черговий раз відселити ногайців від театру воєнних дій. У січні 1788 р. на Таманському півострові царським указом було дозволено селитися колишнім запорожцям, з яких сформувалося Чорноморського козацького війська [185, с. 111-112]. Козаки стали активно освоювати долину Кубані, не залишаючи в ній місця для ногайців. У 1790 р. 3 тис. сімей колишніх причорноморських ногайців були переселені з правобережжя Кубані до Північного Приазов'я, біля р. Молочної. Решту ногайського населення царат перемістив до Кизлярського степу, а також до р. Куми для спільного кочування з караногайцями та туркменами [186, с. 37]. В 1799 р. у межиріччі Терека і Куми було оселено єдисанців, джембуйлукувців та єдичкульців, а в 1802 р. до них додалося ще 1600 єдичкульських сім'ї. У 1802 р. всіх кочовиків Північного Кавказу перевели до відомства Колегії іноземних справ під управлінням одного загального і трьох окремих ("частных") приставів [214, с. 50].

Таким чином, в результаті міграцій останньої третини XVIII ст., причорноморські ногайці зазнали радикального руйнування традиційних етнічних зв'язків і соціальних відносин, у зв'язку з чим нівелюється значення орд та остаточно занепадають залишки ногайської політичної традиції, відбувається розпад етнографічних груп і формування нових субетносів ногайського народу у північнокавказькому регіоні.

3.2. Ногайське козацьке військо. 1801-1804 рр.

Тривала і тісна взаємодія Росії з іншорідним довкіллям, завоювання і включення до складу Російської держави суспільств з відмінними формами соціально-політичної організації примушували до напрацювання певних перехідних, адаптивних форм їхнього підпорядкування. Жорстка модель централізації Російської держави не залишала місця для регіонального автономізму. Однак статус козацького війська, наданий “іногородцям”, звичайно складав проміжну стадію між відносною незалежністю спільноти (або невпорядкованими союзницькими відносинами з Росією) та повним її підпорядкуванням та інкорпорацією до імперської системи. Статус козацьких військ поширювався поширювався на башкирів, астраханських ногайців (юртівських татар), ногайбаків (хрещених ногайців), автохтонне населення Західного Сибіру та Забайкалля. Великі “іногородницькі” групи утворювали осібні іррегулярні формування або входили до складу інших козацьких військ.

Наявні джерела не дозволяють докладно з'ясувати обставини переведення ногайців з Прикубання до р. Молочної, а також висвітлити питання про те, як саме їхньому начальнику Баязет-бію вдалося стати на чолі ногайських орд. Здається, сам Баязет-бій не був зацікавлений у ясності документів і вдався до навмисної фальсифікації. У підвідомчій йому експедиції ногайських орд (канцелярії) “производство дел ... чинилось без всякого основания и уверительно от произвола в ней находящихся”. Як зазначив О. Сергеев, досліджуючи матеріали експедиції, за перші 15 років її існування залишилися лише “випадково вцілілі документи” [279, с. 18]. Тому для з'ясування процесу переселення до р. Молочної слід відштовхуватися від версії Баязет-бія, сформульованої під час розгляду проекту створення ногайського козацького війська у 1801 р.

За цією версією, під час повстання ногайців у 1783 р. Баязет-бій був єдиним ногайським мурзою, який залишився вірним Росії. Він відмовився від втечі за кордон і всіляко заохочував ногайців повертатися до російського

підданства. Зібравши 900 сімей (казанів), він був змушений рятуватися від бунтівників і йти під захист Війська Донського. Коли ж через рік усі бунтівники “с того места разбежались по разным местам, возимел я, – писав Баязет-бій, – с ними при мне имеющимися ногайцами около речки Ей кочеванье, и разбегшиися слыша о моем спокойном там кочевании, начали некоторые с побега явятся ко мне, которых я в число находящихся при мне принимал”. Потерпаючи від набігів черкесів, Баязет-бій буцім звернувся до астраханського губернатора І. Салтикова з проханням відселити ногайців “от толь далее к России”. Салтиков ніби наказав виділити ногайцям землю поблизу р. Волги, але з невідомої причини цей наказ не був виконаний. “И я с оными ногайцами 1790 года по повелению ... Потемкина переведен на нынешнее наше пребывание”, тобто на р. Молочну [48, *арк.* 49].

Між зображеними подіями та часом їх фіксації пролягло майже 11 років, з їх “многия перемены”, на які посилався Баязет-бій, готуючи проект створення ногайського козацького війська. У 1796 р. скінчилося правління Катерини II, розпочалося суперечливе царювання Павла I, що обірвалося переворотом 11 березня 1801 р. і декларуванням новим імператором Олександром I повернення до катерининської політики. Всі ці перетворення мали наслідком розпорошення документів столичних та губернських канцелярій, що дозволило версії Баязета лишитися без перевірки. Та й російський уряд улітку 1801 р. був зацікавлений прийняти цю версію та не чіплятися до її суперечливих моментів.

Перебуваючи під впливом урядової позиції, А. Скальковський, некритично сприйняв фальсифікат [281, с. 338-339], що, завдячуючи авторитету цього дослідника, перетворився на усталену історіографічну традицію. Тому й О. Сергєєв, докладно вивчивши документи ногайської експедиції, із зайвою обережністю припускав, що першим начальником молочанських ногайців був зовсім не Баязет-бій, а Халіл-ага [279; с. 15-16], який втім не співставлявся із зазначеним ще у подіях 1783 р. ногайським начальником Халіль-агою-ефенді. Свідчення, необхідні для прямого

ототожнення, подаються Корнісом, який, зі слів ногайців записав, що попередником Баязет-бія (“бей Ясит-бей”) був кримський татарин Камілефенді. Саме він “с главною толпою роздробленной орды перебрался через реку Дон к Молочне, где вскоре и скончался”. Вказано і місце його поховання – поблизу ногайського селища Кенегес [203, с. 5].

Прямі відомості про Халіл-агу-ефенді містять документи ногайської експедиції, зокрема наказ Г. Потьомкіна від 24 грудня 1790 р. Халіл-агі з підвідомчими йому ногайцями Єдисанської та Джембуйлуцької орд “взять пребывание от крепости Петровской к Молочным Водам”. Ногайці різних орд, що прибували з-за Кубані того ж року, також доручалися його відомству. На той час Халіл-ага вже був надвірним радником. При ордах перебував канцелярист Іван Штукарьов, якому пожалувано чин прапорщика і наказано залишатися під командою Халіла-аги [279, с. 68]. У відомстві Халіла-аги була створена експедиція на зразок єйської в складі 6 словесних суддів та кількох канцеляристів. Однак, на відміну від умов перебування на Кубані, ногайці тепер не були підконтрольні російському приставу. Більшість функцій останнього перебрав на себе головний начальник ногайських орд – кримський татарин Халіль-ага-ефенді.

Обставини смерті Халіль-аги невідомі. Ймовірно, між ним та Баязет-бієм були ворожі відносини ще з часу перебування на Кубані. Вперше ім'я єдисанського Баязет-мурзи, вказується восени 1782 р., коли він зі своїми братами Кудекетом та Солтаном відігнав з аулів Джембуйлуцької орди Кашадур і Шекле 15 табунів коней та намагався втекти за Кубань. Для їх переслідування Халіль-ага відрядив загін з 200 ногайців на чолі з Нурадин-мурзою [206, с. 223].

Комплексний аналіз джерел дозволяє дійти висновку, що Баязет-бій (Баязет-бій Султан Мурат-беїв) став начальником ногайських орд близько 1791 р. За версією Баязет-бія, на початку січня 1793 р. його викликали до Петербургу для “представления Е.И.В.” [48, арк. 50], але, будучи в столиці, він через хворобу не потрапив на прийом імператриці та залишився “без

получения желаемой было мною ногайцам привилегии уехал, только с обнадешиванием от князя Зубова что все просимое мною для ногайцев доставлено мне будет чрез таврического губернатора”. У 1794 р. Жегулін викликав Баязет-бея в Акмечеть (Сімферополь) і, зібравши представників від кримських татар, оголосив царський указ про затвердження Баязет-бія “полным начальником” над ногайцями, “и притом без всякого документа ... словесно утерждал меня ... и потому я на начальство документа ... по сие время не имеют”, – писав Баязет-бій у червні 1801 р. [48, *арк. 49 зв.*].

Приазовські ногайці початково перебували на пільговому становищі, подібному до іноземних колоністів. Але на відміну від них статус ногайців не мав чіткого юридичного визначення. Вони не входили до відомства колоністської адміністрації та формально вважалися державними селянами [167, с. 125]. Уряд не втручався до традиційного життя ногайців, не порушував звичаїв і традицій та не силував одразу відмовлятися від усталеного способу господарювання. Тим самим створювалися умови для заохочення переселення в межі імперії тих ногайців, котрі лишалися в турецьких володіннях та інших “незручних” місцях. Це також відповідало завданням урядової колонізації Півдня України. Місце розташування ногайців у приазовських степах визначалося з того міркування, щоб звести до мінімуму можливість їхнього повернення до турецьких територій [47, *арк. 13*].

Для виокремлення пасовищних угідь ногайців з казенних фондів Таврійської області виділялося 285 тис. дес. “зручної” та 67776 дес. “незручної” землі. Цю площу визначено з розрахунку, що вона буде достатньою для розміщення наступних вихідців з турецьких територій [48, *арк. 60-61*]. На думку таврійського губернатора Д. Мертваго, оптимальна щільність населення для ногайців мала складати 15 десятин на одну особу [23, *арк. 25-25 зв.*]. Межі ногайських кочовищ тягнулися від гирла р. Берди, вздовж азовського побережжя до Молочного лиману, звідти простягалися до верхів’я р. Токмак [203, с. 379]. Указом Павла I від 5 березня 1799 р. частина

цієї землі в 10069 дес. (1279 сажнів “зручної” і 1350 дес. “незручної”) пожалувана генералу Денисову, а ногайцям, як компенсацію, виділено порожні казенні землі між річками Єланчиком та Келтечею, що призначалися для французьких колоністів.

Протягом 1790-1801 рр. ногайці охоче мігрували до р. Молочної. На 1790 р. тут зосередилося до 3 тис. сімей (“казанів”). У 1791 р. Баязет-бій надіслав за Кубань свого сина Кокшу-бія для запрошення ногайців “к совместному кочеванию”. Кокша-бій привів з собою 700 ногайських сімей. Ще 1500 сімей додалося у 1793 р., з числа полонених під час здобуття російськими військами турецької фортеці Анапи у 1793 р. Проте більшу частину їх було поселено в Криму і розподілено між поміщиками [48, *арк. 49, 122-160*]. Зокрема, у В.С. Попова до 1814 р. перебувало 1503 чол. покріпачених ногайців, котрі мешкали у Сімферопольському та Феодосійському повітах.

Наступна група ногайців прикочувала до р. Молочної з Кизлярського степу у 1795 р. в кількості до 1 тисячі сімей, належних до Єдисанської та Джембуйлуцької орд [19, *арк. 6*]. На січень 1794 р. чисельність населення в приазовських ордах складала 5062 осіб чоловічої статі і 4828 жіночої. До того ж, кількість духовенства становила 135 чол. ст. і 128 жін. ст. [279, с. 71]. На 1799 р. чисельність ногайців збільшилася до 7889 осіб чол. ст., а на червень 1801 р. зазначено 3600 сімей, крім мурз та духовенства, усіх же ногайців чол. статі – 7883 особи [48, *арк. 53, 67-68*]. Слід зауважи, що ногайське населення біля р. Молочної збільшувалося не лише за рахунок санкціонованих урядом міграцій. Багато покріпачених ногайців тікало з Криму від своїх поміщиків до р. Молочної, сподіваючись на те, що родичі допоможуть викупити їх [17, *арк. 154-155*].

Ліквідація Таврійської області у 1799 р. ускладнила питання визначення юридичного статусу ногайців. Їх зарахували до податного населення, на кшталт казенних поселян і вже не розглядали як категорію, прирівняну до іноземних колоністів [48, *арк. 69*]. Тоді також виникло питання

відповідності становища окремих прошарків ногайського суспільства загальноімперському законодавству, зокрема тих кочовиків, що були особисто залежні від Баязет-бія. Під час ревізії 1795 р. він спробував записати кріпаками 774 осіб чол. ст. та 597 жін. ст., адже вони – “живущие еще у предков его вроде подданных называемые негоры и нагайцы, по ... магометанским правам добровольно пожелали остаться за ним как и за предками его в подданстве” [48, *арк.* 54]. Втім 17 липня 1796 р. таврійська казенна палата заборонила переводити їх на становище кріпаків, за виключенням ногайських ясирів та тих, що були взяті в полон при штурмі Анапи у 1791 р., і постановила “негорів і ногайців” “яко казне принадлежащих показать казенными”. Баязет-бію під загрозою штрафу заборонено примушувати їх до відробітків, “по их нравам следуемых”. Але вже через три роки перекопський нижній земський суд вимагає від Баязет-бія виплати за 1797 і 1798 рр. 3397 руб. недоїмок за його 774 кріпаки. Тоді Баязет-бій відмовився від претензій перевести цю частину ногайців на становище своїх кріпаків, щоб уникнути виплати недоїмки, виправдовуючись при цьому, що їх вже переведено до казенного відомства і вони відбужають казенні та громадські повинності [48, *арк.* 54-59].

15 жовтня 1800 р. на подання новоросійської казенної палати Сенат постановив, щоб з усіх народів, які користувалися 10-річними пільгами, стягувати податки та накладати повинності так само, як і з казенних поселян. Ногайців об’єднали в одну групу з кримськими татарами, які раніше утримували військові дивізіони, казенними поселянами колишнього грецького війська і так званними киргизами (казахами), що проживали в Таврійській області. Усіх їх наказано “обложить узаконенными податями и поземельным окладом наряду с таковыми же казенными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут”. 4 грудня за наказом Сенату ногайців зараховано до казенних поселян і наказано встановити відповідні податки, а 19 квітня 1801 р. обкладено поземельним (75 коп.), подушним (56 коп.), оброчним (1 руб.) податками, накладними по 2 коп. з ревізької душі”

[48, *арк. 33-33 зв, 65-66*]. За ногайцями остаточно закріплено статус казенних поселян указом Павла I від 10 грудня 1800 р.

Переведення на становище казенних поселян і запровадження прямого оподаткування скасувало стан фактичної автономії приазовських ногайців. Всі 44 ногайських аули розподілялися між Шинбадайським, Тююшковським та Месітським волосними правліннями. У кожному аулі запроваджували виборні посади сотника та по два десяцьких. Волосне правління складалося з волосного голови та писаря. Баязет-бію, разом з словесними суддями з числа ногайських мурз та почесними стариками, залишалася тільки функція вирішення внутрішніх суперечок між ногайцями. Йому заборонялося накладати штрафи без відома нижнього земського суду, а штрафування до 5 руб. визначено прерогативою волосних правлінь. Ногайський начальник став підзвітним маріупольському справнику та маріупольському нижньому земському суду [49, *арк. 19-20*]. Однак скоро виявилось, що нова адміністрація була неспроможна ефективно управляти кочовиками. Волосні чиновники скаржилися: “весною ногайцы в степь покочуют, а голова и писарь должны оставаться не при чем” [279, с. 19]. Дія волосних правлінь тривала лише з кінця осені до початку весни, коли ногайці перебували у своїх зимівниках. Таким чином, запровадження волосних правлінь не забезпечило ані прямого колоніального управління ногайцями, ані фактичної автономії ногайських орд. Урядові доводилося знову шукати нові форми підпорядкування приазовських ногайців.

Питання створення Ногайського козацького війська було поставлено під час підготовки перевodu частини ногайців з турецької Бессарабії на р. Молочну. На кінець XVIII ст. там зосередилося до 10 тис. сімей з тих же Єдисанської, Джембуйлуцької та Єдичкульської орд, які мали тісні родинні зв'язки з приазовськими ногайцями, включаючи й самого Баязет-бія. Він переконав їх до перейти до російського підданства й оселитися на Молочних Водах [48, *арк. 11, 46*]. Занепокоєні поширенням повстання в турецьких володіннях Пасвант Оглу та Мегмет Гірей Султана, бессарабські ногайці на

початку 1801 р. стали настійливо прохати надання російського підданства. Баязет-бій повідомив про це військовому губернатору І.І. Міхельсону, обіцяючи вивести з Бесарабії “одних хорошово и надежно поведения земледельцы”, а 25 лютого 1801 р. Павло І наказав Міхельсону через Баязет-бія негайно розпочати переговори з бесарабськими ногайцями. На той час Баязет-бію вже вдалося переконати закубанських ногайців у кількості до 100 кибиток прийняти російське підданство, проти чого не заперечував анапський паша [48, *арк. 11-14*]. Розглядаючи ногайське питання, Павло І виявив намір переглянути стан управління приазовськими ордами. Баязет-бій вже сподівався потрапити на аудієнцію до царя, однак переворот 11 березня 1801 р. перекреслив ці сподівання [48, *арк. 17, 23-23 зв.*]. Тоді Баязет-бій без дозволу губернатора самовільно виїхав до Петербургу, в надії потрапити на прийом нового імператора Олександра І. Вже 14 червня він подав на урядовий розгляд проект створення ногайського козацького війська [48, *арк. 42 зв.-45 зв.*].

Надання статусу козацького війська ставило справу підпорядкування ногайців на якісно інший рівень, вперше визначаючи юридичний статус приазовських ногайців, з чітко означеними обов’язками та привілеями, а також з гарантіями для традиційних форм внутрішнього управління, господарства та соціального життя. Дія волосних правлінь та оподаткування скасовувалися. Прикметно, що вищі державні урядовці Росії підтримали проект Баязет-бія, вбачаючи в ньому повернення до катериненської політики стосовно ногайців. 12 квітня 1801 р. віце-канцлер О. Куракін писав генерал-прокурору О. Беклешову, що переведення ногайців в один оклад з казенними поселянами здійснено “вопреки прежде пожалованным им прав и привелегий”, чим вони “приведены в такое огорчение, что от того оказывается даже затруднение и для самого перевода из Бессарабии ... единоплеменных их семейств ногайских” [48, *арк. 21-21 зв.*]. Баязет-бій користувався певним сприянням з боку російського генералітету та вищих урядовців. Його версія про обставини переселення ногайців з Прикубання до

р. Молочної без перевірки була включена до багатьох офіційних документів [48, *арк. 22-68*]. Вірогідно, певну роль відіграв рекомендаційний лист колишнього командувача Кавказької лінії І.В. Гудовича, який так поручився за Баязет-бія: “он человек честного поведения и во время бывшей у нас с турками войны показал совершенную свою России преданность” [48, *арк. 41-41 зв.*]. Отже, Баязет-бій дійсно мав певні заслуги перед царатом.

То ж Баязет-бій запевнив уряд у тому, що ногайці, здавна перебуваючи під владою його предків, зазвичай здійснювали “службу на верховых лошадях и *и*читались воинским народом”, а тому в пропонованому ним проекті йшлося про продовження такого роду служби. Основний зміст документу полягав у наступному:

- оскільки ногайці, не маючи привілеїв іноземних колоністів, були обкладені податками та рекрутським набором, про які їхні прадіди ніколи не знали, бажають вони замість того здійснювати військову службу, “к каковой они природни имеют свою охоту”. Для цього пропонувалося сформувати підрозділ в “тысячу конных человек”, забезпечених власними кінями, одягом та усім “козацким орудием”. Військова старшина має призначатися з числа ногайських мурз “по достоинству старшинства”. У військовий час провіант та фураж постачаються російським урядом, а в мирний час ногайські козаки перебувають на власному забезпеченні;
- ногайці зобов’язуються утримувати на своїй території власним коштом поштові станції “всегда и во всей исправности”;
- уряд дозволяв вільний перехід ногайців із-за кордону та гарантував, що в разі бажання вони можуть селитися біля р. Молочної;
- для зростання скотарства ногайців, що становило “по их обычаям всю их экономию и иждевание” та для розміщення прибулих за кордону уряд зобов’язується виділяти нові землі, за умови, “чтобы всредине их земель ничего более кроме их владений не было”;

- ногайська експедиція зі своїм штатом зберігала свій устрій, “то есть чтобы оная Экспедиция с начальством имела свое между ими полное управление, и все их дела разбирая, ведала сама земскую полицию, и состояла бы под апелляциею губернского правления” [48, *арк. 44-45*].

Олександр I схвалив усі пункти поданого проекту, за виключенням пункту 4, щодо території: “отделив от них все прочие владения, выделить им достаточное количество для размножения скотоводства земли” [48, *арк. 67 зв.-68*]. Царським указом від 16 липня 1801 р. приазовські ногайці оголошені козаками новоствореного козацького війська. Баязет-бія нагороджено чином колезького радника і рекомендовано таврійському губернатору Міхельсону “в особенное благоволение”. Губернатор також отримав наказ “чтоб кочующие ногайцы в полной мере пользовались всемилостивейше дарованными им означенными высочайшим указом преимуществами, и чтоб со стороны земской полиции не было на них возлагаемо никаких поборов и повинностей, кроме означенных в помянутом указе” [48, *арк. 70, 74-74 зв.*]. Таким чином, Баязет-бій визнавався не просто начальником ногайських орд, а офіційним главою ногайського козацького війська і єдиним посередником між приазовськими ногайцями та урядом.

Характер служби новоствореного війська, його комплектування та забезпечення мав здійснюватися за зразком Війська Донського. У грудні 1801 р. Баязет-бій звітував, що ногайцями вже сформовано, забезпечено кіньми і “обыкновенным одеянием без военных на то зборов” підрозділ в одну тисячу чоловік. Контроль над військовими приготуваннями ногайців покладался на військового губернатора І.І. Міхельсона. По закінченню комплектування ногайські козаки повинні бути готовими виступити в похід за першим його наказом. У мирний же час ногайські козаки мали жити як звичайні мешканці, виконуючи призначені повинності та займаючись традиційним господарством [48, *арк. 75-78*].

На початку осені 1802 р. І. Міхельсон запропонував Олександрю І утворити з 1 тис. ногайських козаків два п'ятисотенні полки. Кожний полк повинен був складатися з 5 сотень, у кожній сотні за штатом призначалися по одному полковому осавулу, сотнику і хорунжому. Сотню становили 100 рядових козаків, з яких полковий командир, з огляду на здібності кандидатів до військової служби, призначав п'ятидесятників та урядників. На чолі полку стояв полковий командир штаб-офіцерського рангу, при ньому перебували полковий квартирмейстер та полковий писар. Сотенними командирами призначалися мурзи, котрі виявили бажання служити в ногайському війську. Посаду полкових командирів займали ті, хто мав військові здібності та досвід. Під час походу полковим командирам та полковим чинам виплачувалося жалування, в той час як нижні чини лише отримували провіант і фураж. Обмундирування, коні та все озброєння офіцерів та нижніх чинів мало бути їхнім власним [279, с. 75, 77]. Цар затвердив проект губернатора відбулася 5 жовтня 1802 р. і з пожалував двом ногайським кінним полкам 10 сотенних знамен [185, с. 34].

Принципи комплектування, забезпечення та структура кінних полків не становили для ногайців несподіваної новини. Військо нового зразка, створення якого ініціював колишній кримський хан Шагин-Гірей (1777-1783), фактично відтворювало внутрішню будову російських іррегулярних військових формувань, разом із запровадженням російської уніформи, розподілу на тисячі, сотні й десятки, на чолі з тисяцькими, сотниками й десятниками. Більшу частину такого війська з 1778 р. Шагин-Гірей набирав з ногайців, кількість яких не перевищувала 1 тис. чол. [337, с. 87, 117]. Однак із проблемою забезпечення стандартною вогнепальною зброєю та її використання ногайці зіткнулися вперше.

Набір козаків здійснювався декілька разів. Спершу в козаки були записані заможні ногайці, яких невдовзі, зібравши з них гроші, Баязет-бій розпустив і на заміну набрав простих кочовиків [122, с. 159]. Зрештою, станом на липень 1804 р. “и половинной части способных на службу еще не

набрано”, а також: “набрать тысячу человек не возможно”. Під час інспектування, один з російських чиновників зазначив: “я не видел ни одного козака, кроме нескольких офицеров, коих поведения одобрить нельзя” [49, *арк.45-45 зв*]. Здебільшого, всі заходи зі створення козацького війська звелися до збору коштів на зброю та обмундирування, закупівлі та видачі зброї, надання офіцерських чинів ногайським мурзам. На 1805 р. з’ясувалося, що близько тисячі ногайських козаків були сповна забезпечені зброєю, однак вона жодним чином не використовувалася і перебувала в зіпсованому стані [279, с.85].

Та все ж-таки Баязет-бій мав при собі загін з декількох сотень озброєних козаків, які виконували різні його доручення [49, *арк. 21*], будучи, за визначенням О. Варнеке “збройною силою, спираючись на яку він ставав фактично самовладним правителем ногайців” [122, с. 159]. Соціальну базу влади Баязет-бія, у більшості, склали мурзи Єдисанської орди, багато яких мали з ним родинні зв’язки. Служба в козацькому війську надавала можливість єдисанським мурзам закріпити свій привілейований статус та відкривала шлях до отримання чинів російського дворянства. Єдисанець Баязет-бій Султан Мурат-беїв мав своїм родичем полкового осавула Давлет-мурзу Мамбетова сина Мурат-беїва, який належав до мурз “бійського покоління” і за указом від 7 серпня 1801 р. отримав чин колезького реєстратора [49, *арк.35*; 279, с. 77].

Серед прибічників Баязет-бія не було представників родової ногайської аристократії. Належність деяких мурз до так званого “бійського покоління” не слід розуміти як походження з старовинних ногайських родів, але як причетність до кола Баязетових родичів. Середній вік військової старшини ногайського козацького війська, що становив 25-40 років, також був серйозним викликом традиційній світоглядній системі ногайців, що трималася на шануванні старшинства в роді, а не особистісної амбітності. В описі “ногайської цивілізації” Дегурова (De Gouroff) (1816 р.) помічено, що на початку ХІХ ст. з’явилося чимало “заможних плебеїв”, у той час як мурзи

та духовенство зазнали зубожіння [334, с. 38-39]. Втім, ці “заможні плебеї” походили з середовища тих же самих мурз, можливо другорядних, але ж вони ніяк не уособлювали, як запевняв О. Варнеке, народження ногайської буржуазії [123, с. 141].

Не дивлячись на нагороди, ранг колезького радника та чин полковника, отримані від російського уряду, Баязет-бій у повсякденному побуті поводив себе як звичайний східний правитель: завжди виїздив у супроводі великого почту. Він не знав російської мови, під час офіційних зустрічей спілкувався через перекладача. Англійка Марія Гатрі, яка у 1795 р. проїжджала причорноморськими степами, залишила такі враження: “глава ногайців Beyazet-Beg, тобто князь (prince) Beyazet живе життям, подібним до своїх скіфських предків, головним чином вживаючи в їжу молоко та приготований з нього кумис, що становить водночас їжу, вино і міцний напій (brandy) татар, м’ясо овець, одягається на простий манір кочовиків пустелі” [338, с. 48]. Незнання російської мови не завадило Баязет-бію добре відчувати настрої вищої російської бюрократії, знаходити різноманітні способи впливу на рішення чиновників та отримувати з того максимальний зиск. Таврійський губернатор Д.Б. Мертваго коротко охарактеризував Баязет-бію так: “плут..., всех начальников подарками, подлостями и всем чем можно улещавший” [224, с. 190]. Баязет-бій підтримував тісні стосунки з важливими чиновниками, зокрема з херсонським військовим губернатором Розенбергом. Зрозуміло, що вказані Мертваго якості Баязет-бію дуже прислужилися йому під час поїздок до Петербургу та Москви для отримання царських милостей.

Першою важливою зміною в кочовому побуті ногайців стала побудова стаціонарного селища – аула Єдинохта. У ньому розташовувався штат чиновників ногайської експедиції, у складі якої були письмоводитель, підканцелярист, ногайський писар, перекладач. При експедиції постійно перебували три представники від кожної орди. М. Гатрі вказувала, що Beyazet Beg “мешкав у невеличкому глиняному містечку ... біля озера та

річці Bolotchik” [338, с. 48]. Це озеро можна ототожнювати з Молочним лиманом. До аулу Єдинохта належало ще три аули, які кочували в різних місцях. Тут мешкали “негори і ногайці”, особисто підвладні Баязет-бію [48, *арк. 43 зв.*]. Певне уявлення про походження цієї категорії населення дає співставлення їх із аналогічними соціальними групами астраханських ногайців. Так, табунний голова Абдикерим Ішеєв розповідав, що його батьку “от предков его родства мурз и табунных голов наследственно ... достались дворовые люди, по древнему наименованию разумеются емеки, от колена людей разного рода, приобретенные в древние времена, когда еще предки ... не быв во всероссийском подданстве, и по междуусобным браням в плен [попавшие], как то: лязгиры (лезгины), чеченцы и тому подобное” [130, с. 82]. Вони залишалися кочовими, але перебували в особистій залежності мурз. Вірогідно саме з населення цих трьох аулів (774 особи чол. ст.) було створено збройний загін Баязет-бія у кількості двох сотень, котрий забезпечував його охорону та чинив розправу над іншими ногайцями. Збройні сили приазовських ногайців, напевно цим і обмежувалися.

Із заснуванням аулу Єдинохта частина ногайської знаті відмовилася від постійного кочування. Вона звикає до комфорту і розкоші, наслідуює побуту повсякденного життя російського дворянства. Однак це були чи не єдині елементи “європейської культури”, засвоєні кочівницькою аристократією, яка в типологічному плані залишалася традиційними східними деспотами. Статок привілейованих мурз забезпечувався за рахунок різних податків і поборів, котрі накладалися на простолюди. Прикметно, що податки не розподілялися рівномірно між усіма ордами, а найбільшою мірою накладалися на Єдичкульську орду. Єдичкульці заявили інспектору Нестроеву, що Баязет-бій щорічно брав від кожного господаря з врожаю хліба десяту частину, від сорока овечих отар – одну, зі стада великої рогатої худоби – від однієї до трьох, в залежності від кількості поголів’я, сороковий рубль від грошового прибутку. На свято курбан баїрама, коли ногайці ріжуть овець і віддають шкури мулам, Баязет-бій привласнив кошти на суму

до 1500 руб., а з нагоди приїзду доньки ногайського начальника було зібрано на подарунок худоби на 1250 руб. [49, *арк.21-21 зв, 26 зв.*].

Російські чиновники ставилися поборів Баязет-бія поблажливо, вважаючи що це узгоджується із давніми ногайськими звичаями та законами. Однак під час урядового інспектування самі ногайці заявили, що на них ніколи не накладалося подібних поатків [279, с. 27-28]. Крім того, кошти, що збиралися на утримання козацького війська, Баязет-бій використовував на власний розсуд, без усякого обліку та звіту.

Таким чином, під виглядом козацького війська Баязет-бій створював справжнє “ногайське князівство”, основане на привілейованому становищі єдисанських мурз, перебуванні під податковим тиском Джембуйлуцької орди і дискримінації Єдичкульської орди. Таке запровадження не мало аналогів в історії ногайців, а тому сприймалося ними (передусім єдичкульськими мурзами) як претензія на узурпацію влади. Відтак, виступи проти Баязет-бія чинив не стільки простолюд, пригнічений, за О. Варнеке, “феодалним гнобленням”, скільки самі ж мурзи, здебільшого родова знать Єдичкульської орди, намагаючись усунути Баязет-бія від влади. Отже причину ногайських повстань слід бачити не в класових суперечностях (на загальне ногайське суспільство ще зберігало відносну соціальну однорідність), а в суперечностях, що існували між ордами в цілому та між окремими групами ногайської знаті зокрема.

Навесні 1804 р. у черговий раз загострилися відносини Баязет-бія з єдичкульськими мурзами. Уряд почав детально інспектувати ногайські орди і виявив численні випадки шахраювання ногайського начальника, абсолютне небажання більшості ногайців бути на правах козацького війська (що було для них рівнозначним перебуванню під особистою владою Баязет-бія), занедбаний стан поштових станцій тощо. Вже в квітні 1804 р. царат переконався, що експеримент із запровадженням козацького війська втратив свою привабливість не лише у Баязетових підданців, але й серед закубанських ногайців, котрі почали відмовлятися від переселення в

російські володіння. Це й стало останнім поштовхом для усунення Баязет-бія та скасування ногойського козацького війська як неефективної форми підпорядкування кочівницького колективу імперській системі.

У жовтні 1804 р. ногойці почали масово виїжджати до Туреччини, за безцінь розпродавши своє майно [203, с. 24]. Це стало приводом для того, щоб Розенберг викликав Баязет-бія його до Херсону, а на його місце 18 листопада призначив приставом полковника Тревогіна. 20 листопада Тревогіну дано наказ розпочати вилучення зброї у ногойців, яке тривало до травня 1805 р. Ногойці здавали зброю в зіпсованому стані: “некоторые pistolsы и ружья сломаны и ржавиною переедены”; грошова оцінка “козацкого орудия” становила вкрай мізерну суму [279, с. 82-83, 85].

Офіційне скасування ногойських кінних полків відбулося 13 травня 1805 року [185, с. 34].

4.3. Запровадження російського колоніального управління в ногайських кочовищах біля р. Молочної

Інтеграція Північного Причорномор'я до Російської імперії відбувалася засобом руйнування господарської системи та соціально-політичної організації місцевих етнополітичних спільнот. Приєднані землі російський уряд розглядав як фонд феодалних пожалувань для російського дворянства. То ж кочовий тип економіки приазовських ногайців, що потребував на великі пасовищні площі та не піддавався систематичній державній регламентації, був несумісний з головними принципами будови феодално-кріпосницької держави.

У квітні 1804 р. російський уряд почав розгляд справи щодо скасування самоврядування приазовських ногайців, уособленого Ногайським козацьким військом. Самих же ногайців, тепер уже міцно контрольованих імперською системою, уряд прагнув повернути до осілого господарства, перетворивши їх на звичайне податне населення Новоросійського краю. 1 квітня 1804 р. херсонський військовий губернатор Розенберг зробив висновок про те, що “наряд из нагайцов двух полков зависит единственно от произволу начальника их ... Беазет Бея”, і що ногайці виявляють “природную склонность к хлебопашеству ... Напротиву того нельзя ожидать по козачей их службе желаемых польз“. На початковій стадії ліквідації автономії ногайців він передбачав залишити внутрішнє управління в ордах без змін, але при цьому розмістити в ногайській експедиції російського чиновника, збільшити її склад і підпорядкувати таврійському губернському урядові [49, *арк. 1-16 зв.*]. Ця пропозиція і була затверджена в рескрипті Олександра I від 16 квітня 1804 р. Подальші дії щодо ногайців, згідно з проектом Розенберга, Баязет-бій мав бути відкликаний до Херсону “под благовидным предлогом”; за його відсутності таврійський цивільний губернатор повинен визначити бажання або небажання ногайців залишатися козаками чи бути оберненими “в первобытное их состояние хлебопашцев”. В разі схильності ногайців до “хлебопашества” (що визначалося наперед) передбачалося ізолювати Баязет-

бія від впливу на них, хоча він міг оселитися і у своїх ордах, так само, як і в будь-якому іншому місці, будучи “простим поміщиком”. Також передбачалося, що до того часу, коли для ногайців не буде створено “прочное уложение”, херсонський військовий або таврійський цивільний губернатори мають призначати Єдинохту “благонадежного чиновника”, прямо підпорядкованого губернському уряду. Допускалося збереження деякого обсягу самоврядування в ордах, але при цьому наголошено на негайних заходах щодо осадження ногайців на землю [49, *арк. 10-12 зв.*].

З планами Розенберга не узгоджувалися дії таврійського цивільного губернатора Мертваго. В своїх мемуарах Мертваго відзначив, що саме йому вдалося виявити зловживання та недбале управління ногайцями “плута” Баязет-бія і довести це Олександрю І. Тоді цар доручив Розенбергу докладніше дослідити справу, але той, за Мертваго, “до подарков лакомый, был знаком с Баязет-беем” і тому загальмовував хід розслідування [224, *с. 190*]. Суперечка між херсонським військовим і таврійським цивільним губернаторами дійшла до того, що кожний з них надсилав власних інспекторів для з’ясування стану справ у ногайців.

30 травня 1804 р. Мертваго відрядив до ногайських аулів комісію на чолі з Нестроевим. Та Баязет-бій наказав своїм підвладним “ничего не открывать о чем бы мы ни спрашивали да и нарочно от его по аулам были поразосланы с таковым же подтверждением и для наблюдения дабы кто чего не открыл” [49, *арк. 20 зв.*]. 1 червня мешканці єдисанського аулу Першого Кислика заявили, що задоволені управлінням свого начальника, те ж саме було підтверджено і єдисанцями аулу Оймаут. Та наступного дня мешканці названих аулів раптом заявили, що вчорашні їхні свідчення недійсні, “ибо единомышленник Баязитбея оймаутский юзбаша Алчик ... приказал им говорить на сторону Баязитбея”. Але вночі Алчик від’їхав до Єдинохти, і ногайці могли вільно заявити про небажання бути в козацькому війську і воління перейти на те правове становище, на якому були кримські татари. Під цим розумілося увільнення від рекрутських наборів, звільнення від

податків та виконання лише громадських повинностей. Згодом те саме підтвердили єдисанці кількох інших аулів [49, *арк. 24-24 зв.*]. При цьому більшість єдисанців та всі аули Джембуйлуцької орди ухилялися від свідчень та підписання будь-яких документів [49, *арк. 25 зв.-26*]. Але мурзи Єдичкульської орди організовано зібралися для зустрічі губернських інспекторів і докладно виклали їм про зловживання Баязет-бія, заявивши про своє небажання бути підвладними йому козаками [49, *арк. 26-26 зв.*].

Дії таврійського губернатора викликали роздратування Розенберга. Він порадив Мертваго “чтоб до времени окончания дела о нагайцах скромнее по другим делам действовать”. Того ж дня він відзвітував міністру внутрішніх справ В.П. Кочубею про те, що Баязет-бій уже відкликаний до Херсону, а на Молочні Води для проведення розслідування відряджено таврійського віце-губернатор А. Шостака з дорученням вести ногайську справу, відсторонивши від неї самоуправного Мертваго. Під час інспектування Шостак зібрав підписи від 41 аулу, що посвідчували бажання ногайців “быть попрежнему земледельцами”. Хоча мешканці Єдинохти, залишаючись вірними Баязет-бію, наполягали на своїй належності до козацького стану [49, *арк 44 зв.*].

Втім, відсутністю Баязет-бія у своїх інтересах скористався й Мертваго. Він наказав вислати дружину ногайського начальника Марфу Францеву до катеринославського архієпископа за її ренегатство [49; *арк. 33-37*]. 5 вересня Розенберг доповів Кочубею про те, що нахабне втручання Мертваго загрожує викликати заворушення ногайців, оскільки відряджені від нього чиновники, мовляв, насильно примушували кочовиків давати свідчення. З свого боку і Баязет-бій поскаржився на цивільного губернатора за утиски стосовно себе і грубе поводження його чиновників [49, *арк. 50-51 зв.*]. Нарешті Розенбергу довелось приїхати в Сімферополь для з'ясування відносин з Мертваго, котрий описав цю зустріч наступним: “Встреча наша была настоящая баталия словесная” [224, с. 191]. Розенберг же доповів так: “открылось, что он взял на себя исполнение о преобразовании ногайцов без

всякого сношения со мною ... как и по другим делам привык он сам собою распоряжать” [49, *арк. 52 зв.*].

Тим часом на розгляд міністерства внутрішніх справ потрапив проект Мертваго. Цим документом було передбачено розселити ногайців уздовж великого тракту задля можливості для російської адміністрації постійно наглядати за ними й рішучими заходами осаджувати на землю, заборонивши кочування. Ногайська територія мала значно скоротитися й розподілитися на волості, а по частині кримінальних справ передбачено переведення її до відомства Мелітопольського земському суду. При цьому ногайців оголошувалися казенними поселянами, підпорядкованими волосному управлінню. Передбачено також скасування Експедиції ногайських орд і, запровадження замість неї Ногайського словесного суду. В складі останнього мали бути ногайські виборні судді, котрі займалися справами, що не потребували “производства канцелярского порядка”. Загальне управління ордами мав здійснювати окремий пристав – обов’язково російський чиновник, котрий щонеділі мусив звітувати губернському уряду про становище ногайців, “входя во все подробности до экономической части касающиеся” [49, *арк. 40-42*].

Порівняння проектів херсонського військового та таврійського цивільного губернаторів виявляє те, що пропозиції Мертваго передбачали більш жорсткий та інтенсивний порядок руйнації традиційного ладу ногайців. Позиція Розенберга була більш поблажлива як до Баязет-бія, так і до його підвладних. Хоча обидва губернатори погоджувалися в намірі: ліквідувати самоврядування ногайців та запровадити безпосереднє імперське управління у вигляді пристава.

Слід окремо зауважити, що саме формулювання: “первобытное земледельческое состояние” розглядалося ногайцями тільки як юридичний статус, отримавши який вони сподівалися звільнитися від здирницького управління Баязет-бія, але ж не було відмовою від кочування. Проте російські губернатори, імітуючи у ногайців проведення референдуму,

здійснював підміну понять, спочатку пропагуючи “земледельческое состояние” як статус, а згодом насаджуючи як обов’язковий стан повсякденного існування.

Цар Олександр I зважився на затвердження проекту А. Розенберга, як більш поміркованого. Перехід ногайців до осілості повинен, на думку уряду, бути поступовим, “ибо перемена кочевой жизни на постоянную не может ... не произвести некоторых огорчительных чувствований”. Перший крок до осілості полягав в тому, щоб побудувати з лампачу і покрити очеретом зимівники для худоби ногайців. Місця для будівництва визначалися губернським начальством, з тим, щоб вони не були на великій відстані один від одного і розташовувалися при зручних урочищах. Вважалося, що при зимівниках для худоби незабаром повинні були виникнути і стаціонарні житла кочовиків. Для тих, хто зразу виявляв бажання осісти поселеннями, місцеві уряди мусять надавати всіляку допомогу. Помічено також: “убогие ... скорее других могут склонены быть к постоянному водворению” [49, арк. 48-49]. Однак, кочовики бачили для себе мало корисного в новому устрої, не дивлячись на всі спроби чиновників переконати їх у перевагах осілого способу життя і обіцянки державної допомоги. Протягом жовтня 1804 р. ногайці почали масово виїжджати до Туреччини. Запідозривши ініціатором цього Баязет-бія, Розенберг викликав його до Херсону, а на його місце 18 листопада призначив приставом полковника Тревогина. 20 листопада приставу наказано розпочати вилучення зброї у ногайців [200; 82-83], яке тривало до травня 1805 р. Ногайці здавали зброю в зіпсованому стані: “некоторые пистолеты и ружья сломаны и ржавиною переедены”; грошова оцінка “козацкого орудия” встановила вкрай низьку його вартість [200; 85]. Наявний факт недбалого зберігання зброї і, можливо, навмисного її псування ще раз вказує на незацікавленість основної маси ногайців в існуванні ногайського козацького війська. Ногайські кінні полки припинили своє існування не будучи остаточно сформовані.

18 березня 1806 р. таврійський губернатор Д.Б. Мертваго через пристава Тревогина наказав Баязет-бею залишити ногайські землі і виїхати до р. Дон, де йому було визначено місце помешкання з правом продати нерухоме майно в Єдинохті [279, 90]. З повідомлення Корніса довідуємося, що Баязет-бей, від'їхав “до річки Колгош, і помер там у 1824 р.”[203, с. 6].

Ногайські пристави полковник Тревогин і граф де Мезон розпочали енергійні заходи щодо запровадження осілості та руйнації залишків традиційного ладу ногайців, чергове проведення яких викликало все нові хвилі масової еміграції цих “затятих кочовиків” до Туреччини. Останнім актом запровадження прямого колоніального управління у приазовських ногайців було масове спалення і насильницьке поселення ногайців в стаціонарних будинках, здійснене приставом над ногайцями де Мезоном у 1808 р. Насильницьке руйнування традиційного ладу ногайців спричинило масштабну еміграцію цих останніх причорноморських кочовиків.

У результаті колонізаторської політики царату локальна група причорноморських ногайців в середині XIX ст. остаточно припинила своє існування. Під час Кримської війни 1853-1856 років ногайці остаточно залишили приазовські степи.

Висновки

Ногайське населення Північного Причорномор'я виступало в якості локальної групи ногайського етносу, що існувала у період XVI – першої половини XIX ст. Маючи за початкову територію розселення степовий простір Нижнього Поволжя, ногайці протягом XIV-XVI ст. утворювали власну потестарну систему – Ногайську Орду, мали розвинені форми політичної і соціально-економічної організації в межах кочівницького господарсько-культурного типу.

Виокремлюється чотири головні періоди міграцій, які власне визначали етногенез причорноморських ногайців. Перший період був пов'язаний з процесом дроблення Ногайської Орди (середина XVI – перша половина XVII ст.) і формуванням на його території Калмицького ханства (друга половина XVII ст.). У цей час гетерогенні ногайських відгалуження хаотично мігрують до Північного Причорномор'я, склавши в західній його частині основу для формування Буджацької орди. У результаті переміщення Малої Ногайської орди до східного Приазов'я закладається ґрунт для формування Кубанської орди, кочовища якої досягали лівобережжя Дніпра, що дозволяє розглядати її в єдиному комплексі з причорноморськими ногайцями.

Решта ногайських відгалужень ситуативно перебувала у Північному Причорномор'я, здійснюючи сезонні перекочівки між побережжями Чорного, Азовського та Каспійського морів. Ці кочівницькі колективи постійно вливалися в рухливий склад територіальних утворень, що виникали довкола фортець Очаків, Азов та Перекоп і які в тогочасних джерелах згадуються в якості окремих орд. Утім, ці аморфні спільноти найчастіше об'єднувалися задля здійснення набігів на українські та російські землі. Етнографічні групи ногайців, що виникли в результаті розпаду Ногайської Орди – Єдисанська, Джембуйлуцька, Єдичкульська орди – в зазначений проміжок перебували у складі Калмицького ханства, контролюваного російською адміністрацією Астраханської губернії.

Другий етап міграцій склало переміщення цілісних ногайських орд до Північного Причорномор'я у 20-х роках XVIII ст. В умовах децентралізації Калмицького ханства Єдисанська, Єдичкульська та Джембуйлуцька орди переходять з калмицьких кочовищ до Кримського ханства і компактно розселяються у Північному Причорномор'ї. Територія їхнього кочування стабілізується на початку 1740-х років, разом зі стабілізацією кордону на українському степовому порубіжжі. Період між 1739 і 1770 рр. є часом найбільшого зосередження ногайців на Півдні України.

Третій етап міграцій відбувся протягом 1770-1771 рр., в умовах наростання російсько-турецького суперництва і боротьби за володіння чорноморським узбережжям. В цей час російський уряд укладає з ногайськими ордами Північного Причорномор'я союзні відносини і переводить причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу, у прикубанські степи. У цьому процесі були задіяні більшість відгалужень Буджацької, Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд. Частина буджаківців та єдисанців до початку XIX ст. залишалася в південній Бессарабії під владою турецької адміністрації. Поселені у Прикубанні причорноморські ногайці перебували під номінальною владою контрольованого Росією Кримського ханства. Після ліквідації Кримського ханства вони підпадають під запровадження режиму прямого колоніального управління, органом якого було Єйське приставство. Брутальне поводження російської військової адміністрації стало однією з причин внутрішнього розколу ногайського суспільства і спричинило руйнування усталених зв'язків всередині орд, їхньої родової структури, викликало депопуляцію кочового населення, нову хвилю хаотичних міграцій ногайців за межі російсько-турецького кордону на Північно-Західному Кавказі та до решти регіонів Кавказу.

Четвертий етап міграцій пов'язаний з переведенням російським урядом залишків причорноморських ногайців з Прикубання до Північного Приазов'я і оселення їх біля річки Молочної у 1790 р. На 1801 р. визначився

характер їхнього підданства, зафіксований статусом окремого козацького війська у складі Російської імперії. В його межах витримувався стан повної адміністративної автономії та податковий імунітет. Скасування Ногайського козацького війська 1804 р. позначило остаточну інкорпорацію приазовських ногайців до складу Російської імперії і запровадження режиму колоніального управління. В комплексі це призводить до насильницької руйнації традиційного ладу і переведення кочівницького етносу на режим осілого господарювання.

Мігруючи до причорноморських степів, ногайці потрапляли до специфічної геополітичної ситуації, визначеної близьким сусідством носіїв землеробського та кочівницького господарсько-культурних типів та впливом економічної кон'юнктури Чорноморського регіону. В цій зоні етнічного контакту ногайські мігранти призвичаїлися до життя в умовах українського прикордоння; вони відходять від меридіонального кочування, процес кочування здійснюється за більш рухливим порядком, ніж у поволзьких степах. Разом з тим, ногайці стали головною ударною силою, яку Кримське ханство і Османська імперія використовували для здійснення набігів на українські та російські землі і постачання рабів до причорноморських центрів работоргівлі.

Стабілізація степового кордону, що відбувалася протягом XVIII ст. призвела до неоднозначних наслідків для ногайців. З одного боку відбулося зростання адміністративно-державної регуляції життєдіяльності прикордонного населення, у відповідності з кон'юнктурою російсько-турецьких відносин. У ногайських ордах Північного Причорномор'я створюється представництво ханської адміністрації, в особі сераскер-султанів та каймаканів. Традиційне для кочівницьких спільнот данництво трансформується в систему підданства, неодмінними атрибутами якої є сплата фіксованих податків і визнання загальнодержавного законодавства. Однак при цьому ногайські орди зберегли традиційну соціально-політичну організацію і самобутній господарський лад.

Завдяки стабілізації кордону скоротилася частота набігів на території землеробських народів, зросла питома вага землеробства у кочівницькому господарстві. Стабільний кордон дозволив ногайцям відновити повний цикл кочування за меридіональним типом, при цьому землеробство підпорядковується ритму кочової економіки. Простежується консервація традиційних кочівницьких інституцій, виявляється стійкість традиційної структури та її здатність пристосовуватися до нетипового господарського ритму, зовнішнього адміністративно-політичного тиску та наростання української землеробської колонізації.

Причорноморські ногайці XVIII – початку XIX ст. продемонстрували надзвичайну спроможність до адаптації. Процес трансформації в їх традиційній соціально-політичній структурі обмежився нівелюванням ногайординських титулів-рангів та політичної традиції; місце останніх у другій половині XVII-XVIII ст. зайняли державні інституції Калмицького та Кримського ханств. Збільшення питоми ваги землеробства в Єдисанській, Єдичкульській та Джембуйлуцькій ордах протягом XVIII ст. не спричинило їх переходу до осілості. З переселенням на Кубань в 1770-1771, а в 1790 р. – до р. Молочної, ногайці відновили цілісний традиційний комплекс кочової економіки, зменшивши до мінімуму питому вагу землеробства.

На прикладі з Буджацькою та Кубанською ордами представлено процес переходу від кочування до осілості, що відбувався в умовах кризи улусно-аульної системи та осідання гетерогенних ногайських відгалужень на межі степового простору з іншими ландшафтно-кліматичними зонами. Вже на початку XVIII ст. буджаківці та кубанці значною мірою відрізнялися за побутом та господарським ладом від єдисанців, єдичкульців та джембуйлуківців. Останні зберегли непорушною улусно-аульну систему та традиційну родову організацію, дотримуючись повного циклу кочування і решти атрибутів кочівницького господарсько-культурного типу.

Причорноморські ногайці внесли помітний внесок у освоєння південноукраїнського регіону. Напрацьовані ногайцями господарські

навички і способи адаптації до суворих умов причорноморського степу широко переймалися українськими селянами у процесі землеробської колонізації наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Між носіями різних господарсько-культурних типів існували усталені форми передачі культурної інформації, що помітно збагачувало арсенал адаптативних засобів.

Особливо цінними набутками матеріальної культури ногайців для українських переселенців стали окремі елементи побуту, навички в організації скотарської галузі, зокрема – системі використання пасовищ, будівництва житлових і господарських споруд (тин, курінь, турлучний будинок, будівлі з саманної цегли). Елементи ногайського впливу в регіональній культурі українців південного регіону наявні також у налагодженні землеробського господарства в умовах причорноморського степу, в першу чергу на початковому етапі. Так, у запорожців спостерігається аналогічне ногайцям зберігання зерна в ямах-оруж, використання толоки при проведенні громадських робіт. Тим самим, ногайці вплинули на формування регіонального комплексу матеріальної культури на Півдні України.

Таким чином, напередодні російського завоювання Північного Причорномор'я та інтеграції даного регіону в єдиний етнокультурний простір України, ногайці мали своєрідний культурний, соціально-політичний та економічний устрій. Його самобутні та відносно розвинуті форми несумісні з поширеною на сьогодні думкою про те, що Північне Причорномор'я становило пустелю, “Дике Поле”, не маючи власної культурної традиції та місцевих соціально-політичних утворень.

Джерела та література

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі: АЗПРІ). – “Дела татар едиссанских, ембулуцких и буджацких”. – Ф. 112. Оп.1. Спр.1. 1757 – 1758 рр. – 609 арк.
2. АЗПРІ. – Ф. 119. “Калмыцкие дела”. Оп. 1. – Спр. 14. 1722 р. – 9 арк.
3. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп. 1. – Спр. 1. 1722 р. – 3 арк.
4. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп. 1. – Спр. 1. 1736 р. – 4 арк.
5. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп. 1. – Спр. 1. 1742 р. – 14 арк.
6. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп. 1. – Спр. 2. 1742 р. – 2 арк.
7. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп. 1. – Спр. 1. 1743 р. – 18 арк.
8. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп.3. – Спр. 4. 1747 р. – 6 арк.
9. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп.1. – Спр.1. 1754 р. – 79 арк.
10. АЗПРІ. – Ф. 127. “Ногайские дела”. Оп.3. – Спр. 5. 1771-1786 рр. – 109 арк.
11. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (далі: РНБ). – Ф. “Эрмитажное собрание”. – Спр. 283. “Состояние Оренбургской губернии и принадлежащих к ней иноверческих и азиатских народов”. 1777 р.(?). – 44 арк.
12. Відділ рукописів РНБ. – Ф. “Эрмитажное собрание”. – Спр. 555. “Казанский летописец” (?). – Список XVIII ст. (В. Татищева?). – 157 арк.
13. Державний архів у Автономній Республіці Крим (далі: ДААРК). – Ф.799. Оп. 1. – Спр. 269. 1791-1796 рр. – 280 арк.
14. ДААРК. – Ф. 799. Оп.1. – Спр. 322. 1793-1795 рр. – 5 арк.
15. ДААРК. – Ф. 799. Оп.1. – Спр. 114. 1790 р. – 19 арк.
16. ДААРК. – Ф. 799. Оп. 3. – Спр. 197. 1790-1791 рр. – 56 арк.
17. ДААРК. – Ф. 799. Оп.3. – Спр. 199. 1791-1795 рр. – 415 арк.
18. ДААРК. – Ф. 799. Оп.3. – Спр. 236-а. 1793 р. – 6 арк.
19. ДААРК. – Ф. 801. Оп.1. – Спр.58. 1796 р. – 15 арк.

- 20.Державний архів Одеської області (Далі: ДАОО). – Ф. 1. Оп. 218.– “Дело о ногайцах при Ауденизском лимане поселенных”. 1806 р. – 8 арк.
- 21.ДАОО. – Ф.1. Оп. 221. Спр. 5. “Дело о чугуевских и доломановских калмыках”. 1803-1807 рр. – 250 арк.
- 22.ДАОО. – Ф.1. Оп. 218. Спр. 4. 1803. – 232 арк.
- 23.ДАОО. – Ф1. Оп.219. Ч. II. 1807 р. – 284 арк.
- 24.Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького (Далі: ДІМ). – КП-123700/ Арх. – 39647 К-27. 1762 р.
- 25.ДІМ. – КП-38300/Арх. – 310/11. 1762 р.
- 26.ДІМ. – КП-38621. 1743 р.
- 27.Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі: ІР НБУ). – Ф. 9. Док. 132-214. 1754 – 1755 рр. – 156 арк.
- 28.ІР НБУ – Ф. 9. Док. 420-425. 1758 р. – 20 арк.
- 29.ІР НБУ. – Ф. 9. Док. 1368-1421. 1761 р. – 108 арк.
- 30.ІР НБУ – Ф. 9. Док. 2236-2243. 1765 р. – 12 арк.
- 31.ІР НБУ. – Ф. 9. Док. 2273-2275. 1766 р. – 3 арк.
- 32.ІР НБУ – Ф. 12. Док. 702: “Век дворянства Василия Абазы(,) сочиненный им самим для памяти и нужных сведений детям и потомству его”. 1819-1827 рр. – 252 арк.
- 33.Кримський республіканський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека “Тавріка”. – 9 С 1 П-24. “Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель” / Переклад В.Х. Лотошнікової, Сімферополь, липень, 1925. Машинопис. – 73 арк.
- 34.Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА). – Ф. 112. “Дела едисанских татар”. Оп. 1. – Спр. 1. 1687 р. – 56 арк.
- 35.РДАДА. – Ф. 112. “Дела едисанских татар”. Оп.1. – Спр. 2. 1697 р. – 3 арк.
- 36.РДАДА. – Ф. 120. “Кубанские дела”. Оп. 1. 1704 р. Спр. 1. – 7 арк.

- 37.РДАДА. – Ф. 123. “Сношения России с Крымом”. Оп. 3. – Спр. 272. 1698 р. – 4 арк.
- 38.РДАДА. – Ф. 248. Оп. 113. – Спр. 49. – 18 арк.
- 39.РДАДА. – Ф. 248. Оп. 8. – Спр. 473. – 89 арк.
- 40.Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). – Ф. 20. Оп. 1. – Спр. 16. – 38 арк.
- 41.РДВІА. – Ф. 20. Оп. 1. – Спр. 31. – 175 арк.
- 42.РДВІА – Ф. 52. Оп.1/94. – Спр. 80. Ч. X. 1775-1776 рр. – Арк. 204-273.
- 43.РДВІА. – Ф. 52. Оп. 1/194. – Спр. 261. Ч. 1. 1782-1783 рр. – 43 арк.
- 44.РДВІА. – Ф. 52. Оп. 1/194. – Спр. 261. Ч. 2. 1782 р. – 30 арк.
- 45.РДВІА. – Ф. 52. Оп. 1/194. – Спр. 265. Ч. 1. 1782 р. – 7 арк.
- 46.Російський державний історичний архів (далі: РДІА). – Ф. 383. Оп. 29. – Спр. 917. 1804-1807 рр. – 252 арк.
- 47.РДІА. – Ф. 383. Оп. 29. – Спр. 913. 1803 – 1808 рр. – 55 арк.
- 48.РДІА. – Ф. 383. Оп. 29. – Спр. 916. 1804 – 1812 рр. – 91 арк.
- 49.РДІА. – Ф. 383. Оп. 29. – Спр. 917. 1804 – 1807 рр. – 252 арк.
- 50.РДІА. – Ф. 1341. Оп. 15. – Спр. 1145. 1813 р. – 26 арк.
- 51.РДІА. – Ф. 1151. Оп. 1. – Спр. 260. 1826 р. – 4 арк.
- 52.Центральний державний історичний архів України (далі: ЦДІАУ). – Ф. 50. Оп. 1. Спр. 507. 1735 р. – 18 арк.
- 53.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 611. 1743 р. – 122 арк.
- 54.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – 278 арк.
- 55.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 800. 1741 р. – 1 арк.
- 56.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 801. 1741 р. – 4 арк.
- 57.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 1166. 1744-1745 рр. – 18 арк.
- 58.ЦДІАУ. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 1167. 1744-1760 рр. – 273 арк.
- 59.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 1. 1713-1743 рр. – 40 арк.
- 60.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 21. 1754-1756 рр. – 208 арк.
- 61.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 36. 1756-1758 рр. – 260 арк.
- 62.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 72. 1759-1768 рр. – 53 арк.

- 63.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 78. 1759-1760 рр. – 219 арк.
- 64.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 88. 1760 р. – 37 арк.
- 65.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 89. 1760 р. – 67 арк.
- 66.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 90. 1760 р. – 269 арк.
- 67.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 91. 1760-1761 рр. – 135 арк.
- 68.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 93. 1760-1764 рр. – 86 арк.
- 69.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 119. 1761-1762 рр. – 86 арк.
- 70.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 120. 1762-1763 рр. – 164 арк.
- 71.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 121. 1762 р. – 90 арк.
- 72.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 137. 1762-1763 рр. – 101 арк.
- 73.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 138. 1763-1764 рр. – 69 арк.
- 74.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 139. 1763 р. – 227 арк.
- 75.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 140. 1763 – 1764 рр. – 118 арк.
- 76.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 143. 1763-1767 рр. – 85 [88] арк.
- 77.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. – Спр. 160. 1764 р. – 114 арк.
- 78.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 251. 1769-1772 рр. – 112 [140] арк.
- 79.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 252. 1770 р. – 46 [47] арк.
- 80.ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп.1. Спр. 258. 1770-1771 рр. – 68 [74] арк.
- 81.ЦДІАУ. – Ф. 1541. Оп. 1. – Спр. 1. 1769-1771 рр. – 220 арк.
- 82.ЦДІАУ. – Ф. 1560. Оп. 1. – Спр. 1. 1736 р. – 32 арк.
- 83.ЦДІАУ. – Ф. 1791. Оп. 2. – Спр.135. 1684 р. – 106 арк.
- 84.Абдуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрок. Иоакимф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. – Москва-Ташкент-Бишкек: изд.-во “Туркестан”, 1996. – 544 с.
- 85.Андрєєва С.С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. – С. 40-46.

86. Андреева С.С. Обіг робочої сили між запорожцями і Кримом у період Нової Січі // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенка. Історія. – Бердянськ, 2000. – С.40-46.
87. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одеса, 1886. – С. 283-715.
88. Андриевский А.А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев. – К.: тип. Е.П. Корчак-Новицкого, 1894. – 23 с.
89. Андриевский А.А. Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765-1768 // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К. 8. – К., 1894. – С. 39-108.
90. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). – М.: Наука, 1990. – 205 с.
91. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998. – 695 с.
92. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000. – 449 с.
93. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
94. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776. – К.: Наукова думка, 1994. – 226 с.
95. Архипов Агафангел. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифлис, 1850. – № 63 – 12 августа.
96. Архипов Агафангел. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифлис, 1852. – № 3. – 12 января.
97. Архипов Агафангел. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифлис, 1852. – № 4. – 16 января.
98. Д'Асколи Эмиддио Дортелли. Описание Черного моря и Татарии. // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 89-180.

99. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией 1736-1739 г. – СПб., 1906. – 304 с.
100. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
101. Бантыш-Каменский Н.Н. Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный в 1808 году. – Симферополь: тип. Таврического губернского правления, 1893. – 228 с.
102. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. V. – М.: Наука, 1968. – 757 с.
103. Батмаев М.М. Внутренняя обстановка в Калмыцком ханстве в конце XVII века // Из истории докапиталистических и капиталистических отношений в Калмыкии. – Элиста: Калмыцкий НИИ ЯЛИ, 1977. – С.34-104
53. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Таврия, 1993. – Вып. III. – С. 320-339.
105. Бачинська Олена. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 243-252.
106. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчі дослідження. – К.: Наукова думка, 1971. – 199 с.
107. Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. – Петроград: Изд.-во РАН, 1923. – 60 с.
108. Бережков М.Н. Крымские шертные грамоты //Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Кн.8. – К.: тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1894. – С. 35-56 (отделение II).
109. Богуш С.С. История царства Херсонеса Таврийского. – Т. II. – СПб.: тип. Шнора, 1806. – 442 с.
110. Бодрихін В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. та ін. Державотворчі процеси у кочовиків східноєвропейського степу. – Луганськ: Вид.-во СУДУ, 2000. – 96 с.

111. Божедомов А.И. К вопросу об освещении истории ногойского народа //Известия. Статьи и материалы по истории Чечено-Ингушетии. – Т.V. – Вып. 1. – Грозный: Чечено-Ингушский НИИ истории, языка и литературы при Совете министров Чечено-Ингушской АССР, 1964. – С. 167-173.
112. Бойцова О.Є. Іслам в Криму: національно-релігійна ідентифікація кримських татар (друга половина XV – кінець XVIII ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2000. – 16 с.
113. Боплан Г.-Л., де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Пер з фр. Я.І. Кравця. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
114. Бранденург Н. Кубанский поход 1711 года //Военный сборник. – Кн.3. Март. – 1867. – С.Пб. – С. 29-43 (отделение II).
115. Брехуненко Віктор. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005. – 367 с.
116. Брикнер А. История Екатерины Второй. В 2-х томах. – Т. 2. – М.: Современник, Товарищество Русских Художников, 1991. – 499 с.
117. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // ЗООИД. – Т. VI. – Одесса, 1867. – С. 333-367.
118. Бруин К., де. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 17-89.
119. Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). – Ч. I. – Одесса: тип. Г. Ульриха, 1879. – 277 с.
120. Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). – Ч. II. – Одесса: тип. Г. Ульриха, 1880. – 408 с.
121. Вальо М.А. Бальтазар Гакет і його описи півдня України та Криму наприкінці XVIII століття // Записки науково-дослідної лабораторії

- історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 4(5). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1999. – С. 101-115.
122. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. – № 3 (12). – 1930. – Харків. – С. 157-162.
 123. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців // Східний світ. – № 3 (9). – 1929. – Харків. – С. 137-146.
 124. Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – Т. 1. – М.: Высш. школа, 2001. – 512 с.
 125. Васильев Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157-175.
 126. Васильев Л.С. Ранние политико-государственные структуры // <http://abuss.narod.ru/Biblio/vasiliev.htm>.
 127. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 1. – С. 172-186.
 128. Весела Зденка. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: Сб. ст. / Под ред. А.С. Тверитиновой. – Т. II. – М.: Наука, 1969. – С. 98-139.
 129. Викторин В.М. Ауля и мужавират (Следы доисламских верований у ногайцев окрестностей Астрахани) // <http://turkolog.narod.ru/info/1296.htm>.
 130. Викторин В.М. Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII – нач. XX вв.). Дис... канд. ист. наук. – Л.: ЛГУ, 1985. – 225 с.
 131. Вишневский В.А. Феодализм в Крымском ханстве. – М.: Издание научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, 1930. – 27 с.
 132. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1934. – 223 с.

133. Возгрин В.Е. Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI – XVIII вв. в Архиве ЛОИИ СССР АН СССР // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. IX. – Л.: Наука (Ленинградское отделение), 1978. – С. 318-334.
134. Волкова Н.Г. Ногайцы // Народы мира: Историко-этнографический справочник / Под ред. Ю.В.Бромлея. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С. 335.
135. Гаджиев В.Г. Сочинение И. Гербера “Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся как исторический источник по истории народов Кавказа”. – М.: Наука, 1979. – 271 с.
136. Гаджиева С.Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – XX в. – М.: Наука, 1976. – 227 с.
137. Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р. (...) // Бальтазар Гакет і Україна. Статті і матеріали / Автор і упорядник Марія Вальо. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, 1997. – С. 52-72.
138. Галенко О.І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV-1783) // Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А.Смолія. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 208-263.
139. Галенко Олександр. Про ділові переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їх археографічного опрацювання // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К., 2000. – С. 23-31.
140. Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-68.
141. Гваньїні О. “Хроніка про татарську землю” / Переклад з польської мови, вступ та коментар Ю.Мицика. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 2000. – 14270
- Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия г-на академика И.А. Гильденштедта чрез Россию и по

- Кавказским горам, в 1770, 71, 72 и 73 годах. – Спб.: Императорская Академия наук, 1809. – 384 с.
143. Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. – Ч. II. О народах татарского племени. – СПб.: тип. К.В.Миллера, 1776. – 188 с.
 144. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв.: Сб. ст. – М.: Наука, 1979. – С. 344-375.
 145. Гізер С.М. Кочове населення Буджацького степу у XVI – XVIII ст. // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21-24 травня 1997 р. – Ч. I. – Херсон, 1997. – С.
 146. Гизер С.Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 212-215.
 147. Гизер С.Н., Малюкевич А.Е. Ногайские погребения из кургана № 1 в с. Молога // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья: Материалы полевого семинара. – Тирасполь: Изд.-во Приднестровского госуниверситета им. Т.Г. Шевченко, 2000. – С. 174-178.
 148. Гимбатова М.Б. Роль половецко - кипчакского компонента в формировании ногайского этноса. Дисс... канд. ист. наук. – Махачкала: Дагестанский государственный университет, 1998. – 202 с.
 149. Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. – 1991. – № 2.
 150. Грибовський Владислав. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
 151. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

152. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні роки свого існування. 1734-1775. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
153. Гоман Ю.О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII-XVI ст. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К.: КНУ, 2002. – 20 с.
154. Греков И.Б. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства (по данным Э. Челеби) //Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII века: Сб. ст. – М.: Наука, 1979.
155. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV – XVI вв. – М.: Изд.-во вост. л.-ры, 1963. – 156с.
156. Гумилёв Л.Н. Открытие Хазарии. – М.: Рольф, 2001. – 416 с.
157. Гумилёв Л.Н. Удельно-лествичная система у тюрков в VI-VIII веках (к вопросу о ранних формах государственности) //Советская этнография. – 1959. – № 3. Май-июнь. – С. 11-25.
158. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с.
159. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) //Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 28-44.
160. Дневник путешествия в южную Россию академика ... Гильденштедта в 1773-1774 гг. //ЗООИД. – Т.ХІ. – Одесса, 1879.
161. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К.: Наукова думка, 1986. – 140 с.
162. Добролюбский А.О. Кочевники на Юго-Западе СССР в X-XVIII веках (историко-археологическое исследование). Автореф. дис. д.и.н. – М.: МГУ, 1989. – 28 с.
163. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Утворення Буджацької орди (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові

- доповіді. Міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21-24 травня 1997 р. – Частина перша. – Херсон, 1997. – С. 89-90.
164. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // ЗООИД. – Т. I. – Одесса: городск. типография, 1844. – С. 375-378.
 165. Донские дела. Книга третья // Русская историческая библиотека. – Т. XXVI. – СПб., 1909. – 1022 с.
 166. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд.-во АН СССР, 1955. – 368 с.
 167. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
 168. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
 169. Ермолаев И. П. Среднее Поволжье во второй половине XVI-XVII вв. (Управление Казанским краем). – Казань: Изд.-во Казанск. ун-та, 1982. – 223 с.
 170. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 171725
 171. Жирмунский В.М. Фольклор Запада и Востока: Сравнительно-исторические очерки. – М.: ОГИ, 2004. – 464 с.
 172. Жумангабетов Т.С. Право собственности на землю у средневековых кочевников // Восток. – М.: Наука, 2003. – № 4. – С. 113-116.
 173. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года // Киевская старина. – Т. VII, сентябрь и октябрь. – К., 1883. – С. 135-198.
 174. Записки Манштейна о России. 1727-1744. – СПб., 1875.
 175. Ибрагимов М.-Р.А. Ногайцы // <http://www.narodru.ru/peoples1253.html> – 29 к.
 176. Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – К., 1890. – С. 1-58.
 177. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба. 1300-1600 / Пер. з англ. Олександр Галенко. – К: Критика, 1998. – 286 с.

178. Іналджик Галіл[ь]. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ – 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116-129.
179. Инструмент разграничения земель между Россиею и Портою в 1742 году // ЗООИД. – Т. II. – Одесса, 1852. – С. 834-835.
180. Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды: Сб. ст. / Под ред. С.Г.Агаджканова и др. Составитель Д.С.Кидирниязов. – Махачкала: ИЯЛИ им. Г.Цадасы и др., 1993. – 151 с.
181. История Хотинского похода Якова Собеского. 1621 г. // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II. – К., 1896. – С. 40-126.
182. Исхаков Д.М. Астраханские татары: этнический состав, расселение и динамика численности в XVIII – начале XIX вв // Астраханские татары: Сб. ст. / Под ред. Д.М. Исхакова. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова, 1992. – С. 5-33.
183. Исхаков Д. М. Этнодемографическое развитие нагайбаков до первой четверти XX века // Нагайбаки (комплексное исследование группы крещёных татар-казаков): Сб. ст. / Под ред. Д.М. Исхакова – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1995. – С. 4-18.
184. Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв. Документы и материалы в двух томах. – Т. II. – М.: Изд.-во АН СССР, 1957. – 324 с.
185. Казачьи войска. Хроника. Оформление Н.Саутина. – [Б.м.]: Дорваль, 1992. – 480 с.
186. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. Ногайцы. – Черкесск: Ставропольское книжное изд.-во, Карачаево-Черкесское отделение, 1988. – 232 с.
187. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.

188. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 8. – К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – С. 57-115.
189. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1973.
190. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т. IV. – СПб.: тип. Суворина, 1889. – 266 с.
191. Керейтов Р.Х. К вопросу о ногайских казаках // <http://turkolog.narod.ru/info/1301.htm>.
192. Керейтов Р.Х. Найманский компонент в этногенезе ногайцев и его параллели у других народов // <http://turkolog.narod.ru/info/1310.htm>.
193. Керейтов Р.Х. Семья и брак у кубанских ногайцев в прошлом и настоящем. Дисс... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1973. – 209 с.
194. Кидырниязов Д.С. Политическое устройство ногайцев в XVIII веке // Государства и государственные учреждения в дореволюционном Дагестане. Тематический сборник. – Махачкала, 1989. – С. 73-77.
195. Кидырниязов Д.С. Ногайцы в XV - XVIII вв. (Политические, экономические и культурные аспекты взаимоотношений с сопредельными странами и народами). Дисс... д-ра ист. наук. – Махачкала: Инст. истории, археологии, этнографии Дагестанск. научного центра РАН, 2001. – 294 с.
196. Кидырниязов Д.С. Русско-ногайские отношения в XVIII веке. Дисс... канд. ист. наук. – Махачкала, 1988. – 182 с.
197. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М.: Наука, 1977. – 243 с.
198. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию також в земли буджатских и нагайских татар. – СПб: Государственная военная коллегия, 1783. – 250 с.
199. Книга Большому Чертежу / Подготовка к печати и редакция К.Н. Сербиной. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1950. – 229 с.

200. Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип. I (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2004. – 320 с.
201. Кобищанов Ю.М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – М.: РОССПЕН, 1995. – 320 с.
202. Колхозная производственная энциклопедия / Под ред. В.В. Мацкевич. – Т. 1. – [Б. М., 1950]. – 463 с.
203. Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. – Ч. XXXIII. – М.: тип. Н. Степанова, 1836. – С. 3-23, 210-230, 269-297.
204. Кочекаев Б.Б. К вопросу о характере и сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов // История горских и кочевых народов Северного Кавказа. – Вып. 2. – Ставрополь: Ставропольский госпединститут, 1976. – С. 122-129.
205. Кочекаев Б.Б. Классовая структура ногайского общества в XIX – начале XX веков. – Алма-Ата: Казахск. гос. ун.-т им. С.М. Кирова, 1969. – 206 с.
206. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
207. Кочекаев Б.Б. Социально-экономическое развитие ногайского общества и административно-колониальное управление ногайцами в XIX – начале XX веков: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1969.
208. Крадин Н.Н. Власть в традиционном обществе // knowledge.isras.ru/sj/sj/sj4-02krad.html – 68 к.
209. Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография / Под ред. Н.Н.Крадина и др. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336.
210. Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М.: Наука, 2001. – № 5. – С. 21-32.

211. Крадин Н.Н. Кочевые общества в контексте стадияльной эволюции // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 1. – С. 62-72.
212. Крадин Н.Н. М.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир (рецензия) // Восток. – М.: Наука, 2004. – № 1. – С. 192-195.
213. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ-Львів: Олір, 1996. – 288 с.
214. Курбанов А.В. Ставропольские туркмены: Историко-этнографические очерки. – СПб.: Изд. отд. Языкового центра СПб. ГУ, 1995. – 240 с.
215. Лашков Ф.Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Исторический очерк. – Симферополь: Крымский облполиграфиздат, 1991. – 48 с.
216. Лемерсье-Келькеже Шанталь. Дмитро Вишневецький // <http://www.internetri.net/lib>.
217. Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. – СПб.: Изд.-во “Лань”, 2000. – 304 с.
218. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97-110.
219. Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000. – 1080 с.
220. Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе). – М.: Изд.-во МГУ, 1979. – 304 с.
221. Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М.: Изд.-во МГУ, 1976. – 319 с.
222. Мачанов А.Е. Борьба царской России за обладание Крымским ханством. – Симферополь: Крымск. гос. изд.-во, 1929. – 67 с.
223. Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 220 с.
224. Мертваго Д.Б. Записки. 1760-1824. – М.: тип. Грачёва, 1867. – 335 с.
225. Меховский Мацей. Трактат о двух Сарматиях. – М.-Л., 1936. – 288 с.
226. Михнева Р. Россия и Османская империя в середине XVIII в. – М., 1987.
227. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2000. – 44 с.

228. Мурад Аджи. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой Степи. – М.: Св. Георгий, 1999. – 175 с.
229. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских... – М.: Тип. Московского университета, 1847. – 43 с.
230. Назаров В.Д. Российско-ногайская торговля (первая половина XVI в.) // Восток. Афроазиатские общества: история и современность. – 1998. – № 1. – С. 48-64.
231. Небольсин Павел. Очерки Волжского низовья. – Спб.: тип. МВД, 1852. – 197 с.
232. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 379-392.
233. Невская Т.А. Связи русского населения Ставрополя с ногайцами и другими кочевыми народами в XIX в. // История горских и кочевых народов Северного Кавказа в XIX-XX вв. (проблемы социально-экономического развития). – Ставрополь: Изд.-во Ставропольского госпединститута, 1980. – С. 78-94.
234. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.
235. Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. – Вып. 2. – М.: изд-во АН СССР, 1954. – С. 14–25.
236. Ногайцы // “Дагестанская правда”, 2002 // <http://top100.rambler.ru/top100/>
237. О патриархально-феодальных отношениях у кочевых народов (к итогам обсуждения) // Вопросы истории. – 1956. – № 1. – С. 75-81.
238. Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненное статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года // Красный архив. Исторический журнал. – Т. 3 (94). – М.: Соцэкгиз, 1939. – С. 189-254.

239. Описание калмыцких народов, а особливо из них Торгаутского и поступок их ханов и владельцев, сочиненное статским советником Васильем Бакуниным, 1761 года // Красный архив. Исторический журнал. – Т. 5 (96). – М.: Соцэкгиз, 1939. – С. 196-220.
240. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // ЗООИД. – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 473-493.
241. Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII века. – М.: Наука, 1971. – 205 с.
242. Орнаментации ногайских войлочных ковров // <http://turkolog.narod.ru/info/1309.htm>.
243. Павлов Андрей. О нагайцах, кочующих по Кизлярской степи. – СПб.: тип. Департамента внешней торговли, 1842. – 47 с.
244. Паллас Петр. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. – СПб.: Императорская типография, 1795.
245. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – Ч. I. – С.Пб., 1773.
246. Пейсонель М. Исследование торговли на черкесско-абхазком берегу Черного моря в 1750-1762 годах (*Traite sur le commerce de la Mer Noire*) в изложении Е.Д. Фелицына. Материалы для истории черкесского народа. – Краснодар: Об-во изучения Адыгейской автономной области, 1927. – 35 с.
247. Перетяткович Г. [Е.И.]. Поволжье в XV и XVI веках (очерки из истории края и его колонизации). – М.: тип. И.К.Грачева, 1877. – 334 с.
248. Перетяткович Е.И. Поволжье в XVII и начале XVIII в. Очерки из истории колонизации Низовья // Записки императорского Новороссийского университета. – Т. 34. – Одесса, 1882. – Отделение III. – С. 1-404.
249. Петрунь Ф. Ханські ярлики на Українські землі (До питання про татарську Україну) // Східній світ: орган Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – № 2. – С. 170-192.

250. Пірко В.О. Заселення та господарське освоєння Степової України XVI-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 223 с.
251. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 188 с.
252. Повесть известна и удивлению достойна о мощах неведомаго святого ... списано многогрешным попом Иаковом в лето 7153 (1634 г.) // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1852. – С. 687-682.
253. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен // Избранные произведения. – Кн. 1. – М.: Мысль, 1966. – 725 с.
254. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. IV. – СПб.: Собственная ЕИВ канцелярия, 1830.
255. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. – СПб.: Собственная ЕИВ канцелярия, 1830. – 997 с.
256. Поноженко Е.А. Маслагатный суд и судебный процесс у ногайцев в XVIII–XIX вв. // Вестник МГУ. Серия XII. Право. – 1976. – № 3. Май-июнь. – С. 70-76.
257. Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. Дисс... канд. юридич. наук. – М.: МГУ, 1977. – 200 с.
258. Поноженко Е.А. Общественный строй ногайцев в XV – середине XVII в. // Вестник МГУ. Серия XI. Право. – 1977. – № 4. Июль-август. – С. 72-96.
259. Пирогов Андрій. “Закони близького сусідства”: з історії відносин України та Криму // День. – 28.04.2000. – № 77.
260. Путешествие в Тану Иосафата Барбаро // Библиотека иностранных писателей о России. – Т. 1. – СПб., тип. III отд. Собств. ЕИВ канцелярии, 1836. – С. 1-65 (отделение II).
261. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // ЗООИД. – Т. 12. – Одесса, 1881. – С. 62-208.
262. Радде Густав. Крымские татары // <http://www.kirimtatar.com/Story/Radde/radde6.htm>.

263. Разумовская В. Описание истории калмыцкого народа // Красный архив. Исторический журнал. – Т. 3 (94). – М.: Соцэкгиз, 1939. – С. 189-264.
264. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I. Кн. 1. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1952. – 221 с.
265. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т. II. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1960. – 253 с.
266. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т. III. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1946. – 340 с.
267. Ромм Жильбер. Путешествие в Крым в 1786 г. / Пер. и прим. К.И. Раткевича. – Л.: Изд.-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
268. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XIX столетия). – М.: Междунар. отношения, 1999. – 560 с.
269. Рудановский А. О ясырях // Санкт-Петербургские ведомости. – 1861, – № 235, 24 октября. – С. 1998.
270. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: тип. М.П. Фрица, 1876. – 104 с.
271. Савицкий П.Н. О задачах кочевниковедения // <http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews621.htm>.
272. Саїд Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Вид.-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 511 с.
273. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М.: Наука, 1987. – 269 с.
274. Санин О.Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в первой четверти XVIII века. Дисс. к.и.н. – М.: Росийский государственный гуманитарный университет, Историко-архивный институт, 1996. – 454 с.
275. Сапожников И. Домостроительство у ногайцев и турецко-татарского населения Северного Причерноморья (по описаниям второй половины

- XVIII ст.) // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 136-143.
276. Сафаргалиев М.Г. Ногайская Орда во второй половине XVI в. // Сборник научных работ Мордовского госпединститута / Отв. ред. Я.Д. Бетяев. – Саранск, 1949. – С. 32-56.
277. Саханова К.Б. Кочевой хозяйственный тип в Казахстане // Вестник КазГУ. Серия экономическая. – Алматы, 1998. – № 9 // <http://lib.kazsu.kz/Vestnik/Econom/year98/N9/15.htm>.
278. Сегюр Л.-Ф. Записка о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 313-456.
279. Сергеев Ал[ександр]. Ногайцы на Молочных водах (1790-1832 г.). Исторический очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Т. 48. – 1912. – С. 1-144.
280. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
281. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. I. – Симферополь, 1867. – С. 358-398.
282. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. География, этнография и народоисчисление. – Одесса: тип. Л. Нитче, 1850. – 366 с.
283. Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 257-273.
284. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730 – 1825. – Ч. I. – Одесса, 1836.
285. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб, 1887.

286. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 152-403.
287. Смирнов В. Крымско-ханские ярлыки. – Симферополь: тип. Таврич. губернского правления, 1913. – 39 с.
288. Смирнов І.О. Кочове населення на південному заході України (кінець IX – перша половина XVII ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса: ОДУ, 1999. – 20 с.
289. Смирнов Н.А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII-XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией: Сб. ст. / Под ред. А.И. Баранович и др. – М.: изд.-во АН СССР, 1954. – С. 377-394.
290. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн. IX. Т. 17-18. – М.: Изд.-во соц-экономич. л-ры. – 701 с.
291. Список со статейнаго списка ... Василия Тяпкина и Никиты Зотова // ЗООИД. – Т. 2. – Одесса, 1850. – С. 568-658.
292. Станіславський В.В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 6-15.
293. Статейный список И.П. Новосильцева // Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки / Под ред. Д.С. Лихачёва. – М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1954. – С. 63-99.
294. Стрілко А.А. Україна кінця XVIII ст. у щоденниках Франсіско де Міранди // Український історичний журнал. – 1981. – № 9. – С. 88-94.
295. Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
296. Татищев В.Н. Записки. Письма. 1717-1750 гг. – М.: Наука, 1990. – 294 с.
297. Татищев В.Н. Избранные произведения. – Л.: Наука, 1979. – 467 с.
298. Татищев В.Н. История Российская. – Т. 1. – М.-Л., 1962.

299. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I. – С.Пб, 1884. – 563 с.
300. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. II. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 306 с.
301. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Т. I. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 619 с.
302. Тортика А.А., Михеев В.К., Кортиев Р.И. Некоторые эколого-демографические и социальные аспекты истории кочевых обществ // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 1. – С. 49-62.
303. Толыбеков С.Е. О патриархально-феодалных отношениях у кочевых народов // Вопросы истории. – 1955. – № 1. – С. 74-88.
304. Трепавлов В.В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина и др. – М.: Логос, 2000. – С. 356-367.
305. Трепавлов В.В. Вольные казаки и Ногайская Орда (Некоторые подробности ранней истории казачества) // Восток. – 2002. – № 3. – С. 40-52.
306. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература, 2002. – 752 с.
307. Трепавлов В.В. Мангут ~ мангыт ~ ногай: трансформация этноса и его имени // <http://turkolog.narod.ru/info/1307.htm>.
308. Тунманн. Крымское ханство / Пер. с нем. Н.Л. Эрнста и С.Л. Беляевой. – Симферополь: Таврия, 1991. – 93 с.
309. Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць / Упорядник Ф.Г. Туранли. – К.: “Денеб”, 2004. – 632 с.
310. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. – 588 с.
311. Фарфоровский С.В. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. – Тифлис: тип. К.П. Козловского, 1909. – 34 с.

312. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд.-во МГУ, 1966. – 274 с.
313. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Изд.-во МГУ, 1973. – 180 с.
314. Фелицын Е.Д. Западно-кавказские горцы и ногайцы в XVIII веке по Пейсонелю. Материалы для истории западно-кавказских горцев // Кубанский сборник. Труды Кубанского областного статистического комитета, издаваемые под редакцией Е.Д. Фелицына. – Т. II. – Екатеринодар: тип. А.П. Сташевского и Л. Нитче, 1891. – С. 1-35.
315. Фелицын Е. Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области) // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. – Т. VIII. – 1884. – № 2. – С. 251-284.
316. Ферран Франсуаз. Путешествие из Крыма в Черкесию, через земли ногайских татар, в 1709 г. // Русский вестник. – 1842. – № 4. Апрель. – С. 41-56.
317. Философия истории: Учебн. пособие / Под ред. проф. А.Ф. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432 с.
318. Ханыков И.И. Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1888. – С. 66-90.
319. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – Т. II. Июнь. – С. 182-236.
320. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар (Статья вторая) // Вестник Европы. – 1867. – Т. II. Июнь. – С. 140-174.
321. Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М.: Изд-во Вост. л.-ры, 1961. – 322 с.
322. Черенков Л.Н. Таврические ногайцы (Последний кочевой народ Причерноморской этноконтактной зоны) // Этноконтактные зоны в

- европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М.: Изд.-во АН СССР, 1989. – С. 44-53.
323. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 240 с.
324. Щеглов И.Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т. 1. Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910. – 559 с.
325. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. Владимир, 1903. – С. 1073–2107.
326. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – Спб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
327. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.
328. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
329. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Харків: Держвидав України, 1928. – 76 с.
330. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
331. Ялбулганов А.А. Ногайцы Северного Кавказа в XVIII – первой половине XIX века (проблемы социально-экономического строя). Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М.: Институт российской истории РАН, 1995. – 24 с.
332. Ярлыкапов А.А. Ислам у степных ногайцев в XX веке (историко-этнографическое исследование). Дисс... канд. ист. наук. – М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, 1999. – 256 с.
333. Ярлыкапов А.А. Мазхабы (религиозно-правовые толки) и этническая идентификация мусульман: пример Ногайской степи // http://www.libfl.ru/win/law/islamic/book2004-2_12.htm – 54 к.

334. De Gouroff. De la civilization des Tatars Nogais dans le midi de la Russia europeene. – [Харків], 1816. – 122 p.
335. Dilek Desaive. Le khanat de Crimee et padichahs ottomans dans les registres des nâme-i hümayûn // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. XIII. – № 4. – 1972. – P. 560-583.
336. Fisher Alan [W]. The Crimean Tatars. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – 255 p.
337. Fisher Alan W. The Russian Annexation of the Crimea. 1772 – 1783. – Cambridge: at the University Press, 1970. – 180 p.
338. Guthrie Maria. A tour, performed in the years 1795-1796, throw the Taurida, or Crimea ... and all other countries on the North Shore of the Euxine, ceded to the Russia by the Peace of Kainargi and Jassy. — London: printed by Nichols and son, 1802.
339. Howorth Henry H. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. – Part II. The so-called Tartars of Russia and Central Asia. – Division I. – London: Green and Co, 1880. – 655 p.
340. Koehler Paul. Le chanat de Crimee en mai 1607 vu par un vojager français // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. X. – № 3-4. – 1969. – P. 316-326.
341. Özalp Gökbilgin et Dilek Desaive. Le khanat de Crimee et les campagnes militaires de l'empire Ottoman fin du XVIIe – debute du XVIIIe sicle. 1687-1736 // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. XI. – № 1. – 1970. – P. 110-117.
342. Paksoy H.B. Crimean tatars // www.ku.edu/carrie/texts/carrie_books/paksoy-6/cae13.html – 26 k
343. Peyssonel M. [Charl], de. Observations historques et geographiques, sur les peuples barbares qui ont habite les bords du Danube & du par Pont Euxin. – Paris, 1965. – 361 p.
344. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – T.I. – Paris, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – 340 p.

345. Peyssonel M. [Charl], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire. – T.II. – Paris, 1787 (M.DCC.LXXXVII). – 377 p.
346. Seymour H.D. Russia on the Black Sea and Sea of Azof: being a narrative of travels in the Crimea and bordering provinces with notices of the Naval, military and commercial resources of those countries. – Third edition. – London: John Murray, 1855. – 365 p.
347. Veinstein Gilles. La revolte des mirsa tatars contre le khan. 1724-1725 // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. XXII. – № 3. – P. 327-338.
348. Veinstein Gilles. Les tatars de Crimée et la seconde election de Stanislas Leszczynski // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. XI. – Janvier-mars. – 1970. – P. 24-92.
349. Veinstein Gilles. Missionnaires jesuites et agents français en debut du XVIIIe siecle // Cahiers du monde Russe et Sovietique. – Sorbonne: Ecole pratique des hautes etudes. – Vol. X. – № 3-4. – 1969. – P. 415-458.